

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 7

Pariisi rahukongressi avakõne	Victor Hugo
Läänlus Eesti ühiskondliku mõtte liikumises	Maks Päss
Tartu Prantsuse Teaduslik Instituut	Asko Varik
Mis on postmodernsus?	Jean-François Lyotard
Jean-François Lyotard ja postmodernism	Ilmar Raag
Palve paradiisi saamiseks ühes eeslitega	Francis Jammes
Kaks pala	Ilmar Jaks
Saksa sahtlid ja ameerika redelid	Rein Taagepera
Õigussüsteem ja võlaõigus	Uno Mereste
Sotsiaalsest konfliktist	Silvia Kaugia
Psühhodünaamiline psühhiaatria	Gunnar Nirk
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde	Tiit Hennoste

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villem

Toimetus:

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
universalia . . . . . Jaan Kangilaski
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
korrektor . . . . . Kristin Sarv
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli kirjastus, Tügi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 7 (136)

- Pariisi rahukongressi avakõne
Victor Hugo 1379
Tõlkinud Andres Raudsepp
- Läänlus Eesti ühiskondliku mõtte liikumises
Maks Päss 1387
- Tartu Prantsuse Teaduslik Instituut 1922–1941
Asko Varik 1392
- Vastus küsimusele: Mis on postmodernsus?
Jean-François Lyotard .. 1419
Tõlkinud Ilmar Raag
- Kaasaegne prantsuse filosoofia, Jean-François Lyotard
ja postmodernism
Ilmar Raag 1431
- Palve paradiisi saamiseks ühes eeslitega
Francis Jammes 1452
Tõlkinud Ain Kaalep
- Kaks pala
Ilmar Jaks 1454
- Saksa sahtlid ja ameerika redelid
Rein Taagepera 1462

Õigussüsteem ja võlaõigus: Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta. IV	
	<i>Uno Mereste</i> 1472
Sotsiaalsest konfliktist ja selle reguleerimisest	
	<i>Silvia Kaugia</i> 1483
Psühhodünaamiline psühhiaatria	
	<i>Gunnar Nirk</i> 1505
<i>Väitlus</i> : Kui ei saa otse ega ümber, võiks minna veelgi otse- mini: Kommentaar Chalmersi teadvusotsinguile. David Chalmers. "Otse teadvuseprobleemi kallale." (Tõlkinud Bruno Mölder.) — <i>Akadeemia</i> , 1999, nr 7, lk 1408–1439.	
	<i>Talis Bachmann</i> 1528
Editorial note. Summaries	 1544
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. III	
	<i>Tiit Hennoste</i> 1551

**Täname abi eest
Prantsuse Vabariigi Suursaatkonda.**

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1418, 1451, 1461, 1482, 1527: Andrus Johani ja Arkadio Laigo pildid Pariisist.

PARIISI RAHUKONGRESSI AVAKÕNE

Victor Hugo

Tõlkinud Andres Raudsepp

21. august 1849

Hr. Victor Hugo valiti esimeheks. Hr. Cobden valiti aseesimeheks.

Hr. Victor Hugo tõuseb ja ütleb:

Mu härrad, paljud teie seast tulevad maakera kaugeimatest punktidest, süda usulisest ja pühast mõttest tulvil; teie hulgas on publitsiste, filosoofe, kristlike kultuste hingekarjaseid, silmapaistvaid kirjanikke, palju tähelepanuväärseid mehi, avaliku elu tegelasi ja rahvamehi, kes on oma riikide valgus. Te tahtsite, et just Pariisi nimi seisaks selle kogunemise deklaratsioonide all, kuhu on tulnud veendunud ja tõsimeelsed inimesed, kelle sooviks ei ole mitte üheainsa rahva, vaid kõikide rahvaste hüvang. (*Kiiduavaldu-sed.*) Printsiiptidele, mis tänapäeval juhivad riigimehi, valitsejaid, seadusandjaid, tulete teie lisama üht kõrgemat printsiipi. Te tulete otsekui pöörama selle evangeeliumi viimast ja kõige austusväärsemat lehte, mis kohustab üheainsama Jumala lapsi elama rahus; ning linna, mis seni on dekreeteerinud vaid kodanike vendlust, tulete teie kuulutama inimeste vendlust.

Täname Victor Hugo maja (*Maison de Victor Hugo*) Pariisis ja Prantsuse Kultuurikeskust Tallinnas tõlkimiseks vajaliku originaalteksti eest.

Pariisi rahukongressile ei kogunenud mitte riikide ametlikud esindajad, vaid mitmesugused ühiskonnategelased maailma maa-dest 1848. aasta revolutsiooni innustusel. Realseid poliitilisi tulemusi sel idealistide kokkutulekul ei olnud. *Toim.*

Olge teretunud! (*Pikk aplaus.*)

Niisuguse mõtte ja niisuguse teo puhul ei saa olla kohta isiklikul tänul. Seega lubage mul esimeste sõnadega, mis ma teie ees ütlen, tõsta pilk iseendast kõrgemale, otsekui unustades suure au, mida te mulle just äsja osutasite — selleks et mõelda üksnes suurele asjale, mida te tahate teha.

Mu härrad, kas niisugune religioosne mõte, ülemaailmne rahu, kõikide rahvuste sidumine ühise sidemega, evangeeliumi võtmine ülimaks seaduseks, sõdimise asendamine vahendamisega — kas niisugune religioosne mõte on praktiline mõte? Kas niisugune püha idee on teostatav idee? Paljud positiivsed vaimud, nagu tänapäeval öeldakse, paljud poliitikud, kes olevat oma askeldustes vanaks saanud, vastavad: "Ei." Aga mina vastan koos teiega, vastan kõhklematult: "Jah!" (*Kiiduavaldused*) ning proovin kohe seda tõestada.

Ma lähen veelgi kaugemale. Ma ei ütle ainult: "See eesmärk on saavutatav," ma ütlen: "See eesmärk on vältimatu. Selle saabumist võib pidurdada või kiirendada, aga see on ka kõik."

Maa ilma seadus ei erine Jumala seadusest ega tohigi erineda. Kuid Jumala seadus ei ole sõda, vaid rahu. (*Kiiduavaldused.*) Inimesed said alguse võitlusest niisamuti kui maailma loomine kaosest. (*Braavo! braavo!*) Kust nad tulevad? Sõjast, see on ilmne. Aga kuhu nad lähevad? Rahu poole, see on samuti ilmne.

Kui te neid kõrgeid tõdesid pooldate, siis on täiesti selge, et teie poolehoid kohtab vastuseisu; täiesti selge, et teie usk kohtab uskmatust; täiesti selge, et meie segaduse ja lõhestatuse tunnil üllatab ja vapustab ülemaailmse rahu idee peaaegu nagu millegi võimatu ja ideaalse ilmumine; täiesti selge, et karjutakse, et tegu on utopiaga; aga mis puutub minusse, kes ma olen tagasihoidlik ja vähetähtis tegelane selles üheksateistkümnenda sajandi suures töös, siis mina lepin inimhõimude vastupanuga, ilma et see mind üllataks või minult julguse võtaks. Kas on võimalik, et meie kohal endiselt lasuvas pimeduses tuleviku säravat ust lahti paisates te ei sunnigi inimesi otsekui pimedaks lööduna pead ära pöörama ja silmi sulgema? (*Kiiduavaldused.*)

Mu härrad, kui neli sajandit tagasi, ajastul, mil kommuun oli sõjas kommuuniga, linn linnaga, provints provintsiaga, oleks

keegi öelnud Lorraine'ile, Pikardiale, Normandiale, Bretagne'ile, Auvergne'ile, Provence'ile, Dauphiné'le, Burgundiale: tuleb päev, kui te enam üksteise vastu ei sõdi, tuleb päev, kui te enam sõjamehi üksteise vastu ei saada, tuleb päev, kui enam ei öelda: normandlased ründasid pikardlasi, lotringlased löid burgundlased tagasi. Muidugi jääb teile lahendamist nõudvaid tüliküsimusi, vaidlust tekitavaid huvisid, selgitamist vajavaid vaidlusi, kuid kas te ka teate, millega te sõjamehed asendate? Kas te ka teate, millega te asendate jala- ja hobusemehed, rasked ja kerged suur-tükid, odad, piigid ja mõõgad? Te panete nende asemele väikese kuusepuust kasti, mida te nimetate hääletamisurniks, ja mis sellest kastist välja tuleb? Volikogu! Volikogu, milles te kõik tunnete end elavat, volikogu, mis on otsekui teie kõikide hing, suveräänne ja rahvast tulenev nõupidamine, mis hakkab otsustama, kohut mõistma, lahendama kõiki küsimusi seaduse järgi, mis lööb mõõga igast käest ning tõstab õigluse igasse südamesse, mis ütleb kõigile: siin lõpeb sinu õigus, siin algab sinu kohus. Maha relvad! Elage rahus! (*Kiiduavaldused*.) Ja sel päeval te tunnete endas ühist mõtet, ühiseid huvisid, ühist saatust; te embate üksteist, te tunnete, et olete ühte ja sedasama verd ning ühe ja sellesama tõu pojad; sel päeval ei ole te enam vaenutsevad rahvakesed, te ei ole enam Burgundia, Normandia, Bretagne või Provence, te olete Prantsusmaa. Enam ei kutsu te end sõja nimega, te kutsute end tsivilisatsiooniks!

Kui sel ajal oleks keegi seda öelnud, mu härrad, siis kõik positiivselt mõtlevad mehed, kõik tõsised inimesed, kõik toonased suured poliitikud oleksid karjatanud: Oh unelejat! Oh tühi unistus! Kui vähe tunneb see mees inimkonda! Mis kummaline meelepett ja ogar viirastus! — Mu härrad, aeg on edasi läinud ja viirastusest on saanud tõelus. (*Aplaus*.)

Ma olen täiesti kindel, et mehe, kes astunuks üles niisuguse üleva ettekuulutusega, oleksid targad Jumala kavatsustesse piilumise pärast kuulutanud hulluks! (*Taas aplaus*.)

Aga olgu! Täna te ütlete, ning mina olen üks nendest, kes ütlevad koos teiega, kõik meie, kes me oleme siin, meie ütleme Prantsusmaale, Inglismaale, Preisimaale, Austriale, Hispaaniale, Itaaliale, Venemaale, meie ütleme neile:

Tuleb päev, mil isegi teil langevad relvad käest! Tuleb päev, mil sõda Pariisi ja Londoni, Peterburi ja Berliini, Viini ja Torino vahel tundub niisama absurdne ja on niisama võimatu, nagu tänapäeval oleks võimatu ja tunduks jaburana sõda Roueni ja Amiens'i vahel, Bostoni ja Philadelphia vahel. Tuleb päev, mil teie, Prantsusmaa, teie, Venemaa, teie, Itaalia, teie, Inglismaa, teie, Saksamaa, teie, kõik kontinendi riigid, kaotamata oma iseärasusi ning oma kuulsusrikast eripära, sulate tihedalt kokku kõrgemaks tervikuks ning moodustate Euroopa vennaskonna, just nii nagu Normandia, Bretagne, Burgundia, Lorraine, Alsace, kõik meie provintsid on sulanud Prantsusmaaks. Tuleb päev, mil ei ole enam muid lahinguvälju kui kaubandusele avatud turud ja ideedele avatud vaimud. Tuleb päev, mil suurtükikuulid ja pommid asendatakse hääletamisega, rahvaste üldise valimisõigusega, kõrge suveräänse senati väärrika vahekohtuga, mis saab olema Euroopa jaoks seesama, mis on parlament Inglismaale, mis on liidupäev Saksamaale, mis on seadusandlik kogu Prantsusmaale! (*Kiiduavaldused.*) Tuleb päev, mil suurtükki hakatakse näitama muuseumis, nii nagu seal praegu näidatakse mõnd piinariista ja imestatakse, et niisugune asi võis olemas olla! (*Naer ja braavo-hüüded.*) Tuleb päev, mil me näeme teineteise vastas kaht ilmatusuurt rühmitust, Ameerika Ühendriike ja Euroopa Ühendriike (*kiiduavaldused*), mis üle merede ulatavad teineteisele käe, vahetavad oma tooteid, kaubandust, tööstust, oma kunste, geniusi, künnavad uudismaaks kogu maakera, asustavad kõrbeid, muudavad loodut Looja pilgu all paremaks ning kõikide heaolu saavutamiseks ühendavad kaks lõputut jõudu — inimeste vendluse ja Jumala väe! (*Kauakestvad kiiduavaldused.*)

Ja selle päeva lähendamiseks ei ole tarvis neljasadat aastat, sest me elame kiirel ajal, elame kõige tormakamas sündmuste ja ideede voolus, mis seni on rahvaid kaasa viinud, ning meie ajastul võib üks aasta ära teha terve sajandi töö.

Ja prantslased, inglased, belglased, sakslased, venelased, slaavlased, eurooplased, ameeriklased — mida saame teha meie, et jõuda nii kiiresti kui võimalik selle suure päevani? Üksteist armastada. (*Tohutud kiiduavaldused.*)

Üksteist armastada! Rahuloomise tohtus töös on see parim viis Jumala aitamiseks!

Sest Jumal ju soovib seda ülevat eesmärki! Ja näete, mida ta kõikjal teeb, et seda saavutada! Näete, kui palju laseb ta inimgeeniusest tulla avastusi, mis kõik viivad selle eesmärgini, rahuni! Kui palju edusamme, kui palju lihtsustusi! Kuis laseb loodus inimesel end üha enam ja enam taltsutada! Kuis mateeria muutub üha enam ja enam mõistuse orjaks ja tsivilisatsiooni teenijaks! Kuis sõdade põhjused kaovad koos kannatuste põhjustega! Kuis kauged rahvad puutuvad üksteisega kokku! Kuis lähenevad vahemaad! Ja lähenemine, see ongi vendluse algus!

Tänu raudteedele ei ole Euroopa varsti suurem, kui oli Prantsusmaa keskajal! Tänu aurulaevadele ületatakse tänapäeval Ookeani hõlpsamini kui vanasti Vahemerel! Pisukese aja pärast käib inimene ümber maa, nagu Homerose jumalad astusid üle taeva — kolme sammuga. Veel mõni aasta ja üksmeele elektrijuhe ümbritseb maakera ning tõmbab maailma kokku. (*Kiiduavaldused.*)

Mu härrad, kui ma siin süvenen sellesse mitmekülgsesse tervikusse, jõupingutuste ja sündmuste mitmekülgsesse koostoimimisse, mis kõik on märgitud Jumala sõrmest; kui ma mõtlen vägevale eesmärgile, inimeste hüveolule, rahule; kui ma vaatlen seda, mida Ettehooldus teeb poolt ja mida poliitika teeb vastu, siis tulevad mulle pähe valusad mõtted.

Võrdlevatest statistikatest ja eelarvetest järeldub, et Euroopa riigid kulutavad igal aastal oma sõjavägede pidamisele summa, mis ei ole väiksem kui kaks miljardit ning mis, kui lisada sõjaliste asutuste pidamiseks vajalikud ainelised kulud, kasvab kuni kolme miljardini. Lisage enam kui kahe miljoni terve, tugeva, noore mehe, rahvaste eliidi, tööpäevade kadumaläinud toodang, toodang, mida te ei saa hinnata vähem kui ühele miljardile, ning te jõuategi tulemuseni, et alalised sõjaväed lähevad Euroopale igal aastal maksma neli miljardit. Mu härrad, rahu on kestnud kolmkümmend kaks aastat ning kolmekümne kahe aastaga on kulutatud koletu summa, sada kaksikümmend kaheksa miljardit — ning seda rahu ajal ja sõja tarbeks! (*Mühin.*) Oletage, et üksteise umbusaldamise, kadestamise ja vihkamise asemel on Euroopa rahvad hakanud üksteist armastama. Oletage, et nad on üksteisele öelnud, et enne kui olla prantslased või inglased või sakslased, oleme inimesed, ning et kui riigid on isamaad, siis inimkond on üks perekond. Ja siis see saja kahekümne kaheksa miljardiline summa,

mida usaldamatusest on nii arutult ja kasutult kulutatud — laske seda kulutada usaldavalt! Andke need vihkamisele antud sada kakskümmend kaheksa miljardit harmooniale! Andke need sõjale antud sada kakskümmend kaheksa miljardit rahule! (*Kiiduavaldused.*) Andke need tööle, tarkusele, tööstusele, kaubavahetusele, meresõitmisele, põllumajandusele, teadustele, kunstidele ning kujutage ette, missugune on tulemus. Kui kolmekümne kahe aasta jooksul oleks hiigelsumma, sada kakskümmend kaheksa miljardit, niimoodi kulutatud ja kui omalt poolt oleks ka Ameerika Euroopat aidanud, kas teate, mis oleks siis juhtunud? Maailma pale oleks muutunud! Maakitsused oleksid läbi lõigatud, jõed süvendatud, mägedest oleks läbi tungitud, raudteed kataksid mõlemat kontinenti, maakera kaubalaevastik oleks sada korda suurem ning enam ei oleks mitte kuskil ei jäätmaad, ei sööti ega soid. Seal, kus praegu on vaid eraldatud alad, ehitataks linnu. Seal, kus praegu on vaid karid, süvendataks sadamaid. Aasia oleks antud tsivilisatsioonile, Aafrika oleks antud inimesele. Kõikide inimeste töö paneks kõikjal maailma kõikidest veenidest purskama jõukuse ning viletsus kaoks! Ja kas teate, mis kaoks koos viletsusega? Revolutsioonid. (*Kestvad braavo-hüüded.*) Jah, maailma pale oleks muutunud! Selle asemel et isekeskis üksteist tükkideks rebida, leviksime rahumeelselt üle kogu maailma! Selle asemel et teha revolutsioone, looksime hoopis asundusi! Selle asemel et tsivilisatsiooni barbaarseks muuta, viiksime hoopis tsivilisatsiooni barbaritele! (*Taas kiiduavaldused.*)

Näete, mu härrad, missugusesse vaimupimedusse paiskab riigid ja valitsejad mure sõjaks valmisolemise pärast. Kui sada kakskümmend kaheksa miljardit, mille Euroopa on kolmekümne kahe aastaga andnud sõjale, mida ei olnud, oleksid antud rahule, mis oli, siis — öelgem seda ning öelgem päris valju häälega — Euroopas ei oleks nähtud midagi niisugust, mida me siin näeme praegu. Selle asemel et olla lahinguväli, oleks manner töökoda, ja valulise ja kohutava vaatemängu asemel, mahasurutud Piemonte, inimliku poliitika armetute kõikumiste kätte heidetud igavese linna, Rooma, kangelaslikult rabeleva Ungari ja Veneetsia, rahutu, vaesunud ja sünge Prantsusmaa asemel, viletsuse, leina, kodusõja,

tuleviku tumeduse asemel, kogu selle õudse vaatemängu* asemel oleks meie silme ees lootus, rõõm, heatahtlikkus, kõikide pingutamine üldise hüveolu suunas ning kõikjal me näeksime töötavat tsivilisatsiooni kiirgamas ülemaailmse üksmeele majesteetlikku sära. (*Braavo! braavo! Kiiduavaldused.*)

Järelemõtlemist vääriv asi! Just meie ettevaatusabinõud sõja vastu tõid kaasa revolutsioonid. Tegime kõik, kulutasime kõik kujutletud hädaohu vastu! Nii süvendasime viletsust, mis oli reaalne hädaoht! Kindlustasime ennast viirastusliku ohu vastu. Pöörasime pilgud sinna, kus ei olnud ainsatki äikesepilve, nägime sõdu, mis ei alanudki,** kuid ei näinud ette revolutsioone, mis algasid. (*Kestvad kiiduavaldused.*)

Mu härrad, ärge siiski heitkem meelt. Vastupidi, lootkem rohkem kui kunagi varem. Ärge laskem end kohutada hetkelistel vapustustel, raputustel, mis millegi suure sündimise juures võivad olla paratamatud. Ärge olgem ebaõiglasid aegade vastu, millal me elame, ärge nähkem oma ajastut teistsugusena, kui see on. Pealegi on meie ajastu imeline ja imetlusväärne ning üheksateistkümnendast sajandist saab, ütleme seda valjul häälel, ajaloo uhkeim lehekülg. Nagu ma teile äsja meenutasin, ilmutavad end ja avalduvad kõik edusammud käesoleval sajandil korraga, kusjuures ühed toovad endaga kaasa teisi. Riikidevahelise vaenamise läbikukkumine, piiride kadumine kaartidelt ja eelarvamuste kadumine südametest, püüdlemine ühtsuse poole, kommete leebemaks muutumine, haridustaseme tõusmine ja karistusmäärade alanemine, kõige kirjanduslikumate, see tähendab kõige inimlikumate keelte domineerimine, kõik liigub ühel ja samal ajal rahvamajanduses, teaduses, tööstuses, filosoofias, seadusloomes ning keskendub ühele ja sellelesamale eesmärgile, see tähendab hüveolu ja heatahtlikkuse loomisele, ja just see on minu jaoks eesmärk, mille poole ma jään alati püüdlema, viletsuse suretamisele riigi sees ja sõja suretamisele väljaspool. (*Kiiduavaldused.*)

---

*Victor Hugo viitab sündmustele, mis kaasnesid Itaalia ühinemisega ja üle Euroopa rullunud revolutsioonidelainega. *Toim.*

**Muide oli sel hetkel Krimmi sõjani (1853–1856) jäänud vähem kui viis aastat. *Toim.*

Jah, ma ütlen seda lõpetuseks, revolutsioonide ajastu saab läbi, algab paremaks muutmiste ajastu. Rahvaste täiustumine jätab vägivaldse vormi, et võtta rahumeelne vorm. On saabunud aeg, mil Ettehooldus asendab ässitajate ohjeldamatu tegutsemise lepitajate religioosse ja vaikse tegevusega. (*Jaa! Jaa!*)

Nüüdsest peale on suure poliitika, tõelise poliitika eesmärk see: saavutada tunnustus kõikidele rahvastele, taastada rahvaste ajalooline ühtsus ning liita see ühtsus tsivilisatsiooniga rahulikul teel, pidevalt laiendada tsiviliseeritute liitu, anda head eeskujuga seni veel barbaarsetele rahvastele, asendada lahingud vahekohtutega. Lõpuks, ja see võtab kõik kokku, jätta õigusemõistmisele see viimane sõna, mida vana maailm on lasknud kuulutada jõe abil. (*Tugev mühin.*)

Mu härrad, ütlen seda lõpetades, ja innustagu meid see mõte, et praegu veel inimsugu ei käi Ettehoolduse näidatud teed. Aga meie vanas Euroopas tegi esimese sammu Inglismaa ning ütles oma sajandi-eeskujuga rahvastele: te olete vabad. Prantsusmaa astus teise sammu ja ütles rahvastele: te olete suveräänsed. Astu- gem nüüd kolmas samm ning kõik koos, Prantsusmaa, Inglismaa, Belgia, Saksamaa, Itaalia, Euroopa, Ameerika, õelgem rahvastele: te olete vennad! (*Tohutu hõiskamine. Kesk kiiduavaldusi istub kõneleja tagasi oma kohale.*)

LÄÄNLUS EESTI ÜHISKONDLIKU MÖTTE LIIKUMISES

Maks Päss

Eesti ühiskondlik mõte on nii möödunud kui ka käesoleval sajandil vahetpidamatult pendeldanud saksa ja vene kultuuriorientatsiooni vahel. Hoopis erilise koordineerimise tuleb kõne alla nooreestlaste läänlus ning prantsuse kultuurilised, vabaduse- ja inimsuse-aatelised mõjustused meie tõusvale ühiskondlikule mõttele. Läänluse rühma tunnuseks on radikaalsus ja protest ühelt poolt vene absolutismi ja teiselt — vanabalti saksameelse mõttemaailma vastu. See ongi, mis eraldab enne kõike läänlust Jannseni, Hurda ja Hermanni järeletulevast rahvuslikust koolist. Ja kuigi läänlusele vihjavaid sugemeid võib märgata juba möödunud sajandi lõpp-aastailt, leiab läänlus pideva mõttevooluna aset alles käesoleva sajandi algul. Läänluse mõju meie ühiskondliku mõtte arenguloos oli tähendusrikas ja viljakas.

1905. a. oli ränkaskes ajaks meie patenteeritud troonitruule rahvuslusele. Rahva laialiste hulkade kääriv liikumine oli suunatud samal hoobil Vene jumalavõietud trooni kui ka kohaliku vanabalti saksluse vastu. See võitlus kahel sektoril oli nagu taktikaline ja väljaõppeline eelharjutus tulevaseks Vabadussõjaks. 1905. a. mässuliikumine ei ole üldse mõeldav ilma Suure Prantsuse revolutsioonita. Ka meie tolleaegsed radikaalsotsialistid laenasid oma programmilise mustrit vahetult Prantsusmaalt. Radikaalsotsialist Lui Oleski ja teiste kaastoimetusel ilmunud *Vaba Sõna* konfiskeeriti 1906. a. Vene võimukandjate poolt ja sellest ei ole säilinud

---

Tänapäev, nr 9, september 1937, lk 258–259.

ainustki eksemplari. Peeter Speek andis 1905. a. Tartus välja laineid löövaid *Uudiseid* ja toetas aasta hiljem Pariisis maapagulast A. Didot *Õiguse* väljaandmisel. Samal "punasel aastal" ilmus ka meie rahvuskultuurilisis eneseotsinguis suundamuutev ja sihterajav, läänlust taotlev *Noor-Eesti* I. Selles püstitas Gustav Suits sissejuhatavas artiklis "Noorte püüded" oma kuulsusrikkad deviisid: "Enam euroopalist kultuuri!" ja: "Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!"

Ent küsimusi püstitati veelgi haaravamalt, veelgi üldisemalt. "Kas ei ole võimata Eesti tulevikku loota?" päris Gustav Suits *Noor-Eesti* I-s, et leida positiivset vastust ajaloo "neetud" küsimustele. — "Võimata?" müristas Mirabeau oma sekretäri peale. "*Ne me dites jamais ce bête de mot* — ärge ütlege iialgi seda rumalat sõna." Nii on *Noor-Eesti* romantiliselt kaljukindel Eesti rahva homsele päevale. Aga tänapäeva painajalikust realiteedist viigu kirjandus ja kunst meid tuleviku "kaugete randadeni" ja homse päeva unistusteni. "Kirjandus ja kunst on ühtlasi väsimata jõud, mis selle kallal töötab, et seltskondlike ja rahvuslike eelarvamiste müürisid maha kiskuda, v a b a d u s t j a v a l g u s t (G. Suitsu sõrendus, *Noor-Eesti* I) inimeste südame tesse paista lasta.

Nii olid nooreestlased-läänlased Lessingi, Schilleri ja Goethe kodumaa kultuurilistest püüetest ootamatult välja jõudnud prantsuse valgustatud kultuurilisse õhkkonda. *Noor-Eesti* I-s esines J. Aavik artikliga "Charles Baudelaire ja dekadentism". Juba 1905. a. otsustasid nooreestlased välja anda Vilhelm Blosi *Suure Prantsuse revolutsiooni*, mille teostamine aga hilines. *Noor-Eesti* III-s leiame rea tõlkeid prantsuse lüürikast, kus on esindatud Charles Baudelaire, Jean-Arthur Rimbaud, Albert Samain, Sully Prudhomme, Emile Verhaeren ja Paul Verlaine. See oli varjamatu vaba ja lai väljavaade uutele avarustele, uudisuutele vaimsetele väärtustele ja hinnangutele, vabale ja valgustatud, kuigi seni veel kodumaal vähetuntud mõttemaailmale. See uudne kultuuriline koordineatsioon, sügav-inimlik ja vabadusele püüdev, oligi, mida nimetame läänluseks. Läänluse ajalooliseks ülesandeks oli — tasandada teed, anda ideaale ja kanda eesti ühiskondlikku mõtet üle rasketest ja hämaratest surveegadest kuni meie rahvusliku iseseisvuse ja omariikluseni.

Alates *Noor-Eesti* ja läänlusega võime kõnelda meie kriitilisest rahvslusest. See oli terav-nurgeline vastand meie vanabalti umb-ses õhkkonnas kodukasvanud troonitruule, Zvegintsevi, Korostovetsi või ka Stolõpini ukselinki kulutavale naiivsele rahvslusele. See "naiivne rahvuslus" tungis sõjakalt kallale nooreestlusele, leides toetust meie nudipäistelt marksistidelt. Kuid see haaranguline avatuli kahelt äärmustiivalt oli siiski liiga nõrk selleks, et hävitada läänluse edurivi ja tema esimesi pioneere. Opositsioon Vene trooni vastu näitas üha tõusvat tendentsi ega olnud ka kerged päevad vanabalti mõtteviisil ning Läänemere rannavetes roostetanud sakslusel. Ja siis, kui kirjutati *anno* 1917, tõstis Gustav Suits esimesena Eesti Töövabariigi plagu ja nõudis kategooriliselt Eestimaa täielikku lahkulöömist Venemaast.

Aga samal ajal, kui nooreestlus püüdis lähemale Lääne-Euroopale, kui Pariis muutus meie kunstirahva ja poliitiliste maapagulaste Mekaks ja Mediinaks, avaldus ühtlasi läänluse teine pale. See oli *Andres Dido*, kes peale kestvaid eksirännakuid oma telgi üles lõi Montmartre'il. Andres Dido oli raudne iseloom. Isamaa paremaid poegi. Vangistatud C. R. Jakobsoni surma järele 1882. a. Vene võimude poolt poliitilistel põhjustel, päris Andres Dido märtri-oreooli. Andres Dido süüdistusmaterjali hulka sattus muu hulgas ka tema isamaalaul, kus oli esmakordselt sõnastatud "Eesti riik" ja "Eesti Vabariik":

*Sest priius läigib meie eel
ja Eesti Vabariigi peal.*

Tõsi, see kõik on nähtud läbi kauge romantilise prisma ega lase irdriingi ennast palju kiita, aga see on siiski esmakordne kirjas avaldatud prognoos ja õigesti arvestatud valem homsele päevale. Peale kolmeaastast vangistust Tartus ja Riias saadeti Andres Dido 1885. a. kodumaalt välja Kaasani, kuna Uusimaa kuberner ei olnud nõus Andres Dido asumisega Helsingisse. Kaasanist põgenes Andres Dido välismaale, viibis Genfis ja Londonis, kuni lõpuks jäi peatuma Pariisi. 1903. a-st peale tegi Andres Dido väliskaastööd Konstantin Pätsi toimetusel ilmuvale *Teatajale*. 1906. a. andis Dido Pariisis välja ajakirja *Õigus*, alapealkirjaga *La Justice, journal esthonien*.

Õigus nr. 1, ilmudes vaba Prantsusmaa vabas õhkkonnas, on palju radikaalsem kui Tartus ilmunud *Noor-Eesti*. Kuna *Noor-Eesti* huvitub peamiselt rahvuskultuurilistest küsimustest, kaldub *Õiguse* huvipiirkond rahvuspoliitilistele ja majanduslikele küsimustele. *Õiguses* nr. 1 leiab Andres Dido oma sisesejuhatavas artiklis "Meie eesmärk", et rahuldamisele kuuluks "... poliitilistes nõudmistes: tsarismuse võimu murdmine; kõikide ühesuguse õiguse peale põhjendatud poliitiliste vabaduste kättesaamine (üldine valimise õigus, sõna, trüki, südametunnistuse ja koosoleku vabadus, isiku puutumatus jne.); täielik iseseisev omavalitsus igale rahvale, kõikide keskvalitsuse ametnikkude ja käsutäitjate kaotamine iga võõra rahva juures kubernerist kuni urjädnikuni." See viimane nõue, mis püstitatud Andres Dido poolt, on lähedane rahva suveräänsuse ja iseseisvuse mõttele.

Majanduslikes küsimustes nõuab Andres Dido peale muu mõisate tasuta võõrandamist. "Maad ja metsad tagasi! on maaküsimuses meie eesmärk", kirjutab Dido *Õiguses* nr. 1. Andres Dido artikkel "Maaküsimus" jookseb läbi *Õiguse* nr. 2, 3 ja 4.

Ei saa salata *Õiguse* poliitilise ja majandusliku programmi ulatust ja tabavust. See teostus alles ligi kakskümmend aastat hiljem. Need olid nõuded, mille avaldamise ja sõnastamise eest maksis Andres Didol olla kodumaalt väljatõugatud, et elada võõrsil poliitilise emigrandina; need nõuded olid seda väärt, et nende eest võidelda ja surra Pariisi priihsospitalis 1921. a., siis kui ülesseatud rahvuslik programm oli suuremalt jaolt juba teostatud.

Nii oli läänlus selleks kultuuriorientatsiooniks, mis andis ideaalid ja programmilise kavandi eesti eeliseisvuse-aegele ühiskondlikule mõttele. See oli ettenägelikult tabatud rahvuskultuuriline, poliitiline ja majanduslik tööprogramm meie tõusvale kriitilisele rahvuslusele. Läänluse kultuuritelg rajati Eestist Gustav Suitsu ja teiste nooreestlaste poolt — Läände, ning Läänest Andres Dido ja teiste Pariisi eeltormajate poolt — Eestisse. Läänlus lõi murranguliselt läbi, vaatamata sellele, et ta oli asetatud alasi ja vasara vahele meie halemeelsete troonitruude rahvuslaste ja marksistide ühises kallaletungis.

Andres Dido Pariisis ilmuv *Õigus* tähendas eestlastele seda sama, mida Herzeni Londonis ilmuv *Kolokol* venelastele. Kui aga omaaegne *Kolokol* aitas kaasa orjuse kaotamisele ja inim-

õiguste maksmapanemisele Venes, siis on Andres Dido Pariisis ilmunud *Õiguse* peamiseks teeneks meie rahvusliku iseseisvuse mõtte süvendamine. Läänlus kultuuriteljena, vaimse ja aatelite koordineerimiseks tugineb enne kõike nooreestlusel ja Pariisis ilmunud *Õigusel*.

MAKS (MARTIN EMIL) PÄSS (1896–1977) õppis Tartu ülikoolis õigusteadust ja teotses 1925. a-st advokaadina Tartus ja Tallinnas; avaldanud mitmesugust publitsistikat. Suri pensionärina Malta saarel.

ANDRES DIDO (1855–1921) isik ja tegevus on pälvinud eesti kirjasõnas tähelepanu nii enne kui pärast Maks Pässit. Kõige põhjalikumad on Meelik Kahu käsitlused "Ühest rahvusliku liikumise tegevusest" (*Keel ja Kirjandus*, nr 9, 1972, lk 540–548) ja "Andres Dido ajakiri "Õigus": Lehekülg eesti ühiskondliku mõtte ajaloost" (*Keel ja Kirjandus*, nr 9 ja 10, 1981, lk 542–548, 618–623). Mitmel põhjusel — enamasti poliitilist laadi — on Maks Pässit 1937. aastal ilmunud artikkel aga eriti hinnatav. Nõukogude tsensuuri tingimustes oli raske rõhutada Andres Dido *Eesti sõalaulu* otsesõnu väljendatud unistust Eesti Vabariigist, kõnelemata mässulise pagulase surmaeelsest sõnumist kodumaale: kui Prantsuse valitsus tunnustas Eesti Vabariiki *de jure*, ütles Andres Dido: "Ah, mis ei annaks ma, kui nüüd kõik tolle aegsed kaaskülvajad oma rõõmupisarad minu rõõmupisaratega segada võiksid!" (*Päevaleht*, 9. II 1921.) Iseloomulik on ka tema surmaeelne kiri ajalehele *Humanité*, mille tellimise ta katkestas, kui see läks kommunistide kätte ja hakkas kuritarvitama ausa sotsialisti, Dido sõbra Jean Jaurès'i nime. (*Päevaleht*, 14. IX 1921.)

A. K.

TARTU PRANTSUSE TEADUSLIK INSTITUUT 1922–1941

Asko Varik

“Eesti ja Prantsuse teaduse alal töötajate liginemise soov kutsus Tartus uue seltsi “Institut Scientifique Français à Tartu” ellu. . .”, teatas *Postimees* 25. märtsil 1922. a (nr 69, lk 9). Vaevalt osati tollal aimata, et tegemist oli erakordse tähendusega sündmusega prantsuse kultuuri jaoks Eestis. Pidi mööda minema hulk aega, enne kui suudeti teadvustada Tartu Prantsuse Teadusliku Instituudi (TPTI) vajalikkust ja tähtsust. TPTI-l oli üheksa prantsuse kultuuriühingu seas Eestis eriline koht nii ülesehituse, eesmärkide kui ka tegevuse poolest. Prantsuse Instituut tõmbas pealegi ligi silmapaistvaid Eesti teadlasi ja kultuuritegelasi — instituudi liikmete hulka kuulusid näiteks Ludvig Puusepp, Karl Schlossmann, Paul Kogerman, Gustav Suits, Johannes Semper jpt. Siinses artiklis käsitlengi Prantsuse Instituudi mitmekülgset ja suurejoonelist tegevust ning seda mõjutanud tegureid läbi kahe aastakümne. Milline oli Prantsuse Instituudi tähendus Tartu Ülikoolile, Tartu kultuurielule ja missugune on tema osa Eesti—Prantsuse kultuurisuhete ajaloos üldse?

Instituudi arhiivi hävimine raskendab märgatavalt neile küsimustele vastamist. See on ilmselt ka üks põhjusi, miks TPTI ajalugu ja tegevust veel kuigi põhjalikult uuritud ei ole. Üksnes instituudi eelviimane sekretär Veronika Viiret (Sikk) on oma mälestustes pööranud olulist tähelepanu TPTI-le (Viiret 1989: 1704–1708). Samuti on siinse artikli autor avaldanud Prantsuse Instituudi kohta prantsuskeelseid lühiauurimusi (Varik 1998b, 1999b, 1999c).

TEADUSSELTS VÕI KULTUURIÜHING?

TPTI põhikiri ütleb selgesti, et tegemist on teadusliku seltsiga, kuid Prantsuse Instituudi hilisem areng näitab instituudi olemuse ja tegevuse mitmepalgelisust ning vastuolulisust. Just teadusliku rõhuasetuse tõttu osutus TPTI omanäoliseks teiste prantsuse instituutide seas. 1920. a loodud Praha Prantsuse Instituut ja ka hilisemad instituudid olid sisuliselt kõrgkoolid. Näiteks Riia Prantsuse Instituut valmistas ette prantsuse keele õpetajaid. TPTI-le näib kõige otsemaks eeskujuks olevat 1921. a Tallinnas asutatud keeleteaduslik selts "Prantsuse Instituut Eestis" (PIE). TPTI ja PIE põhikirjas on palju sarnaseid punkte, kuid TPTI asutaja, maailmakuulsa neurokirurgi Ludvig Puusepa kiituseks peab ütlema, et TPTI põhikirjas puudusid just sellised ebarealistlikud punktid ja piirangud (näiteks kitsalt keeleteaduslik suunitlus), mis PIE peagi hingusele viisid. Ent kuigi TPTIs polnud liikmetel põhikirjalist kohustust kasutada koosolekul ja kõneõhtutel prantsuse keelt ning tegevliikmeteks võisid kõrgharidusega inimeste kõrval saada ka viimase kursuse üliõpilased (ERA, f 14, n 3, s 1849, l 2–2p; s 1861, l 3), oli mõlemal juhul tegemist kitsale haritud eliidile mõeldud ühingu. TPTI osutus siiski paindlikumaks ja elujõulisemaks, võimaldades 1923. a instituudi kaastööliseks saada peale üliõpilaste ka kõigil, "kes instituudi ülesannete vastu huvi tunnevad" (samas, s 1849, l 16). See lubas instituudi tegevusse haarata edaspidi laiemad hulki (eriline nõrkus nii TPTI kui üldse prantsuse keele vastu paistis olevat just naissool) ning oli esimeseks tähtsamaks sammuks Prantsuse Instituudi muutmisel laiemale avalikkusele orienteeritud kultuuriühinguks. Tegelikult oli TPTI kolmanda eesmärgina põhikirjas toodud "Prantsuse kultuuriliste aadete laiali laotamine", kuid paraku nähti ette ainult kord aastas — instituudi aastapäevaüritusel — esitada "laiemale ringkonnale arusaadavad kõned" (samas, l 3). Prantsuse keele kursused olid instituudi tegevuses asetatud viimasele kohale ning need olid mõeldud ainult TPTI liikmetele (samas, l 2). L. Puusepa ja tema mõttekaaslaste arvates pidi Prantsuse Instituut olema kitsalt teaduslik selts. Isiklike veendumuste kõrval oli ilmselt oma osa ka tollasel tugeval germanofiilsel ja prantsusevastasel hoiakul, mis poleks loonud kuigi soodsat pinda avalikult prantsuse kultuuri levitava ühingu vastuvõtuks. Võimalik, et teadusest loodeti (paraku küllaltki alusetult) teha omamoodi kaitsekilpi, mis

jätaks instituudi kõrvale avalikkuses kirgi üles kütvatest Saksa—Prantsuse poliitilistest vastuoludest.

Prantsuse Instituudi ürituste põhjal võibki järeldada, et 1920. aastatel oli TPTI ennekõike teadusselts ega tegelnud kiviõrd prantsuse kultuuri tutvustamisega laiemale üldusele. See võis olla üks instituudi sisepeingete allikas ning ühtlasi põhjus, miks Tartu ülikooli prantslasest õppejõud Lucien Rudrauf oli aktiivne prantsuse kultuuri tutvustaja hoopis väljaspool TPTId. Seevastu 1930. aastatel muutus instituudi tegevuses üha tähtsamaks prantsuse kultuuri levitamine ja prantsuse keele õpetamine laiemale seltskonnale. Üha rohkem hakati tähelepanu pöörama prantslastest esinejate ettekannete tõlkimisele ning eestikeelsele loengute korraldamisele, et neist saaksid osa võtta ka inimesed, kes prantsuse keelt ei oska. Alates 1933. aastast kavatseti korraldada eestikeelseid loenguid prantsuse kultuurist ülikooli peahoones iga kuu esimesel reedel. Esimesena pidi 3. II 1933. aastal kõnelema Prantsmaa poliitilistest oludest Ants Piip (EAA, f 2100, n 4, s 154, l 13). Kuigi seda suurejoonelist kavatsust ei õnnestunud teostada tervenisti, näitab see ometi toimunud muudatuste ulatuslikkust. Seetõttu võiks instituudi tegevuse põhjal 1930. aastail nimetada teda pigem kultuuriühinguks kui teadusseltsiks. Samas säilisid nii TPTI ülesehitus (liikmete jagunemine sektsioonidesse) kui ka teadussuunitlust rõhutav põhikiri. Seega võib järeldada, et sõjajaelne TPTI oli ühtaegu nii teadusselts kui ka kultuuriühing.

EESTI VÕI PRANTSUSE ÜHING?

Prantsuse Instituudi tegelased armastasid küll ajakirjanduses rõhutada, et TPTI on puhtakujuline eesti asutus, kuid nii ühene see siiski polnud. Ainuüksi asjaolu, et erinevalt teistest välissuunitlusega akadeemilistest ühingutest polnud TPTI registreeritud ülikooli juures, viitab instituudi eriseisundile. Alles 1940. aasta aprillis pöördus instituudi juhatus palvega ülikooli poole TPTI registreerimiseks Tartu ülikooli juures (EAA, f 2100, n 4, s 154, l 20). Instituudi registreeritud ametlik nimigi “L’Institut Scientifique Français à Tartu” viitab sellele, et vähemalt asutajate arvates pidi tegu olema prantsusepärase ühinguga. Instituudi põhikiri läheb selles suhtes veelgi kaugemale, tunnistades TPTI *Alliance Française*’i patronaazi all olevaks. Suhted *Alliance*

Française'iga (AF) olid koguni AFi enda põhikirjaga (*réglement intérieur*) määratud (ERA, f 14, n 3, s 1849, l 2). See reglement sisaldab ettekirjutisi ja nõudeid *Alliance Française*'i osakondade loomiseks välismaal (*Alliance...* 1887). Prantsuse Instituudi põhikiri vastas küll nendele nõuetele, kuid milline oli täpselt TPTI vahekorid *Alliance Française*'iga, jääb allikate puudumisel ebaselgeks. AFi subsiidiumid ning peasekretär Paul Labbé harjumus nimetada instituuti *Alliance Française*'i Dorpati komiteeks (TÜR KHO, f 39, s 374, l 1) ning samuti instituudi osalemine ja aruandmine AFi kongressidel osutavad TPTI ja *Alliance Française*'i tihedatele sidemetele.

Prantsusmaa rahalisel toetusel oli TPTI tegevuses üldse määrav tähtsus: üksikute säilinud finantsaruannete põhjal moodustasid Prantsuse asutuste subsiidiumid umbes 90% instituudi tuludest (keelekursusi arvestamata). Subsiidiumidest olulisemad olid hinnalised raamatute ja muude kunstivarade annetused, mis aruannetes ei kajastunud, nii et materiaalselt sõltus TPTI täielikult Prantsusmaast. Pealegi oli 1930. aastatel mitteametlikult instituudi tegelikuks juhiks prantslasest Tartu ülikooli õppejõud Lucien Rudrauf, kelle töötasu tuli osalt jällegi Prantsuse Välisministriumist. Nii on raske rääkida instituudist kui puhtakujulisest eesti asutusest — Prantsusmaa ja prantslaste roll ning tähtsus olid selleks liiga suured. Samas koosnes TPTI liikmeskond ikkagi eestlastest, seetõttu võiks Prantsuse Instituuti pidada prantslaste finantseeritud eesti asutuseks.

INSTITUUDI TEADUSSUUNITLUSEST — MEDITSIIINISELTS VÕI KUNSTIKESKUS?

Prantsuse Instituudi üheks ja iseloomulikuks jooneks 1920. aastatel oli arstiteadlaste juhtroll ning tegevuses domineeriv meditsiinikallak. L. Puusepp näis oma mõttekaaslastega mõistvat instituudi põhikirjas väljendatud eesmärki "Eestis teaduse alal töötajate liiginemine Prantsuse teadusemeestega" (ERA, f 14, n 3, s 1849, l 2) ennekõike Eesti—Prantsuse meditsiinisuhte arendamisena. Võib mõista, et juhatuses domineerisid arstid, sest TPTI asutamise initsiatiiv pärines ikkagi Tartu ülikooli arstiteaduskonnast (vt Puusepp 1932). Kuigi 1932. a oli arste instituudi liikmete seas 34%, oli see erialade lõikes suurim fraktsioon (Liste des membres actifs

de l'Institut Scientifique français de Tartu. — Archives Nationales (AN). Pariis, AJ 16, 6968). Instituudi liikmete hulka kuulus arste nii Tartust kui kaugemaltki (isegi Saaremaalt) (Tükike. . . 1938: 6). Võib-olla olid arstid üldse frankofiilsemad kui teiste erialade esindajad — Prantsusmaaga oli seotud juba esimesi eestlaste arste Philipp Karell (vt E. Saareste 1936: 34–35), kuid arstide huvis instituudi vastu oli oma osa kindlasti ka instituudi tõsisel arstiteaduslikul tegevusel. Erinevalt TPTI teistest sektiioonidest on meditsiinisektsiooni tegevus tänu Ernst Saareste artiklile paremini tuntud. Aastail 1922–1935 korraldati 20 loengut ning mis veelgi olulisem — Eesti arstidele teadvustati Prantsusmaa tähtsus meditsiini valdkonnas (samas: 41–43). Kõige selgemini näitabki instituudi suunitlust Ludvig Puusepa ja tema mõttekaaslaste praktika määrata TPTI-le eraldatud Prantsuse valitsuse stipendiumid ainult arstiteadlastele. See oli juhtkonna omavoli ning ebaõiglus teiste erialade inimeste suhtes, mis pidi Puusepa vastu tekitama instituudis suurt meelepaha. Arstide ja meditsiinisuhete eelistamine oli mõnes aspektis nii silmatorkav, et TPTIst võis 1920. aastatel kohati mulje jääda kui mingist arstiteaduslikust seltsist. Seda muidugi instituut põhikirja ega liikmeskonna järgi otsustades olla ei saanud.

TPTI juhtkonnavahetus 1929. aastal ei jätnud mõjutamata ka instituudi teadussuunitlust. Juba Lucien Rudraufi tulekuga alanud areng kunsti tähtsustamise suunas ilmnis selgemini 1920. aastate lõpul. Kui prantsuse kunsti tutvustamine näituste kaudu oli osutunud Prantsuse 19. sajandi graafikanäituse menule vaatamata ebaedukaks — Rudraufi katse korraldada 1930. aastatel Eestis prantsuse kunsti näitus nurjus —, hakati üha rohkem tähelepanu pöörama kunsti tutvustamise teistele viisidele. Ilmselt tänu Rudraufile oli 1929. a instituudi raamatukogus kunstialane kirjandus ilukirjanduse ja loodusteaduste järel arvukuselt kolmandal kohal (13% raamatutest) (Catalogue de la bibliothèque de l'Institut Scientifique français de Tartu 1929. — Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), Oeuvres, v 17). Raamatutest suurema väärtusega olid instituudi kallihinnalised kunstivarad: kunstiajalooline diapositiivide kogu (u 5100 tk), ligi 100 kipskuju ja 16 Sèvres'i portselanest. Võib arvata, et L. Rudrauf kavatses instituudi muuta veelgi suurejoonelisemaks kunstikeskuseks: tema aktiivsus kogude täiendamisel oli silmatorkav (Ülestähendus

hr. kaunite kunstide peadirektori jaoks 9.09.1938. — AN, F²¹, 4887). Kunstikogule lisandusid ettekanded instituudi igapäevastel koosviibimistel: vähemalt esialgu oli põhilektori kunstist kõnelev Rudrauf. Siiski ei paistnud kunsti(ajaloo) ega meditsiinsaavutuste tutvustamine avalikkusele olevat instituudi rõhuasetus. Ka kunsti puhul tehti panus väiksemale seltskonnale: TPTI liikmetele ja kunstnikele-kunstiajaloolastele — instituudi diapositiive kasutasid usinalt näiteks Tartu ülikooli kunstikabinet ja Tartu Kunstikool.

Instituudi teadussuunitluse määramisel oli seega tähtis osa TPTI tegelikul juhil (juhtkonnal). L. Puusepa ajal domineeris meditsiinikallak, L. Rudraufi ja A. Piibu ajal kunstikallak. Nii nagu L. Puusepp sai tugineda suurele meditsiinisektsioonile, oli Rudraufile peale tema suure energia ja aktiivsuse toeks instituudi mitmekesine kunstivaramu. Rudraufi saavutused on seda hinnatavamad, et peale tema kuulus 1932. a instituuti kõigest üks kunstiajaloolane ja kaks kunstnikku (Liste des membres actifs de l'Institut Scientifique français de Tartu. — AN, AJ 16, 6968)!

OPOSITSIOONI SÜND

TPTI meditsiinikallak polnud ainuke probleem instituudi töös. Juba kaheksa kuud pärast asutamist tabas instituuti tõsine siseine kriis. Põhjuse selleks andis jällegi L. Puusepa (juhatus) tegevus. Ajendiks sai Molière'i 300. sünniaastapäeva tähistamine "Vanemuises" Tallinna vene teatri ja TPTI poolt. Selle ürituse venekeelne suunitlus põhjustas instituudi 15 liikme protestikirja *Postimehes* (Protest. 1922: 3). Selle taga võib näha laiemat rahulolematust russofiilse juhtkonnaga. Oli ju L. Puusepp unustanud oma emakeele ning Voldemar Vaga mäletamist mööda oli juhatuses eesti keelega probleeme teistelgi (V. Vaga A. Varikule 15. III 1996). Võib mõista Eesti väljapaistvate kultuuritegelaste ja teadlaste meelepaha (protestijate hulgas olid näiteks Andrus Saareste, Alfred Koort, Ants Oras, Aadu Lüüs) umbkeelse presidendi (juhatus) vastu. Vabadussõda oli võidetud, oma riik loodud — kas selleks, et lasta end kamandada instituudi venekeelsel presidendil? Lõpuks ei olegi oluline, kummal poolel oli antud ürituse puhul õigus (vt Toimetusele... 1922: 4; Molière'i... 1923: 5). Instituudi arengule mõjus hoopis varakult ilmnenu

tugev opositsioon — protestijaid oli kuni kolmandik instituudi asutajaliikmetest. Märkimisväärne oli ka probleemi tõstatamine ajakirjanduses, mis põhjustas küll TPTI juhatuse meelepaha, kuid sundis samas instituudi juhtkonda probleemile lahendust otsima. Võib-olla oli protestikiri üheks põhjuseks, mis ajendas L. Puusepa eesti keelt õppima. Ilmselt poleks probleemi tõstatamine ainult instituudis andnud soovitud tulemusi — seda lubab arvata protestijate materdamine instituudi üldkoosolekul, kus nende käitumine tunnistati “ebakorrektses” (Molière’i... 1923: 5). Instituudis oli L. Puusepa poolehoidjatel veel selge ülekaal. Rahulolematutele oli seega nende koht kätte näidatud, russofilia küsimus oli lahenemas, kuid kas opositsiooniga oli lõpp või hõõgus tuli tuha all edasi?

PINGETE PARATAMATUS?

L. Puusepa mälestuste järgi ajendasid teda instituuti asutama tollal ühekülgsest domineerinud saksa kultuurimõjud. Ta leidis, et on vaja “tutvustada meie laiemaid hulki, iseäranis aga teadlasi, prantsuse kultuuriga ja teadusliku töö seisuga” (Puusepp 1932: 125). Paraku võttis Puusepp endale sellega hoopis suurema koorma, kui ta oleks osanud aimata. Saksa—Prantsuse teravad vastuolud, mida kajastas ka baltisaksa ajakirjandus, erutasid meeli ja mürgitasid õhkkonda Eestiski (vt Varik 1997: 100–103). Tõsiseks probleemiks oli eestlaste vastuvõtlikkus sakslaste propagandale. Prantsuse diplomaatide jaoks oli Tartu ülikool 1920. aastate esimesel poolel saksluse kantsiks. Selline hinnang pole üllatav arvestades, et veel 1925. a peeti umbes 25% ülikooli loengutest saksa keeles (*Eesti Vabariigi...* 1929: 56). Sellises olukorras oli TPTI asutamine küll hädavajalik, kuid küllalt keeruline ja riskantne ettevõte. See oli ikkagi esimene Tartu ülikooliga seotud välissuunitlusega akadeemiline ühing, mis pidi pealegi üheksa aasta jooksul Tartus kandma peamist koormat Eesti kultuurilise ja teadusliku orientatsiooni mitmekesistamisel ning sidemete tihendamisel Lääne-Euroopaga. Instituudi peamine sõsarühing Akadeemiline Anglo—Eesti Ühing asutati alles 1931. a. Prantsuse instituuti võib tollaseid hoiakuid silmas pidades niisiis pidada võõrkehaks selles saksluse kantsis. Prantsuse-vastased rünnakud mõjutasid ka TPTI tegevust. Nii olevat L. Rudrauf kaotanud poole oma

õpilastest, kui Prantsusmaa sekkus 1923. a Ruhri-sündmusesse. Tartu Ülikoolis olevat isegi levitatud Prantsusmaa-vastaseid lendlehti (Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE). Paris, s Europe 1918–1940, s-s Estonie, v 21, p 12). Mõistagi kitsenes seetõttu instituudi võimalik liikmeskond ja vähenes ürituste külastatavus.

Tundub isegi, et kõik need Saksa—Prantsuse poliitilised vastuolud ning vaenulik suhtumine nii instituuti kui ka L. Puusepasse löid pikapeale TPTIs küllaltki pingelise atmosfääri. Muutuvad olud nõudsid 1920. aastate lõpul senistest kibestumistest ja solvumistest ülesaamist ning suuremat tolerantsust ka teiste kultuuride suhtes. Näib, et instituudi tollane juhtkond ei suutnud adekvaatselt reageerida ühiskonnas toimunud muutustele ega uutele ajanouetele (V. Vaga A. Varikule 15. III 1996). 1930. aastatel näivad need pinged kadunud olevat ning instituudis valitsevat apoliitiline õhkkond (Mõtsar 1992).

ÜLELIGNE RUDRAUF?

1921. a detsembris palus L. Puusepp Prantsuse saadikult Gilbert'ilt instituudile materiaalse abi kõrval ka prantsuse keele õpetaja lähetamist. Puusepa soov polnud üllatav, ka Tartu ülikool oli juba varemgi soovinud prantsuse õppejõudu ning pidanud selle üle läbirääkimisi kirja teel (EAA, f 2100, n 2, s 1009, l 1–3, 8). Prantsuse Välisministeeriumi pakutud õppejõud, Elsassi päritolu Lucien Rudrauf näis Eesti jaoks igati sobiva kandidaadina, kelle saatmisega Tartusse nõustus ka Puusepp. Kunstiajalugu ja filoloogiat õppinud, meie mõistes magistrikraadiga Lucien Rudrauf alustas alates oma saabumisest Eestisse 1922. a oktoobris Tartu ülikoolis erakorralise dotsendina suurejoonelist ja mitmekülgset prantsuse kultuuri tutvustamistööd (vt Varik 1997: 76–82, 1999a: 379). Rudraufi olule, kes oli võimeline pidama loenguid nii prantsuse kui saksa keeles, langes peagi väga suur töökoormus. Seega oli Lucien Rudrauf vähemalt Tartu ülikooli seisukohalt õnnestunud valik, kuid kas ka Puusepal oli põhjust rahuloluks? Soovitud (lihtsa) prantsuse keele õpetaja asemel oli tulnud hoopis ambitsioonikas ja võimekas õppejõud, kes näis pigem ise püüdnud juhtrolli instituudis. Tuntud kui *professor* Rudrauf, pidas ta prantsuse keele õpetamist kõrvaliseks ja oma põhitööd segavaks.

Valitud pärast Siegfried Siversi surma prantsuse keele lektoriks, palus Rudrauf peagi end sellelt kohalt vabastada, sest ta leidis, et teisejärguline lektorikoht “on raskesti ühendatav prantsuse ülikooli ametliku esindaja omadusega” (EAA, f 2100, n 2, s 1009, l 53).

Tundub, et Lucien Rudraufil oli raske leida oma kohta TPTIs. Instituudi juhatus oli valitud juba enne tema saabumist. L. Puusepal oli selline reputatsioon ja sidemed Prantsusmaal, samuti ka lähedased suhted Prantsuse saadikutega, nii et vähemalt esialgu polnud vajadust Rudraufi abi järele Prantsusmaaga suhtlemisel. L. Rudraufi põhitöö — prantsuse kultuuri laiem tutvustamine Eestis — ei kuulunud jälle instituudi tollaste prioriteetide hulka. Nii ei jäänud Rudraufil esialgu muud üle kui pühenduda prantsuse kultuuri tutvustamisele Tartu ülikoolis ning otsida oma tööle avaramaid tegutsemisvõimalusi pigem Akadeemilises Kirjandusühingus (mille asutajate hulka ta kuulus) kui TPTIs. Alles 1929. a juhtkonnavahetusega läks instituudi tegelik juhtimine Rudraufi kätte, nii et vaatamata tagasihoidlikule raamatukoguhoidja ametikohale figureeris ta edaspidi isegi ametlikus kirjavahetuses TPTI direktorina. 1929. a pöörde kõige suuremaks võitjaks võibki pidada Rudraufi, kuid lahtiseks jääb küsimus tema enda osast vana juhtkonna kukutamisel. Oli ta pöörde initsiaator, aktiivne niiditõmbaja või toimus kõik hoopis tema teadmata ja seljataga? Arhiivides ei leidu selle kohta ühtegi dokumenti.

Kuigi Rudraufi tegevust on hinnatud mitmeti (näiteks Voldegar Vaga ja Léon Vaganay olid temast äärmiselt negatiivsel arvamusel), tuli instituudile igal juhul kasuks, et suudeti rakendada see võimekas ja andekas prantsuse kultuuri propagandist. Nii prantsuse kultuuri tutvustamisel kui ka instituudi õitsengus on kahtlemata tähtis osa ka Rudraufil.

1929. A SALADUSLIK PÖÖRE

Prantsuse Instituudi ajaloos võib pidada tähtsündmuseks 1929. a “maipööret”, mille käigus vahetus instituudi juhatus. Läbi sai üks etapp instituudi arengus — lõppes Puusepa ajastu, algas Rudraufi—Piibu periood. Üksikud faktid võimaldavad küll mitmesuguseid oletusi, kuid selle sündmuse üksikasjad ja tagapõhi jäävad hämaraks. See pööre oli salapäraga looritatud juba tollal,

nii et pole täit kindlust isegi selle täpses ajas. Mis siis ikkagi juhtus? Tollast ajakirjandust lugedes näib, et ei midagi erilist. *Postimees* pöörab rohkesti tähelepanu Paul Labbé visiidile, kuid instituudi sündmustest minnakse vaikides mööda. *Vaba Maa* teatab küll instituudi juhtkonnavahtetusest, kuid alles tükk aega hiljem (Prantsuse teadusliku... 1929: 2). Kaudsete andmete põhjal võib järeldada, et see toimus 2. mail. Selgesti on märgata Eesti ajakirjanduse katse varjata instituudi juhtkonna vahetuse seoseid Labbé kohalolekuga. Oleks naiivne arvata, et instituudi juhtkonnavahtetust sattus juhuslikult sellele nädalale, mil *Alliance Française*'i peasekretär kogu iseseisvusaja 20 aasta jooksul ainukest korda Eestit külastas. Labbé täpne osa — kas ta oli pöörde initsiaator või julgustas tema kohalolek opositsiooni väljaastumist — jääb siiski selgusetuks (Labbé visiidist vt Varik 1998a: 1363–1365). L. Puusepp on oma mälestustes samuti väga tagasihoidlik: “A. 1929 kavatseti muuta instituudi põhikirja, mille tõttu oleks muutunud instituudi tegevuse iseloom. Samal ajal lahkus instituudi vana juhatus ja keeldus tagasivalimisest. Valiti uus juhatus, kes seni on hoogsalt ja tagajärjekalt propageerinud prantsuse kultuuri” (Puusepp 1932: 125). Võttes aluseks Puusepa versiooni (sest muid andmeid meil pole), võib järeldada, et instituudi liikmeskond (eriti opositsioon) oli niivõrd kasvanud, et vaieldavaks muutus instituudi senine tegevussuund. Mis suunas aga taheti põhikirja muuta? Siseministeeriumi fondis olevas TPTI toimikus pärinevad viimased põhikirjamuudatused 1923. aastast (ERA, f 14, n 3, s 1849, l 16–16p). Ka Ants Piibu isikufondis leiduv prantsuskeelne põhikiri koos 1937. a aruandega viitab sellele, et instituudi põhikiri jäi muutmata. Ju siis piisas suuna muutmiseks uuest juhatusest. Võib arvata, et põhikirja muutmise sooviga peeti silmas rõhuasetuste muutmist — murda arstide stipendiumiprivileeg ning suurendada prantsuse kultuuri tutvustamist ja prantsuse keele õpetamist laiematele kihtidele. Selline suund pidi vastama ka Paul Labbé nägemusele ühe *Alliance Française*'i osakonna tegevusest.

Kuigi instituudi juhtkonnavahtetust on peetud TPTI järgneva õitsengu üheks põhjuseks, ei tähenda see, nagu oleks senisel juhatusel olnud instituudi arengus negatiivne roll. Millised ka olid vana juhatus ja instituudi liikmete vastuolud, igal juhul on võimatu eitada Ludvig Puusepa tohutut tähtsust TPTI ajaloos.

L. Puusepp oli ikkagi instituudi rajaja ning tema juhtimisel suutis instituut 1920. aastatel suurtele raskustele vaatamata püsima jääda ning areneda. Need saavutused on eriti hinnatavad, kui arvestada vaenulikku õhkkonda ja kahe Tallinnas asunud prantsuse kultuurühingu tegevuse hääbumist. L. Puusepa juhtimisel elas instituut üle rasked ajad ning pandi alus hilisemale õitsengule.

Laiemalt võib pööret pidada vastuseks tollal ühiskonnas alanud protsessidele — saksavastasuse tõusule ja avalikkuse hoiakute muutumisele prantsuse keele ning kultuuri suhtes. Konkreetselt tõi pööre kaasa seni kuhjunud vastuolude lahenemise, vabama ja tolerantsema õhkkonna, eriti aga instituudi rõhuasetuse prantsuse kultuuri tutvustamisele ja prantsuse keele õpetamisele laiemale kihtidele. Samuti hakkas TPTI juhatuse koosseis paremini vastama instituudi liikmeskonnale. Õigusteadlase saamine TPTI uueks presidendiks oli küllaltki loogiline. Olid ju juristid arstide järel arvukuselt instituudis teisel kohal (1932. a umbes 24%) (*Liste des membres actifs de l'Institut Scientifique français de Tartu. — AN, AJ 16, 6968*). Pealegi valitsesid Tartu ülikooli õigusteaduskonnas tugevad frankofiilsed meeleolud ning seal õpetas Eesti siiramaid sõpru Louis Villecourt. Küll aga paneb imestama Ants Piibu valimine instituudi presidendiks. Kui Puuseppa võib mõnes mõttes pidada äärmuslikuks frankofiiliks, siis Piipu ei saa ka kõige parema tahtmise juures frankofiiliks pidada. Nii kaua, kuni püsis anglofiilide ja frankofiilide ühisrinne saksa keele ja kultuuri vastu, oli Ants Piip mees omal kohal. Ent kui tekkis küsimus, kas eelistada prantsuse või inglise keelt (näiteks rahvusvahelise suhtlemiskeelena), ilmnes Piibu inglise orientatsioon täies hiilguses. Pole siis imestada, et Prantsuse diplomaatide jaoks oli frankofiiliks number üks Eestis *Alliance Française*'i Tallinna osakonna president August Rei, mitte aga Ants Piip. Ilmselt oodati uues olukorras Piibult ennekõike TPTI esindamist, mitte aga juhtimist. Esindamise tarvis oli Piip igati soliidne ja mõjukas poliitikategelane.

1929 — UUE AJASTU ALGUS?

1929. a paiku võib märgata muudatusi nii TPTI seisundis ja tegevuses kui ka laiemalt prantsuse kultuuri ja keele seisundis Eestis. Instituudis toimunud sündmused (raamatukogu varustamine

Prantsuse Haridusministeeriumi poolt, juhtkonnavahetus, aktiivsuse kasv jne) olid küll olulised TPTI enda jaoks, kuid annavad vaevalt põhjust rääkida uue ajastu algusest.

Olulisemad tunduvad esimesed märgid muutustest avalikus arvamuses. Ants Orase 1929. a ilmunud kirjutised kultuuriorientatsiooni muutmise vajalikkusest ning äge diskussioon Riigikogus ja ajakirjanduses esimese võõrkeele valiku küsimuses oli esimeseks tõsisemaks signaaliks saksa keele ja kultuuri poolehoidjate positsiooni nõrgenemisest. Paraku kulus veel neli-viis aastat, enne kui ilmnis toimunud pöörde kogu ulatus: anglofiilia tohtu menu kõrval oli ka prantsuse keel ja kultuur võitnud suure populaarsuse (vt Varik 1997: 27–29; Ankeet. . . 1933–1934).

1929. aastale annab prantsuse kultuuri jaoks Eestis erilise tähenduse *Alliance Française*'i Tallinna osakonna asutamine ja Prantsuse Lütseumi uue õpetaja Jean Cathala saabumine Eestisse. Mme Quirielle'i kõneõhtul esitatud AFi asutamise idee äratas kuulajaskonnas tulist poolehoidu ning 1930. a jaanuaris avatud *Alliance Française*'i Tallinna osakonnast sai TPTI-le igati võrdväärne partner. Jean Cathala tegevus ei piirdunud ainult AFiga (mille direktor ta prantslaste jaoks oli), vaid tal oli tähtis osa ka TPTI ja üldse Eesti—Prantsuse kultuurisuhete elavdamisel. Kas need faktid annavad alust pidada 1929. aastat uue ajastu alguseks prantsuse kultuuri jaoks Eestis? Siinkirjutaja on selles veendunud. Juba ainuüksi Jean Cathala tegevus tähendas murrangut ja täiesti uut etappi selles valdkonnas. Olles erudeeritud ja vaimukas kõnemees, sai temast peamine prantsuse kultuuri propagandist Eestis: umbes 70 avalikule loengule AFis lisandus paarkümmend ettekannet Tartus.

APOGEE KÜSIMUS

Mitmes dokumendis kirjeldatakse 1920. aastate lõppu või 1930. aastate algust instituudi tegevuse kõrgajana. Nähtavasti tundsid asjaosalised selgesti olukorra muutumist või isegi murrangut. Võimalik, et alust selliseks hinnanguks andsid nii 1929. a maipööre kui ka Tartu ülikooli poolt TPTI-le antud uus, avaram korter. Võrreldes instituudi algusaegade kahe toaga Vallikraavi tänaval (praeguses Kunstmuuseumi hoones), võis uue, tasuta korteri saamine tunduda tõesti väga olulise sündmusena. Puudu-

likud statistilised andmed ja instituudi tegevuse analüüs pikemas perspektiivis ei luba siiski tõmmata nii täpset piiri. Muidugi kasvab TPTI liikmete ja raamatute arv aasta-aastalt, mistõttu instituut oli näiteks 1938. a loomulikult hoopis võimsam kui 1928. a. Siiski saaks kolme teguri põhjal täpsemalt dateerida instituudi kõrgaega:

1. TPTI korraldatud ürituste arv saavutas haripunkti aastatel 1933–1940. Samas on märgatav instituudi ürituste arvu kasv varasemaga võrreldes juba 1929. a.

2. Kuigi TPTI suutis korraldada keelekursusi juba 1922. a sügisel, jäid need ilmselt peagi kiratsema ning muutusid ebaregulaarseks. Regulaarsed kursused hakkasid toimuma alles 1932. aastast alates (EAA, f 2100, n 19, s 206, l 50). Kursuste tippaeg oli 1930. aastate lõpul: 1930. aastate alul õppis instituudi keelekursustel Voldemar Vaga mäletamist mööda 70 õpilast, ent 1937. a oli neid juba 206, lisaks veel 49 gümnaasiumiõpilast (Mõtsar 1992: 2; ERA, f 1624, n 1, s 139, l 11).

3. TPTI ekskursioonid Prantsusmaale toimusid küll peamiselt 1920. aastatel (1922, 1923, 1925, 1930), kuid 1930. aastatel alustas instituut uue tegevusvaldkonnaga: publikatsioonide väljandamisega. Publikatsioonide kõrgaeg oli aastail 1935–1936, kui ilmus kaheksa raamatut (vt lisa).

Seega võib instituudi hiilgeajaks pidada aastaid 1932/33–1940. Ajavahemik 1929–1932 oleks üleminekuperiood, kus avaldasid mõju juba uued soodsad tegurid ning ilmsid muutused instituudi tegevuses, samuti instituudi aktiivsuse kasv. TPTI õit-sengu peapõhjuseks võib pidada avalikkuse muutunud hoiakuid ning instituudi paremaid tegutsemisvõimalusi, kuid oma osa oli kindlasti ka maipõrdel, eriti aga Kallista Kanni ennastsalgaval töö.

KALLISTA KANN — INSTITUUDI EDU PANT?

1932. a Pariisi Akadeemia rektorile saadetud aruandes rõhutab L. Rudrauf instituudi asjaajaja-sekretäri Kallista Kanni isiku ja töö ülisuurt tähtsust TPTI jaoks. K. Kanni isikut, tegevust ja isegi veidrusi kirjeldatakse koguni kahel leheküljel (L. Rudrauf Pariisi Akadeemia rektorile hr Charletyle 15. III 1932, p. 3–5. — AN, AJ 16, 6968). Samas pole Rudrauf pidanud vajalikuks märkida juhatuse liikmete eesnimesid, rääkimata täpsematest andmetest

instituudi juhtkonna kohta. Selle aruande põhjal näib Kallista Kann olevat tähtsaim tegelane Prantsuse Instituudis. Ka V. Viireti väitel oli Kallista Kann instituudis “kõige hingeks” (Viiret 1989: 1706). Millega seletada tema erilist osa TPTI ajaloos?

Tegelikult oli palgalistel asjaajajatel instituudis alati täita oluline roll: nende õlul lasus raamatute laenutamine, igapäevane asjaajamine, ürituste korraldamine ja reklaamimine, info jagamine jne. Seega sõltus ennekõike asjaajajast, milline mulje jäi instituudist. Kallista Kanni töö TPTIs (1927–1935) langes kokku olulise, lausa murrangulise ajaga nii instituudi kui prantsuse kultuuri jaoks Eestis. Et instituudil jätkus raha talle palga maksmiseks kahe töötunni eest päevas, siis suurendas TPTI aktiivsuse järsk kasv märgatavalt Kallista Kanni töökoormust. Tasustatud kaks tundi päevas kulusid raamatukogu lugejate ja laenutajate teenindamiseks, ülejäänud töö (sh uute raamatute kataloogimine) tuli teha tasuta oma vabast ajast. Instituudile oli see suureks õnneks, et Kann nõustus nii palju aega kulutama TPTI ja prantsuse kultuuri hüvanguks. Arvestades Kallista Kanni isikut ning tegelikku töökoormust, soovis Rudrauf talle õigusega maksta kuue töötunni eest päevas. Pidades silmas K. Kanni kui sekretäri ja propagandisti lausa ideaalseid omadusi, pole Rudraufi ülikõrge hinnang üllatav. Kallista Kann oli hea keelteoskusega, ning mis peamine — ta olevat osanud inimesi kütkestada. K. Kann oli jätnud hea mulje ka teistest rahvustest isikutele (venelastele, sakslastele, juutidele), säilitades sealjuures ikka oma “hea eestlase” reputatsiooni. Eriti just see asjaolu näis Rudraufile imponeerivat, sest ta uskus Eestis leiduvat vaevalt kümme inimest, kes oleksid võimelised selliseks paindlikkuseks ja osavuseks (L. Rudrauf Pariisi Akadeemia rektorile hr Charletyle 15. III 1932, p. 5. — AN, AJ 16, 6968). Rudraufi kõrge hinnanguga Kallista Kanni isiksusele ja tema tegevusele võib igati nõustuda.

KRIIS VÕI ÕITSENG?

1930. aastate teisel poolel saavutatud suur aktiivsus annab põhjust rääkida TPTI õitsenguperioodist. Ent kuidas olid lood rahalises sfääris?

1930. aastate esimest poolt võib pidada instituudi kõige edukamaks ajaks. Sekretärile suudeti maksta suuremat palka ning ins-

tituudi eelarve püsis ülejäägis. Suured aastasubsiidiumid Prantsusmaalt (9000 franki), Tartu ülikooli antud uus suur tasuta korter ning selle sisustamiseks 1934. a prantslastelt saadud 5000 franki löid eelduse instituudi tegevuses täiesti uue taseme saavutamiseks. Kavatsus igal aastal välja anda mahukat aastaraamatut näitab hästi instituuti haaranud optimismilainet. Ometi just instituudi rahakogumine (s.t eelarve märgatav ülejääk) aastaraamatu väljaandmiseks tõi kaasa Prantsuse välisministeeriumi subsiidiumi kärpimise 2000 franki võrra 1936. a (L. Rudrauf hr P. Armand'ile 9. XI 1937. — CADN, Oeuvres, v 291). See ei teinud lõppu mitte ainult aastaraamatute edasisele avaldamisele, vaid osutus ka esimeseks märgiks lähenevast katastroofist. 1937. a algaski TPTI-le raskete katsumuste periood. Juba aasta algul instituudi populaarsuse ja varade kasvu tõttu väikseks jäänud korteri võimalused hakkasid pärssima TPTI edasist tegevust. Prantsuse subsiidiumi tohutu hilinemine tõi kaasa instituudi pankrotiseisundi, kus tegutseda suudeti üksnes tänu kokkukraabitud laenudele. Prantsuse frangi kursi katastroofiline langus põhjustas instituudi eelarve suure puudujäägi, mis 1938. a veelgi kasvas. Prantsuse Välisministeeriumi ei suudetud siiski panna tasuma instituudile tekitatud kahju, mis L. Rudraufi arvutuste järgi oli kokku 1140 krooni ehk 9120 franki (samas). Vaatamata Prantsuse subsiidiumide kasvule suudeti 1939. a eelarve tasakaalu viia üksnes kulutuste drastilise kärpimisega, millel oli paratamatult negatiivne mõju. Ilmselt just ennekõike rahalistel põhjustel ei suutnud TPTI alates 1938. a sügisest sammu pidada *Alliance Française*'i Tallinna osakonna teostatava suurejoonelise prantsuse kultuuri tutvustamistööga (kuni neli loengut nädalas!). Teise maailmasõja puhkemine 1939. a sügisel tõi kaasa uusi raskusi: halvenes läbikäimine Prantsusmaaga ning vähenes huvi prantsuse keele ja kultuuri vastu. L. Rudrauf mobiliseeriti Prantsuse sõjaväkke ning ilmselt mõjutas instituudi tööd ka juba varem alanud kolimiste periood.¹

¹TPTI senine asupaik kavatseti lammutada, seetõttu otsustas Tartu ülikooli valitsus 1938. a sügisel anda instituudile viis tuba Gildi tänav 1 asuvas üürikorteris. Hiljem sai instituut uued avarad ruumid "Ko-Ko-Ko" kohviku peal Gustav Adolfi tänavas. Pärast 1940. a anneksiooni tuli instituudil jälle kolida. Uus asukoht leiti Johannes Semperi majas

Prantsuse Instituut oli seega 1930. aastate teisel poolel kummalises olukorras: tõsised majandusraskused ei luba rääkida õitsengust, kuid instituudi aktiivsuse kasv ja suurejooneline tegevus välistab siiski kriisisituatsiooni. Seega siis väliselt õitseng, kuid sisemiselt kriis?

RAAMATUKOGU PRIORITEET

Prantsuse Instituudi eelistusi on küllaltki raske hinnata. Põhikirjas olid tegevusvaldkonnad järjestatud ühtmoodi, kuid instituudi tegevuses võib aegade jooksul täheldada rõhuasetuse muutumist. Üks võimalus TPTI eelistusi kindlaks teha on vaadelda instituudi tegevuse rahalist külge.

Prantsuse Instituudi hinnalistest varadest (eri andmetel 70 000–150 000 krooni) moodustas ilmselt põhiosa raamatukogu (EAA, f 2100, n 6, s 451, l 8; Prantsusmaalt kingituseks. . . 1938: 4). TPTI eelarvetes kajastub ka raamatukogu suur tähtsus, kuid kas need kinnitavad ka raamatukogu prioriteeti? Üksnes 1936. a eelarves oli raamatukogu suurim kuluartikkel (üle 25%), kuid edaspidi, 1937.–1938. aastail, ületasid väljaminekud raamatukogule küll ürituste kulusid, aga jäid alla keelekursuste dotatsioonile. Arvestades aga, et enamik raamatuid saabus annetusega ega kajastunud eelarves, võib tõesti vähemalt rahalises mõttes pidada raamatukogu instituudi prioriteediks.

Samuti tuleb hinnata raamatukogu tähtsust prantsuse kultuuri ja teaduse saavutuste tutvustamisel avalikkusele. L. Rudrauf pidas juba 1932. a, mil raamatukogu oli veel väike (umbes 2800 teost), Prantsuse raamatu levitamist instituudi peamiseks propaganda vahendiks (L. Rudrauf Pariisi Akadeemia rektorile hr Charletyle 15. III 1932, p. 6. — AN, AJ 16, 6968). Raamatukogu muutis esmatahtsaks just selle komplekteerimispeähimõtted ja suurus. 1929. a kataloog näitab koostajate/annetajate laia silmaringi — tegemist oli juba tollal mitmekülgse, kõiki teadus- ja kultuurialasid hõlmava raamatukoguga. Just see mitmekülgsus (raamatukogu täiendamisel peeti silmas eriti Tartu ülikooli õppetoolide vaja-

---

Veski tänav nr 65 (EAA, f 2100, n 6, s 451, l 6, 13; s 517, l 5, 29, 39, 42; Viiret 1989: 1707–1708).

dusi) koos prantsuse keele tollase tähtsusega teaduskirjanduses² tegi selle ülikooli õppe- ja teadustöös väga väärtuslikuks ja hinnatuks. Raamatukogu väärtust tõstsid ka 1000 köidet perioodikat. Üldse olevat TPTI saanud Kallista Kanni andmetel aastas 32 nimetust Prantsuse ajalehti ja 30 ajakirja (Raudam, Soomere 1977: 68). *Postimehe* teatel oli perioodika arv siiski väiksem — 53 nimetust aastas (Prantsusmaalt kingituseks. . . 1938: 4). Tartu ülikooli raamatukogu rahade märgatav kärpimine osutus soodsaks teguriks TPTI mõju laiendamisel ning raamatukogu tähtsuse teadvustamisel, tuues L. Rudraufi teatel instituudi raamatukogule uusi lugejaid veelgi juurde (L. Rudrauf Du Sault'ile 7. IV 1934. — CADN, Oeuvres, v 546). Lisaks teaduskirjandusele oli suur külgetõmme ka instituudi raamatukogus leiduval ilukirjandusel (üle 2000 köite): ohtralt loeti nii klassikat kui ka näiteks Simenoni kriminaalromaane (Lüüs 1959: 90; Viiret 1989: 1707). Samas ajendasid just annetused Prantsusmaalt ülikooli omapoolsele vastutulekule (tasuta ruumid, subsiidiumid), mis aitas omakorda kaasa instituudi arengule. Kõnekas on fakt, et ülikool finantseeris otseselt nii instituudi lugemislaua korraldamist kui ka lagunemisohus raamatute köitmist (EAA, f 2100, n 6, s 451, l 11, 12; s 556, l 252, 253). Olukorras, kus laenutati umbes 5000 köidet aastas, oli raamatute köitmine ja hooldamine tõesti esmatähtsaks muutumas.

Kuigi TPTI raamatukogu oli kaks-kolm korda väiksem Praha ja Varssavi vastavaist raamatukogudest, oli tegemist siiski suuri- ma prantsuskeelse raamatukoguga Baltimaades ja Soomes, see oli koguni üks suuremaid Ida-Euroopas. Soomest, Lätist ja Leedust pärit laenutajate olemasolu tõendab, et TPTI raamatukogu tähtsus ületas Tartu, isegi Eesti piirid.

---

²Andrus Saareste nägi prantsuse keele tähtsust eriti ajalooteaduses, võrdlevas kirjandusteaduses, lingvistikas, filosoofias, õigusteaduses, sotsioloogias, keemias ja sõjakirjanduses. Inglise ja prantsuse keel olevat võrdsel kohal geograafias, etnoloogias, antropoloogias ja tehnikaladel. Inglise keel olevat seevastu ülekaalus füüsikas, loodusteadustes ja agronoomias (A. Saareste 1936: 4).

ÜRITUSTE TÄHTSUS

Prantsuse Instituut võis pidada oma tegevuse prioriteediks prantsuse raamatu levitamist, kuid jääb küsimus, mis ikkagi oli prantsuse kultuuri tutvustamise peavahendiks? Kas instituudi korraldatud arvukad üritused andsid parimaid tulemusi prantsuse kultuuri lähendamisel avalikkusele? Paraku on see küllaltki vähetuntud valdkond, mis raskendab instituudi mitmepalgeliste ürituste (peamiselt loengute ja ettekandekoosolekute) mõju hindamist. Kõige segasemaks jääb instituudi iganädalaste koosviibimiste (ettekandekoosolekute) osa ja tähendus nii TPTI tegevuses kui prantsuse kultuuri tutvustamisel. L. Rudraufi kiri annab küll aimu käsitletud teemadest (L. Rudrauf Pariisi Akadeemia rektorile hr Charletyle 15. III 1932, p. 8. — AN, AJ 16, 6968),³ kuid jääb siiski selgusetuks: kui kaua neid ettekandekoosolekuid instituudis korraldati ning milline oli nende kuulajaskond. Aastas võidi neid pidada umbes 30 ning oletades, et need toimusid vähemalt 1930. aastatel regulaarselt, osutuvad ettekandekoosolekud instituudi arvukaimaks ürituseks. Paraku näib, et need üritused olid mõeldud eelkõige instituudi liikmetele. Avalikkuse osavõttu piiras 1930. aastate algul ka väike auditorium, mis ei mahutanud üle 40 inimese.

Paremaid võimalusi pakkusid instituudi avalikud üritused, kuid nende puhul oli esialgu takistuseks kas puhtteaduslik iseloom või see, et need peeti prantsuse keeles. 1930. aastatel, mil need probleemid olid lahenemas, kasvas ka huvi selliste ürituste vastu. Ilmselt võib avalike ürituste populaarsuse üheks põhjuseks pidada prantsuse lektorite atraktiivsust. Nad olid enamasti kas vaimukad ja osavad kõnemehed või väljapaistvad, teinekord isegi maailmakuulsad teadlased ja kultuuritegelased, ainuüksi kelle isikud tagasid piisava kuulajaskonna. Lisaks käsitleti üha rohkem aktuaalseid või muidu põnevaid, mõnikord lausa eksootilisi, teemasid. Kuigi puudub üldine statistika TPTI ürituste kohta, näitavad üksikud andmed suuri kõikumisi. Võib arvata, et koha-

³1932. a alguskuudel instituudi iganädalastel koosviibimistel peetud ettekanded: prl Kasper, "Hernani esietendus"; V. Vaga, "Claude Lorrain — Prantsuse portree XVIII sajandil — Rouen"; P. Treiberg, "Intiimne Robespierre"; hr Birk, "Paul Valéry"; V. Grünthal-Poska, "Feminism Prantsusmaal"; B. Pravdin, "Krahvinna de Noailles".

like lektorite ettekanded ei haaranud tervikuna kuigi lai kihte: näiteks 1937. a osales instituudi avalikel üritustel kokku 1420 inimest (ERA, f 1624, n 1, s 139, l 12). Küll aga võisid poolametlikud (mälestus)üritused, prantsuse külaliste loengud, eriti aga prantsuse muusikaõhtud ja kontserdid kaasa haarata palju inimesi: huviliste arv ulatus sadadesse (mõnikord isegi üle 600). Tervikuna võib instituudi igapäevaseks tegevuseks ja avalikke loenguid pidada oluliseks vahendiks just kitsama haritlastekihi tutvustamisel prantsuse kultuuriga. Alahindamata prantsuse raamatu levitamist ja prantsuse keele õpetamist, võib TPTI ürituste osa pidada esmatähtsaks prantsuse kultuuri levitamisel Tartus.

PRANTSUSE KEELE ÕPETAMISEST

Prantsuse Instituudi kolmandaks oluliseks tegevusvaldkonnaks oli prantsuse keele õpetamine ning võitlus prantsuse keele õpetamise eest Eesti koolides. Näib, et TPTI ei pööranud 1920. aastatel kuigi suurt tähelepanu prantsuse keele õpetamisele laiemale avalikkusele ning ega avalikkuselgi polnud asja vastu erilist huvi. Tsaariajal ning vähemal määral veel 1920. aastate alguses gümnaasiumides levinud prantsuse keele õpetamine oli loonud arvuka prantsuse keelt oskava haritlaskihi. Samas jäi prantsuse keel laiematele hulkadele kaugeks ja võõraks keeleks, mille kasulikkust ei suudetud näha. Seetõttu pole imestada, et instituudi keelekursused paistsid kiratsevat ning ebaregulaarsed olevat. Muutused avalikus arvamuses ning prantsuse keele tähtsuse kahanemine Eesti koolides viisid sarnaselt instituudi muude tegevusvaldkondadega ka instituudi keelekursused öitsengule. Samas ilmnnesid 1930. aastatel instituudi hoopis suuremad ambitsioonid — võitlus prantsuse keele ulatuslikuma õpetamise eest koolides. Riigivanemale ja haridusministrile adresseeritud märgukirjad jäid tagajärjeta, liisandus ebaedu ka rahvusvahelises plaanis. Nimelt nurjus Ants Piibu tegevuse tõttu 1935. a Balti riikide vaimse koostöö kongressil prantsuse keele määramine ainsaks soovitatavaks rahvusvaheliseks suhtlemiskeeleks (Bruce peaministrile, välisministrile 24. XI 1935. — CADN, Oeuvres, v 290). Kuigi instituut osutus võimetuks (ka Prantsuse diplomaatide tugevast survest abi polnud) parandama prantsuse keele positsiooni Eesti koolides, suutis TPTI Tartus sel alal siiski mõndagi teha. Prantsuse keele mää-

ramine Tartu Kolledži paralleelharus esimeseks võõrkeeleks ei toimunud ilma instituudi jõupingutusteta. Siiski jäid 1930. aastate teisel poolel peamiseks prantsuse keele õppimise kohaks Tartus instituudi kursused, seda nii keskkooliõpilaste (1937. a 49) kui ka laiemalt linnaelanike jaoks (1938. a oli üliõpilasi kursustel kõigest 15%) (ERA, f 1624, n 1, s 139, l 11; EAA, f 2100, n 6, s 451, l 9).

Prantsuse keele olukorra parandamisel osutasid TPTI saavutused vastuoluliseks: ehkki keelekursused olid populaarsed, jäi lahendamata prantsuse keele õpetamise probleem riiklikul tasemel.

TPTI STIPENDIAATIDE TÄHENDUS EESTI—PRANTSUSE TEADUSSUHETES

Eestile eraldatud Prantsuse valitsuse 28 aastastipendiumist anti põhiosa (19 ehk 68%) TPTI käsutusse. Eesti välisministeerium sai stipendiume kasutada üheksa aastat — (1925–1934) (vt Varik 1997: 31–38). Stipendiaatide hulka arvestades oli suhe veelgi rohkem instituudi kasuks: 22 TPTI ja viis välisministeeriumi stipendiaati. Paraku toimus Prantsusmaal õppimine ikkagi ennekõike muude (Eesti?) allikate arvelt ning ehkki eestlasi läks Prantsusmaale õppima väga vähe (aastas tavaliselt paarkümmend — nt 1932. a 18), moodustasid instituudi üks-kaks stipendiaati neist väga väikese osa. Kas TPTI stipendiumid olid siis tõesti nii tähtsusetud, nagu võib järeldada nende arvude põhjal?

Pidades silmas vähearenenud teadus- ja haridussuhteid Prantsusmaaga ning Tartu ülikooli piiratud välisstipendiumide võimalusi, osutasid TPTI stipendiumid ülikoolile hädavajalikuks nii õppejõudude kui edasiõppijate (kraaditaotlejate) hariduse täiendamisel ja sidemete loomisel ning tihendamisel Prantsusmaa teadlastega. Selgesti on näha stipendiaatide seos “frankofiilsete” erialadega: stipendiaatideks valiti eriti arste, 1930. aastatel ka õigusteadlasi ja romaani filolooge. Siiski oleks väärt näha stipendiaatide rolli ja tähendust üksnes Tartu ülikooli frankofiilide kahe tugipunkti — arsti- ja õigusteaduskonna jaoks, stipendiaadid aitasid populariseerida prantsuse teadust ja sidemeid Prantsusmaaga hoopis laiemalt. Germanofiilsete hoiakute tugevust arvestades polnud seda sugugi vähe. Stipendiaatide suurimaks saavutuseks

võibki pidada Eesti—Prantsuse kontaktide tihendamist ja arendamist just meditsiini vallas. Aastastipendiumide sage jagamine kaheks (à 4–5 kuud) võimaldas instituudil Prantsusmaale saata 13 arstist stipendiaati, kelle “vaimustusel prantsuse tsivilisatsioonist ja meditsiinist” olid tähtsad tagajärjed Eesti arstkonna jaoks. Ernst Saareste peab õigusega TPTI stipendiaatide teeneks Eesti arstides huvi äratamist Prantsusmaa vastu. Tulemused olid igati muljetavaldavad — Saareste hinnangul oli umbes 10% Eesti arstidest viibinud Prantsusmaal (E. Saareste 1936: 39–40). Et mittetäielikel andmetel oli 1935. a seisuga Prantsusmaal käinud 71 Eesti arsti, siis näib Saareste hinnang igati usutav. Seega võib liialdamata väita, et väikesele arvule vaatamata oli TPTI stipendiaatidel oluline roll ja tähendus Eesti—Prantsuse teadussuhete arendamisel.

TPTI PUBLIKATSIOONID — TOIMETAMATA TOIMETISED?

Sõjaeelse Eesti Vabariigi ajal jõudis ilmuda üheksa raamatut, mis kandsid tiitellehel märkust “Prantsuse Teadusliku Instituudi toimetised” (vt lisa). Lisaks veel ajakirja *Olion* prantsuse erinumber, mida TPTI pidas samuti oma toimetiseks. Paraku on toimetiste väljaandmine Prantsuse Instituudi tegevuses üks segasemaid valdkondi ning üldse kerkib küsimus, milline oli instituudi osa ja panus toimetiste väljaandmisel. Kas Prantsuse Instituudil oli üldse mingit seost oma toimetistega peale märkuse tiitellehel?

L. Villecourt tänab oma sõnaraamatu eessõnas küll TPTId, “kes ei põlanud avada käesoleva tagasihoidliku sõnaraamatuga oma toimetiste seeriat...” (Villecourt 1930: VIII), kuid Villecourt’i ja Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) kirjavahetusest sõnastiku väljaandmise asjus ei selgu kuidagi instituudi osa selles. Ainus seos instituudiga näib seisnevat selles, et Villecourt’i palve peale nõustus EKS lisama tiitellehele märkuse TPTI toimetiste kohta (Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKIA), f 16, m 219:3, 125). Luba lisada märkus Prantsuse Instituudi toimetiste kohta iseloomustas ka prantsuse teadlaste raamatute avaldamist eesti keeles (ERA, f 1624, n 1, s 140, 1 2–3). Just need kuus raamatut sunnivad kahtlema TPTI rollis. Nende raamatute eesti keeles avaldamise idee pärines Paul Gaultier’lt. Selleks tuli luua Teadusliku Raama-

tu Levitamise Komitee Eesti osakond, tõlkekulud ja osa avaldamiskulusid pidi tasuma Pariisis asuv komitee (vt Kalviste 1936: 202–204; Varik 1997: 67–69). Gaultier'ga kirjavahetuse ning Kalviste aruande põhjal andiski (formaalselt?) TRLK Eesti osakond need kuus raamatut välja ning instituudil polnud nendega mingit pistmist. Paraku näib TRLK Eesti osakond eksisteerivat üksnes paberil: selle osakonna asutamine ja tegevus on salapärane ning üldse puudub osakonna kohta käiv toimik siseministeeriumi fondis Eesti Riigiarhiivis. Ühingu olemasolu kinnitab peamiselt Kalviste aruanne TPTI aastaraamatus. Tekib kahtlus, kas TPTI ei kasutanud Eesti osakonda oma käepikendusena, mingi kirjastusena. Instituudi enda eelarvest kulutati publikatsioonidele 1935. a 100 krooni, 1936. aastal puudusid üldse need summad (v.a aastaraamatu avaldamine). Kas polnud see TPTI jaoks soodne võimalus oma kirjastamistegevuse elavdamiseks ning prantsuse teadussaavutuste tutvustamiseks Prantsusmaa rahaga? Millegipärast puuduvad neil raamatutel viited, et need on välja andnud just TRLK Eesti osakond. Seega siis tegelik väljaandja oli ikkagi TPTI? Läbirääkimisi Gaultier'ga pidasid ju TPTI juhatusel liikmed A. Piip ja J. Kalviste, kes moodustasid koos P. Kogermaniga ka TRLK Eesti osakonna juhtkonna. Kõik näib viitavat sellele, et TRLK Eesti osakonna asutamine ja tegevus jäi formaalseks ning sisuliselt andis need kuus raamatut välja ikkagi TPTI. Seega võib järeldada, et vaatamata segasele ja vastuolulisele publitserrimisloole kandis siiski suurem osa TPTI toimetistest õigusega Prantsuse Instituudi nime.

1940. AASTA "IME" — TPTI VÕIT VÕI KAOTUS?

Nõukogude võimu tingimustes sattus instituut ainulaadsesse olukorda. Erinevalt teistest prantsuse kultuuriühingutest Eestis ning ülikooliga seotud välissuunilusega akadeemilistest ühingutest jäi TPTI esialgu likvideerimata. Ülikooli poolt allesjätavate ühingute nimekirjas (neid oli kõigest 11) oli TPTI koguni esikohale seatud (EAA, f 2100, n 19, s 206, l 221). Kogu seltsielu tabanud katastroofi taustal näib TPTI allesjäämine tõelise imena. Mille poolest pidi TPTI paistma uute võimumeeste silmis väärtuslikum ja vajalikum näiteks Akadeemilisest Anglo—Eesti Ühingust? Võib

arvata, et ülikooli jaoks oli Prantsuse Instituudi tähtsus just raamatukogus, mille teaduslik väärtus oli väga suur. Ilmselt võis siin oma osa olla ka raamatukogu ebaselgel saatusel instituudi likvideerimise puhul. Kas Prantsuse saadiku Saint-Jouani vastupanu ja demaršid panid TRÜ juhtkonda kartma Riia sündmuste kordumist? Riia Prantsuse Instituudi raamatukogu läks pärast instituudi likvideerimist sealse Prantsuse saatkonna kätte, sest tegemist oli ju Prantsuse valitsuse annetustega (Annexe à la lettre N° 10 du 20 juin 1941 de l'Ambassade de France à Moscou. — AMAE, s Guerre 1939–1945 Vichy, s-s Oeuvres, v 39). Igal juhul pidi juriidilise isiku õigused kaotanud “ENSV Tartu Riikliku Ülikooli Prantsuse Teadusliku Instituudi” tegevus piirduma raamatukogu hooldamise ja raamatute laenutamisega. Kuigi 25. septembril 1940. a vastu võetud ajutise põhikirja järgi oli instituudi eesmärgiks “kaasa aidata prantsuse kultuuri, eriti keele ja kirjanduse harrastusile”, ei saanud endisest suurejoonelisest prantsuse kultuuri tutvustamisest enam juttugi olla (EAA, f 2100, n 19, s 206, l 257–258). Vaatamata kõigile instituudi juhtkonnas ja tegevuses toimunud muutustele ning negatiivsetele arengutendentsidele (muuseas oli liikmete arv langenud 179-le), võib tollaseid olusid arvestades instituudi püsijäämist pidada prantsuse kultuuri seisukohalt siiski võiduks. Kuigi hiljem otsustas TRÜ ikkagi ka PTI likvideerida, loodeti Ants Orase ettepanekul Lääne-Euroopa rahvaste filoloogiate kateedri juurde asutatava kabineti näol säilitada PTI raamatukogu ja varandused. Loodav kabinet pidi seega jätkama Prantsuse Instituudi tegevust, s.o raamatute laenutamist, ning selle vanemlaborandiks pidi saama senine PTI asjaajaja Helmi Aspel (EAA, f R-355, n 1, s 25, l 105, 118). Rektor otsustas kabineti loomise 1. juulil 1941, kuid ööl vastu 13. juulit hävisid sõjatules instituudi raamatukogu ja vara Veski tänavas. Nii kerki küsimus, kas Prantsuse Instituudile poleks hoopis kasulikum olnud kiire likvideerimine? Võib-olla oleks siis tänapäevani säilinud TPTI varad? Igal juhul osutus instituudi tollane võit pikemas perspektiivis hoopis rängaks kaotuseks nii TPTI enda ajaloo kui prantsuse kultuuri seisukohalt.

TPTI TÄHTSUS

Sõjajärgse Eesti Vabariigi tegutsenud prantsuse kultuuriühingute seas oli Tartu Prantsuse Teaduslik Instituut tähtsaim. 19 tegutsemisaasta ja 300 liikmega suutis ta prantsuse kultuuri ja keele tutvustamise heaks ära teha rohkem kui ükski teine ühing. Prantsuse Instituudi tegevuse mitmekülgsus ja suurejoonelisus kindlustas talle liidrikohta prantsuse kultuuriühingute seas.

TPTI erakordset tähendust Tartu Ülikooli jaoks kinnitab instituudile tasuta korteri andmine ning TPTI säilitamine ainsa välissuunitlusega ühinguna 1940.–1941. aastal. Ida-Euroopa suurimate hulka kuuluv prantsuskeelne raamatukogu, Prantsuse valitsuse stipendiumid, instituuti koondunud Eesti teadus- ja kultuurieliit andsid talle eelisseisundi teiste akadeemiliste välissuunitlusega ühingute ees. “Kõige suuremat poolehoidu leidis minu arvas Prantsuse riigi poolt eraldi ülalpeetav instituut. . .”, kinnitab Aadu Lüüs, üks TPTI liikmetest (Lüüs 1959: 89). Lõpuks oli ta ka esimene ja üheksa aasta jooksul ka ainuke sellelaadne Tartu ülikooliga seotud ühing.

Kuigi TPTI raamatukogu jäi ilmselt puuduliku prantsuse keele oskuse ja raamatukogu teadussuunitluse tõttu tartlastele mõnevõrra võõraks, osaleti seda enam instituudi korraldatud mitmesugustel üritustel (kus kuulajate arv võis teinekord ulatuda 600-ni) ning prantsuse keele kursustel.

1991. a taasasutatud Prantsuse Teaduslikul Instituudil on põhjust uhkust tunda oma ajaloo ja sõjajärgsete saavutuste üle, kuid samas on instituudi varasem tegevus ja hiilgus paleus, mille poole püüelda.

TPTI PUBLIKATSIOONID

L. Villecourt. *Prantsuse—eesti sõnaraamat*. Tartu 1930.

Ajakirja *Olion* Prantsuse erinumber — nr 5/6, 1932.

Institut Scientifique Français de Tartu (Estonie). Annuaire 1935. Tartu 1936.

P. Borel. *Ruum ja aeg*. Tartu 1935.

L. Joubin. *Mereloomade mooned*. Tartu 1935.

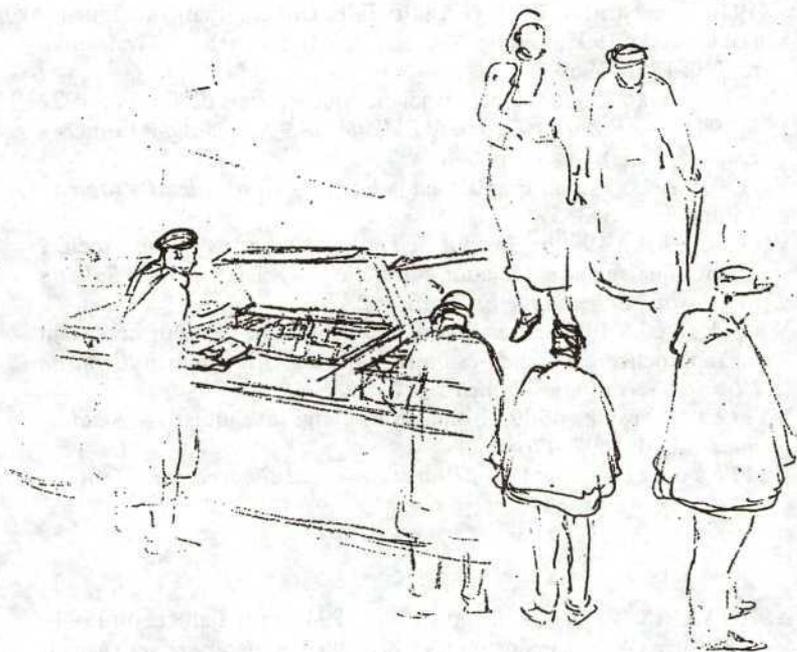
- P. Boutroux. *Teadus ja kultuur*. Tartu 1936.
H. Le Chatelier. *Intellektuaalse eliidi loomine teaduses ja tööstuses*. Tartu 1936.
P. Picard. *Lühike ülevaade teaduste ja füüsikaliste teooriate ajaloost*. Tartu 1936.
H. Poincaré. *Teadus ja hüpotees*. Tartu 1936
L. Rudrauf. *Rime et sexe*. Tartu 1936.

Kirjandus

- Alliance Française association nationale pour la propagation de la langue française dans les colonies et a l'étranger, reconnue d'utilité publique*. 1887. Paris
- A n k e e t kultuurpoliitilisest välisorientatsioonist. 1933–1934. — *Looming*, nr 8, lk 966–971; nr 9, lk 1077–1088; nr 10, lk 1193–1200; nr 1, lk 105–116
- Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*. 1929. Tartu
- K a l v i s t e, Jaan 1936. L'Activité de la Section estonienne du Comité pour l'Expansion du Livre scientifique. — *Institut Scientifique Français de Tartu (Estonie): Annuaire 1935*. Tartu, p. 202–204
- K r a n i g, Jaan 1932. Tartu Prantsuse Teadusliku Instituudi tegevuse ülevaade 1922–1932. — *Olion*, nr 5/6, lk 130
- L ü ü s, Aadu 1959. *Tartus ja Rootsis: Eluradadel nähtud, kuuldu, meelespeetud*. Stockholm
- M o l i è r e ' i 300-a mälestuspäeva pühitsemise puhul avaldatud protesti järelkaja. 1923. — *Postimees*, nr 24, 26. I, lk 5
- M ö t s a r, Selle 1992. Prantsuse vaim jälle ülikoolis. — *Universitas Tartuensis*, nr 15, 8. V, lk 2
- Prantsuse teadusliku instituudi uus juhatus. Esimeheks prof. A. Piip. 1929. — *Vaba Maa*, nr 105, 7. V, lk 2
- Prantsusmaalt kingituseks 8000 krooni väärtuses raamatuid. 1938. — *Päevaleht*, nr 290, 25. X, lk 4
- P r o t e s t. (Toimetusele tulnud kiri.) 1922. — *Postimees*, nr 294, 12. XII, lk 3
- P u u s e p p, Ludvig 1932. Mälestusi Prantsuse Teadusliku Instituudi asutamisest Tartus. — *Olion*, nr 5/6, lk 125
- R a u d a m, Ernst, Ilmar Soomere 1977. *Ludvig Puusepp*. Tallinn
- S a a r e s t e, Andrus 1936. Balti riikide rahvusvahelise keele valikust. — *Päevaleht*, nr 337, 12. XII, lk 4

- Saareste, Ernst 1936. Les relations des médecins estoniens avec le monde médical français. — *Institut Scientifique Français de Tartu (Estonie): Annuaire 1935*. Tartu, p. 34–48
- Toimetusele saadetud kiri. 1922. — *Postimees*, nr 298, 16. XII, lk 4
- Tükike Prantsusmaal Eestis: Külaskäik Tartu Prantsuse Teaduslikule Instituudile 1938. — *Uudisleht*, nr 46, 26. III, lk 6, 11
- Varik, Asko 1997. Eesti—Prantsuse kultuurisuhetest aastatel 1918–1940. Magistritöö. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)
- Varik, Asko 1998a. Franco—Estonica: Miscellanea. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1362–1369
- Varik, Asko 1998b. L'Institut scientifique français de Tartu de 1922 à 1941. — *France—Estonie: Bulletin de l'Association France—Estonie* (Paris). Nr. 12, p. 6–8
- Varik, Asko 1999a. Prantslased ja Eesti. — *Eesti rahvaste raamat*. Tallinn, lk 376–385
- Varik, Asko 1999b. Institut Scientifique Français — une société scientifique ou une association culturelle? — Käsikiri, ilmub *Bulletin de l'Institut Scientifique Français* nr 2
- Varik, Asko 1999c. Les bourses de l'ISF — un facteur important au rapprochement franco-estonien? — Käsikiri, ilmub *Bulletin de l'Institut Scientifique Français* nr 2
- Viiret, Veronika 1989. Romaani filoloogii meenutusi. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1697–1708
- Villecourt, Louis 1930. *Prantsuse—eesti sõnaraamat*. Tartu

ASKO VARIK (sünd. 1970), õppis 1990–1994 Tartus ajalugu, oli 1994–1996 ajaloo osakonna magistrant, saades 1997 *magister artium*'i kraadi ajaloo. Samast aastast ajaloo osakonna doktorant, jätkates Eesti—Prantsuse kultuurisuhete uurimist. *Akadeemias* on ilmunud artiklid “Eestlased Vendôme’i lütseumis: Ühest 75 aasta vanusest eksperimendist Eesti—Prantsuse kultuurisuhetes” (1998, nr 7, lk 1347–1361) ja “*Franco—Estonica: Miscellanea*” (1998, nr 7, lk 1362–1369).

ANDRUS JOHANI. Bukinistide juures. (1937)

VASTUS KÜSIMUSELE: MIS ON POSTMODERNSUS?

Jean-François Lyotard

Tõlkinud Ilmar Raag

NÕUDMINE

Me elame lõõgastumise hetkel — ma kõnelen ajastu ilmest. Kõikjal sunnitakse meid lõpetama eksperimenteerimist, nii kunstis kui mujal. Olen lugenud üht kunstiajaloolast, kes jutlustab realismi ja võitleb uue subjektiivsuse saabumise eest. Olen lugenud üht itaalia kriitikut, kes levitab ja müüb maalikunsti turgudel “trans-avangardismi”. Ma olen lugenud, et postmodernismi nime all vabanevad arhitektid Bauhausi projektist, visates välja funktsionalismi vanniveega koos lapse, kes on veel eksperimenteerimise oma. Olen lugenud, et üks uus filosoof on avastanud midagi, mida ta naljakal kombel kutsub juudikristluseks ja millega ta tahab lõpetada väidetavalt valitsevaks saanud vagadusepuuduse. Ma lugesin ühest Prantsuse nädalalehest, et ei olda rahul Deleuze’i ja Guattari raamatuga *Mille plateaux*, sest lugedes raamatut, iseäranis filosoofilist, tahetakse saada kingiks natukenegi mõtet. Ma lugesin ühe tähtsa ajaloolase sulest, et avangardistlikud kirjamehed ja mõtlejad kehtestasid 60. ja 70. aastatel keelekasutuse alal terrori ja et

---

Réponse à la question: qu’est-ce que le postmoderne? — *Critique*. Vol. 37. N° 419. Avril 1982, p. 357–368. Taastrükk teoses *Le Postmoderne expliqué aux enfants*. Paris: Éditions Galilée, 1988, p. 7–26.

Copyright ©Jean-François Lyotard.

viljaka keskustelu tingimuste taastamiseks tuleb intellektuaalidele kehtestada ühine rääkimisviis: ajaloolaste oma. Olen lugenud üht noort belgia keelefilosoofi, kes kurdab, et rääkivate masinate väljakutsele vastates on kontinentaalne mõte, nagu ta usubki, jätnud reaalsuse nende masinate hooleks, asendades osutusliku paradigma "adlingvistilisega" (räägitakse sõnadest, kirjutatakse kirjutistest, intertekstuaalsus), ja arwab, et on tulnud aeg taastada keele ja osutatu tugev seostatus. Olen lugenud üht andekat teatriteoreetikut, kelle meelest postmodernism oma mängude ja fantaasiatega ei ole küllalt kaalukas võimu silmis, eriti kui tuumasõja ohu ees julgustab murelik avalik arvamus võimu rakendama totalitaarse järelevalve poliitikat.

Olen lugenud üht tuntud mõtlejat, kes võttis oma hooleks modernsuse kaitsmise nende eest, keda ta kutsub uuskonservatiivideks. Need tahtvat postmodernismi lipu all vabaneda lõpetamata jäänud modernismiprojektist — Valgustuse projektist. Isegi sellised viimased *Aufklärung*'i kaitsjad nagu Popper või Adorno on selle mõtleja arvates suutnud seda projekti kaitsta vaid üksikutes eluvaldkondades: *The Open Society* autor poliitikas ja *Ästhetische Theorie* autor kunstis. Jürgen Habermas (eks ole ta ju ära tuntud) arwab, et kui modernism on läbi kukkunud, siis sellepärast, et ta on lasknud elu terviklikkusel puruneda kitsa kompetentsusega ekspertide sõltumatuteks ainevaldkondadeks, kuigi konkreetne indiviid ju ei ela "desublimeeritud tähendust" ja "destruktureeritud vormi" läbi mitte kui vabanemist, vaid selle ilmatu igavuse [*ennui*] tähe all, millest juba sajad tagasi kirjutab Baudelaire.

Järgides Albrecht Wellmerit osutab Habermas, et ravimiks kultuuri killustumise ja elust lahatatuse vastu võib olla vaid "esteetilise kogemuse seisundimuutus, nii et see enam ei väljenduks peamiselt maitsehinnangutena", vaid "oleks kasutatud elu ajaloolise situatsiooni uurimiseks", s.t kui "ta oleks suhestatud eksistent-si probleemidega". Sest see kogemus "siseneb siis keelemängu, mis pole enam esteetilise kriitika oma", ta osaleb "kognitiivsetes pürgimustes ja normatiivsetes ootustes", ta "muudab viisi, kuidas kõik need momendid üksteisele viitavad". See, mida Habermas nõuab kunstidelt ja nendest saadavalt kogemuselt, on kokkuvõttes silla heitmine üle kuristikku, mis lahutab teadmise diskursust nii eetika kui poliitika omast, et rajada niimoodi tee kogemuse ühtsusele.

Minu küsimuse ajendiks on soov teada saada, millist ühtsust Habermas mõtleb. Kas modernsusprojekti eesmärk on mingi sotsiaal-kultuurilise ühtsuse rajamine, mille raames kõik igapäevaelu ja mõtlemise elemendid leiaksid oma koha nagu orgaanilises tervikus? Või on hoopis see ühendustee, mis tuleb rajada läbi mitmesuguste keelemängude, teadmise, eetika, poliitika omade, ise teistsuguse ülesehitusega kui nood keelemängud? Kui jah, kuidas oleks see siis võimeline teostama nende tõelist sünteesi?

Esimene, Hegelist inspireeritud hüpotees ei sea kahtluse alla dialektiliselt totaliseeriva *kogemuse* mõistet; teine seevastu on lähedasem Kanti *Otsustusvõime kriitika* vaimule; kuid ta peab nagu too raamatki läbi tegema selle karmi revideerimise, mille postmodernsus võtab ette valgustusajastu mõttega, ajaloo ja subjekti ühtse eesmärgi ideega. Tegemist on kriitikaga, mida mitte ainult Wittgenstein ja Adorno, vaid ka mõned teised mõtlejad, olgu nad siis prantslased või mitte, on alustanud, kuid kellel pole olnud seda au, et professor Habermas neid lugenud oleks — see päästab neid vähemalt uuskonservatismi eest pandavast halvast hindest.

REALISM

Nõudmised, mida ma alguses mainisin, ei ole kõik võrdsed. Nad võivad isegi olla vasturääkivad. Ühed on esitatud postmodernismi nimel, teised selle vastu. Ei pruugi olla tingimata üks ja seesama, kas nõutakse seda, et esitataks osutatut (ja objektiivset reaalsust) või tähendust (ja usaldusväärset transtsendentsust) või sõnumisaajat (ja publikut) või sõnumisaatjat (ja subjektiivset eneseväljendust) või kommunikatiivset konsensust (või üldist suhtluskoodi: näiteks ajaloodiskursuse žanr). Kuid neis mitmesugustes üleskutsetes lõpetada kunstiline ekperimenteerimine on ükskõik korrale kutse, soov ühtsuse, identiteedi, kindluse, populaarsuse (*Öffentlichkeit*'i, "publiku leidmise" tähenduses) järele. Kunstnikud ja kirjanikud tuleb tagasi tuua kogukonna rüppe, või vähemalt, kui too leitakse haige olevat, neile anda ülesanne seda ravida.

Sellest ühisest seisukohast annab tunnistust üks ümberlükka-matu märk: kõigi nende autorite jaoks ei ole midagi pakilisemat kui avangardi pärandi likvideerimine. Selline on eriti nn trans-avangardismi juhtum. Ühe itaalia kriitiku [Achille Bonito Oli-

va] vastused prantsuse kriitikutele [Bernard Lamarche-Vadel ja Michel Enric] ei jäta selles mingit kahtlust. Segades kokku erinevaid avangarde, leiavad kunstnik ja kriitik, et on kindlam need likvideerida kui otse rünnata. Sest nad võivad näidata kõige küünilisemat eklektismi kõigi eelnevate üksikute taotluste ületamisena. Kui nad aga avangardile avalikult selja keeraksid, esitleksid nad ennast naeruväärse neo-akademismi tähe all. Ajal, mil kodanlus alles võttis sisse oma koha ajaloos, võisid salongid ja akadeemiad täita puhastusteenistuse ülesannet ning realismi kattevarjus jagada hea kunstilise ja kirjandusliku käitumise auhindu. Ent kapitalism ise on võimeline igapäeva objekte, sotsiaalse elu rolle ja institutsioone reaalsuse kontekstist niivõrd palju eemaldama [*déréaliser*], et "realistlikuks" nimetatud kujutised ei saa reaalsust enam muidu kajastada kui nostalgia või naeruvääristamise vormis, pigem kannatuse kui meelerahu näitena. Klassitsism näib olevat keelatud maailmas, kus reaalsus on niivõrd püsituks muutunud, et ei anna ainet kogemuseks, vaid ainult uuringuteks ja eksperimenteerimiseks.

See teema on tuttav Walter Benjamini lugejatele. Kuid tema tähendust tuleb mõista täpselt. Fotograafia ei olnud maalile väljastpoolt heidetud väljakutse, mitte rohkem kui tööstuslik kino jutustavale kirjandusele. Esimene viis lõpule *quattrocento* poolt väljatöötatud nähtava korrastamise programmi teatud aspektid ja teine lubas viimistleda diakrooniate ringi orgaaniliseks täiuseks, mis oli olnud suurte arenguromaanide ideaaliks 18. sajandist saadik. See, et käe ja käsitöö asemele tulid mehaanika ja tööstus, ei olnud iseenesest mingi katastroof, kui just ei arvata, et kunst on oma olemuselt geniaalse indiviidi eneseväljendus, mida esitab kõrgem käsitöömeisterlikkus.

Väljakutse seisnes peamiselt selles, et foto ja kino võttes võivad paremini, kiiremini ja sada tuhat korda tõhusama levikuga kui pildi ja jutustuse realism täita seda ülesannet, mida akademism varem oli noilt nõudnud: hoida teadvust kahtluse eest. Tööstuslikud fotograafia ja kino peavad ületama maali ja romaani, kui vaid tegemist on osutatud stabiliseerimisega, selle korrastamisega nõnda, et sel oleks äratuntav tähendus, süntaksi ja sõnavara kordamisega, mis lubaks sõnumisaajal kähku dešifreerida kujundeid ja kaadreid ja ometi ilma vaevata jõuda omaenese identiteedi teadvustamiseni ja ühtaegu teiste heakskiiduni, sest need kujundite ja kaadrite struktuurid moodustavad kommunikatsioonikoodi kõiki-

de vahel. Nii paljunevad reaalsuse mõjud, või, kui soovitakse, realismi fantasmid.

Kui maalikunstnik ja romaanikirjanik ei taha muutuda olemasoleva fännideks, muide ju tähtsusetuiks, siis peavad nad keelduma sellistest terapeutilistest ülesannetest. Nad peavad uurima maalikunsti ja jutustamise reegleid nii, nagu nad nood oma eelkäijatelt on saanud või õppinud. Need reeglid paistavad neile peagi kui petmise, võrgutamise ja rahustamise vahendid, mis ei võimalda neil olla "töelised". Maali või kirjanduse ühise nime all tekib enneolematu lõhe. Need, kes keelduvad kunstireeglite ümberhindamisest, teevad karjääri massikonformismis, pannes "õigete reeglite" vahendusel reaalsuse haiglasliku iha ühendusse objektide ja situatsioonidega, mis on suutelised seda iha rahuldama. Pornograafa on foto ja filmi kasutamine sel eesmärgil. Ta muutub üldiseks mudeliks neile kujutamise ja jutustamise kunstidele, mis ei ole vastanud massimeedia väljakutsele.

Mis puutub neisse kunstnikesse ja kirjanikesse, kes nõustuvad kahtluse alla panema plastiliste ja narratiivsete kunstide reegleid, ja võimalust mööda neid kahtlusi levitavad oma töödega, leiavad nad ennast järsku ilmajäetuna reaalsuse ja identiteedi austajate usaldusest ning garanteeritud publikust. Sel viisil võib selles, et tööstuslikud ja massimeedia realismid on esitanud maalimis- ja jutustamiskunstile väljakutse, süüdistada avangardi dialektikat. Duchamp'i *ready made* võib ainult aktsiooni ja paroodia kujul tähistada maalija, ja isegi üldse kunstniku ameti pideva kaotamise protsessi. Nagu Thierry de Duve läbinägevalt on märkinud, ei ole modernse esteetika küsimus mitte: "Mis on ilus?", vaid "Mida saab nimetada kunstiks (ja kirjanduseks)?"

Realism, mille ainsaks definitsiooniks on see, et ta tahab vältida küsimust, kuidas kunst hõlmab reaalsust, asub alati kusagil akademismi ja kitši vahepeal. Kui võimu esindab partei, siis võidutseb realism koos oma neoklassitsistliku lisandiga eksperimentaalse avangardi üle, viimast laimates ja keelates. Veel on vaja, et "õiged" kujundid, "õiged" jutustused, õiged vormid, mida partei nõuab, valib ja levitab, leiaksid ka publiku, kes neid ihaldaks kui depressiooni ja ängistuse vastu sobivat ravivahendit. Kahe sõja vahelisel saksa ja revolutsioonijärgsel vene publikul ei olnud ühesugust intensiivset ja jätkuvat reaalsuse, s.t ühtsuse,

lihtsuse ja arusaadavuse nõuet; niimoodi saabki eristada natslikku ja stalinlikku realismi.

Lisatagu, et kunstilise eksperimenteerimise vastane rünnak on otseselt reaktsooniline, kui ta on kantud poliitiliste instantside poolt: esteetiline hinnang peab ainult kinnitama selle või tolle teose vastavust kehtestatud ilureeglitele. Selle asemel et teos ise hoolitseks selle eest, kas ta on kunstiobjekt ja kas ta võib astuda kunstiarvustajate ette, teab ja paneb kehtima aprioorseid ilukriteeriume poliitiline akademia, määrates ükskord ja alatiseks teosed ja publiku. Esteetilise otsustuse kategooriad oleksid seega sama laadi nagu teadmisotsustuse omad. Väljendudes Kanti moodi, oleks nii ühe kui teise puhul tegemist määravate otsustustega: väljend on "hästi formuleeritud" kõigepealt arus, seejärel talletab kogemus vaid need "juhtumid", mis vastavad sellele väljendile.

Kui võimu nimetatakse kapitaliks ja mitte parteiks, siis osutub "transavangardismi" või Jencksi tähenduses "postmodernismi" lahendus sobivamaks kui antimodernne lahendus. Eklektism on kaasaegse üldise kultuuri nulltase: kuulatakse *reggae*'t, vaadatakse vesterneid, lõunat süüakse McDonaldsis ja õhtust kohalikus restoranis, Tokios lõhnastatakse end Pariisi kombel ja Hongkongis riietatakse retrostiilis, teadmised on televisioonimängude valdkond. Eklektistele teostele on lihtne leida publikut. Tehes kitši, meelitab kunst huviliste "maitset" valitsevat korralagedust. Kunstnik, galeriioomanik, kriitik ja publik naudivad koos ükskõik mida ja lõõgastuse aeg ongi käes. Kuid see ükskõik-mille-realism on raha realism: esteetiliste kriteeriumide puududes on alati võimalik ja otstarbekas mõõta teoste väärtust kasumi järgi, mida need toodavad. See realism kohaneb kõikide vooludega, nii nagu kapital kohaneb kõikide "vajadustega", tingimusel, et vooludel ja vajadustel oleks ostujõudu. Mis maitsetesse puutub, siis spekuloides või meelt lahutades ei ole vaja olla peenetundeline. Kunstilised ja kirjanduslikud taotlused on kahekordselt ohustatud, nii "kultuuripoliitika" kui kunsti- ja raamatuturu poolt. Küll ühelt, küll teiselt poolt soovitatakse talle selliste teoste tootmist, mis kõigepealt puudutaksid vastava publiku silmis eksisteerivaid asju, ja mis oleks teiseks niimoodi tehtud ("hästi vormitud"), et publik tunneks ära, millega on tegemist, saaks aru, mida on tähistatud, võiks kõiki asjaolusid tundes neile anda või keelata oma heakskiidu, ja kui see on võimalik, saada selliselt teoselt, mida ta aktsepteerib, veidi lohutustki.

ÜLEVUS JA AVANGARD

Tõlgendus, mille ma annan mehaaniliste ja tööstuslike kunstide kontakti kohta kaunite kunstide ja kirjandusega, on omast kohast vastuvõetav, aga küllap mõõndakse, et ta jääb kitsalt sotsioloogiseerivaks ja historiseerivaks, nii-öelda ühekülgseks. Kõrvale jättes Benjamini ja Adorno reservatsioonid, peab meelde tuletama, et teadus ja tööstus ei ole rohkem kaitstud reaalsusele langeva kahtluse eest kui kunst ja kirjandus. Vastupidist uskuda tähendaks liialdavalt humanistliku tähenduse omistamist teaduse ja tehnoloogia mefistolikule funktsioneerimisele. Võimatu on eitada praegust tehnoteaduse ülekaalukust, s.t kognitiivse eneseväljenduse massilist allutamist võimalikest parima teostuse lõppeesmärgile, mis on tehniline kriteerium. Kuid mehaanika ja tööstus, eriti kui nad tungivad traditsiooniliselt kunstnikele reserveeritud alale, sisaldavad endas ka kõike muud kui võimunahtusi. Teaduslikust teadmisesest ja kapitalistlikust majandusest pärit objektid ja mõtted kannavad endaga üht neist reeglitest, millele nende võimalikkus on allutatud: reeglit, et ei ole muud reaalsust kui see, mis kinnitatud teadmis- ja kohustuspartnerite konsensusena.

Selle reegli kandvus ei ole väike. Ta on jälg, mille on jätnud teadlase ja kapitalivaldaja poliitikale teatav reaalsuse põgenemine väljapoole metafüüsilisi, religioosseid, ja poliitilisi tõsikindlusi, mida vaim uskus kuuluvat enda võimusesse. Ent teaduse ja kapitalismi sünniks on antud taganemine mõõdapääsmatu. Ei ole füüsilikat ilma kahtluseta Aristoteelse liikumisteooria suhtes, ei tööstust ilma korporatismi, merkantilismi ja füsiokratismi ümberlökkamiseta. Olgu tegemist ükskõik millise ajajärguga, modernsus ei toimi iial vapustamata uskumist ja avastamata, et reaalsuses on "vähe reaalsust", millele lisandub uute reaalsuste leidmine.

Mida tähendab see "vähe reaalsust", kui püüda seda puhastada pelgalt historiseerivast tõlgendusest? Väljend on ilmselgelt suguluses sellega, mida Nietzsche kutsub nihilismiks. Kuid ma näen modulatsiooni, mis on Nietzsche perspektivismist hoopis vanem, Kanti ülevuse-teemas. Ma arvan, et just eriti ülevuse [*le sublime*] esteetikas leiab modernne kunst (ja kirjandus) oma valdkonna ja avangardiloojika omad aksioomid.

Ülev tunne, mis on ka ülevusetunne, on Kanti järgi tugev ja kahetine meeleliigutus: ta kannab endas korraga nii naudingut

kui kannatust. Täpsemalt, selles järgneb nauding kannatusele. Augustinusest ja Descartes'ist lähtuva subjektifilosoofia traditsioonis, mida Kant ei pane radikaalselt kahtluse alla, areneb see vasturääkivus, mida mõned kutsuksid neuroosiks või masohhismiks, konfliktina subjekti võimete vahel — ühelt poolt võime midagi ette kujutada ja teiselt poolt võime midagi "esitada". Meil on tegemist teadmise, kui kõigepealt esitatav on arusaadav, ja kui järgnevalt võib kogemusest tuletada "juhtumeid", mis sellele "vastavad". Iluga on meil tegemist siis, kui teatav "juhtum" (kunstiteos), mis on algul antud meelelisuse kaudu ilma mingisuguse määramiseta mõistete poolt, apelleerib igasugusest huvist sõltumatu naudingutundena universaalsele konsensusprintsibile (milleni võib-olla kunagi ei jõutagi).

Nii tunnistab maitse, et ettekujutusvõime ja mingile mõistele vastava objekti esitamisevõime vahel esineb määramata, reeglitaamata kooskõla, mis annab aluse otsustusele, mida Kant kutsub peegeldavaks ja mis võib olla kogetud naudinguna. Ülevus on teistsugune tunne. Temaga on vastupidi tegemist siis, kui kujutusvõime ei suuda esitada objekti, mis kasvõi põhimõtteliselt võiks vastata mingile mõistele. Meil on Idee maailmast (kõige olemasoleva totaalsusest), kuid meil ei ole võimet esitada selle näidist. Meil on Idee lihtsusest (osadeks jagamatusest), kuid me ei saa seda illustreerida ühegi meelelise objektiga, mis oleks tema "juhtumiks". Me suudame ette kujutada absoluutselt suurt, absoluutselt võimast, kuid iga objekti esitamine, mis peaks meile "nähtavaks tegema" seda absoluutset suurust või võimsust, näib meile haledasti puudulik. Need on Ideed, millel ei ole võimalikku esitust, nad ei anna seega mingit teavet tegelikkuse (s.t kogemuse) kohta, nad välistavad samuti vaba ühendatuse ilutunnet esilekutsuvate võimete vahel, nad takistavad maitse tekkimist ja stabiliseerimist. Neid võib nimetada esitamatuks [*imprésentables*].

Ma nimetaksin modernseks niisugust kunsti, mis kulutab oma "väikese tehnilise oskuse", nagu ütles Diderot, selleks et esitada seda, mis on esitamatu. Näitamine, et on midagi, mida saab ette kujutada ja mida ei saa ei näha ega nähtavaks teha, ongi modernse maali panus. Kuid kuidas teha nähtavaks, et on midagi, mida ei saa näha? Kant ise näitab suunda, rääkides "vormitusest, vormi puudumisest", kui ühest võimalikust esitamatu indeksist. Tä ütleb samuti, et tühi "abstraktsioon", mida kujutusvõime tunneb lõpmatuse (veel ühe esitamatu) esitamise otsingul, on ise kui üks

lõpmatuse esitus, tema "negatiivne esitus". Ta tsiteerib: "Sa ei tohi enesele teha kuju ega mingisugust pilti sellest [---]" (2Mo 20,4) kui Piibli ülevaimat lõiku selles tähenduses, et see keelab igasuguse absoluudi kujutamise. Neile tähelepanekuile ei ole üleva maalikunsti esteetika visandamiseks enam kuigi palju juurde lisada: maalina ta loomulikult "esitab" midagi, kuid negatiivselt, seega vältides figuratsiooni ja kujutamist, olles "valge" nagu üks Malevitši ruut: ta näitab ainult vaatamise võimatuse tegemise kaudu, ta valmistab naudingut ainult kannatust valmistades. Nendes juhistes tunneb ära avangardi pildikunsti aksioomid, mis on pühendunud esitamatale vihjamisele nähtavate esituste kaudu. Need põhjenduste süsteemid, mille nimel või mille toel see ülesanne võis püsida ja end õigustada, väärivad suurt tähelepanu, aga nad saavad kujuneda vaid ülevuspüüdluste põhjalt, et teda seadustada, s.t peita. Nad jäävad seletamatuks ilma Kanti ülevusefilosoofia poolt implitseeritud reaalsuse ja mõiste ühitamatuseta.

Ma ei kavatsen siin detailselt analüüsida seda, kuidas erinevad avangardid on nii-öelda alandanud ja diskvalifitseerinud reaalsust, põhjalikult süvendades uskumist, et see on vaid pilditegemise tehnika. Lokaalkoloriit, joonis, värvide segamine, lineaarne perspektiiv, molberti ja töövahendite olemus, tekstuur, pildi ülesriputus, muuseum: avangard ei lakka ümber lükkamast neid kujutamise väliseid vorme, mis lubavad mõtte allutada pilgule ja ta eemale juhtida kujutamata. Kui Habermas mõistab nagu Marcusegi seda reaalsuse välistamist kui ühte avangardi iseloomustavat (repressiivset) "desublimatsiooni" aspekti, siis ajab ta Kanti ülevuse segi Freudi sublimatsiooniga ja peab esteetikat ikka veel ilu esteetikaks.

POSTMODERNISUS

Mis on siis postmodernsus? Milline on või ei ole tema koht selles kujundi ja jutustuse reeglite kohta esitatud küsimuste peadpöörivas töös? Ta on kindlasti osa modernsusest. Kõike seda, mis on saadud, olgu siis kasvõi eile (*modo, modo*, ütles Petrone), tuleb kahtlustada. Millise ruumi paneb kahtluse alla Cézanne? Impressionistide oma. Millist objekti ründavad Picasso ja Braque? Cézanne'i oma. Millistest nõuetest lahutab Duchamp ennast 1912. aastal? Sellest, et pilt olgu pilt, kasvõi kubistlik.

Ja Buren seab omakorda kahtluse alla selle nõude, mis jäi Duchamp'i loomingu puutumata — teose esitamise koha. Üllatava kiirendusega tormavad "põlvkonnad" aina teineteise järel. Ükski teos ei saa olla modernne, enne kui ta ei ole olnud postmodernne. Niimoodi mõistetud postmodernism ei ole mitte modernismi lõpp, vaid tema sünniseisund, ja see seisund on pidev.

Ma ei tahaks siiski piirduda selle sõna veidi mehaanilise tähendusega. Kui on õige, et modernsus kulgeb reaalsuse taganemisenä ja üleva suhtena ettekujutatava ja esitatava vahel, siis võib selle suhte raames rääkida kahest laadist (kui kasutada muusika sõnavara). Rõhk võib olla asetatud esitamisvõime jõuetusele, igatsusele lähedase järele, mida püüdleb inimsubjekt, hämarale ja asjatule tahtele, mis teda kõigest hoolimata hingestab. Rõhk võib olla asetatud ka hoopis ettekujutusvõime tugevusele, selle nii-öelda "mitteinimlikkusele" [*inhuman*] (see on omadus, mida Apollinaire nõuab moodsatelt kunstnikelt), sest see ei pea mõistma seda, mida inimese meeled ja ettekujutus omistavad (või ei omista) loodavale [*à ce qu'il conçoit*], rõhk võib olla asetatud ka olemise avardumisele ja rõõmuhoisetele uute mängu-, pildi-, kunsti- või muude reeglite avastamise puhul. Küllap mõistetakse, mida ma öelda tahan, paigutades nimesid karikatuursel viisil avangardi ajaloo malelauale: *melancholica* poolel on saksa ekspressionistid ja *novatio* poolel Braque ja Picasso; esimesel poolel Malevitš ja teisel poolel Lissitsky, ühel poolel Chirico ja teisel Duchamp. Neid kahte moodust eristavad nüansid võivad olla imeväikesed, nad eksisteerivad tihti koos ühes ja samas teoses ning on peaaegu eristamatud, ja ometi osutavad nad ühele lahknemisele [*différend*], mille raames on juba kaua aega otsustatud ja otsustatakse ka edaspidi, milline on mõtte saatus kahetsuse ja katsetuse vahel.

Nii Prousti kui Joyce'i teosed teevad vihje millelegi, mis ei anna end kätte. Paolo Fabbri juhtis hiljuti minu tähelepanu sellele, et see vihje on võib-olla möödapääsmatu väljendusvõtte ülevuse esteetikasse kuuluvate teoste juures. Proustil see väljub, et niisugusele allusioonile aset anda, see on teadvuse identiteet aja liigsuse saagina. Ent Joyce'il on see kirjutamise identiteet liigsete raamatute või kirjanduse saagina. Proust kutsus esitamatu esile keele abil, mis on muutmata oma lauseehituses ja sõnavaras ning kirjutamisviisi kaudu, mis paljude oma toimeelementide poolest kuulub ikka veel romaanijutustuse žanrisse. Kirjanduslik insti-

tutsioon, nii nagu Proust selle päris Balzacilt või Flaubert'ilt, on loomulikult laostatud, sest kangelane ei ole enam üks personnaaž, vaid aja sisemine teadvus; ja et Flaubert'i poolt rikutud loo etap-pide [*la diérèse*] ajalise järgnevuse suhted on taas kahtluse alla pandud jutustajaks valitud hääle kaudu. Kõigest hoolimata ei ole raamatu ühtsüs, see teadvuse odüsseia, isegi kui teda peatükist peatükki tõrjutakse, ometi tõsiselt ohus: läbi lõppematu jutustuse labürindi piisab kirjutise identsusest iseendaga, konnoteerimaks seda ühtsust, mida on võrreldud ka *Vaimu fenomenoloogia* ühtsusega. Joyce laseb esitamatu aimata tema kirjaviisis endas, s.t tähistajas. Mängu on pandud kogu tuntud narratiivsete ja isegi stilistiliste vahendite gamma, muretsemata kogu terviku säilitamise pärast, ning on katsetatud ka uusi vahendeid. Kirjandusliku keele grammatika ja sõnavara ei ole enam aksepteeritud antuna, nad ilmuvad pigem kui akademismid, kui mingist vagadusest tulenevad rituaalid (nagu Nietzsche on öelnud), mis takistavad esitamatu esitamist.

Siingi on seega lahknemine: modernne esteetika on ülevuse esteetika, kuigi nostalgiline; ta lubab esitamatu mainimist ainult puuduva sisuna, aga vorm pakub endiselt lugejale või vaatajale ainet lohutuseks ja naudinguks tänu oma tuttavatele omadustele. Paraku ei moodusta need tunded tõelist ülevustunnet, mis on nauding ja kannatuse seesmine kombinatsioon: nauding, et mõistus on üle igasugusest esitusest, ja kannatus, et kujutlusvõime ja meelelisus ei vasta mõistele.

Postmodernne oleks seega see, mis modernsuses vihjab esitamatu esituses endas; see, mis keeldub "heade vormide" lohutusest, maitse konsensusest, mis lubaks tunda ühiselt igatsust saavutamatu järele; see, mis otsib uusi esitusi, aga mitte selleks, et neid nautida, vaid et enam tajuda esitamatu. Postmodernne kunstnik ja kirjanik on filosoofi olukorras: tekst, mida ta kirjutab, ja teos, mida ta loob, ei järgi kehtestatud reegleid põhimõtteliselt ja nende kohta ei saa langetada hinnangut määrava otsustuse alusel, rakendades tuntud kategooriaid. See, mida teos või tekst otsib, ongi need reeglid ja kategooriad ise. Kunstnik ja kirjanik töötavad seega ilma reegliteta ja selleks, et kehtestada need reeglid selle järgi, mis saab olema tehtud. Hetkest, mil teos või tekst saavad sündmuse tunnused, saabuvad nad alati liiga hilja nende autorile või, mis teeb sama välja, nende töölerakendamine algab

Vastus küsimusele: Mis on postmodernsus?

alati liiga vara. *Postmodernsust* tuleks mõista eelneva tuleviku paradoksi põhjal*.

Mulle näib, et essee (Montaigne) on postmodernne ja fragment (*Athaeneum*) modernne.

Lõpuks peab olema selge, et me ei pea end reaalsusega varustama, vaid leiutama vihjeid ettekujutatavale, mida ei saa esitada. Ja sellelt ülesandelt ei pea ootama väiksematki lepitust "keelemängude" vahel, mille kohta Kant, võimete [*les facultés*] nime all, teadis, et neid lahutab kuristik ja ainult transtsendentaalne illusioon (Hegeli oma) võib loota nende ühendamist ühte reaalsesse terviklikkusesse. Aga ta teadis ka, et see illusioon maksab terrori hinda. 19. ja 20. sajand on meid terroriga küllastanud. Me oleme küllalt palju maksnud nii kõiksuse kui ainsa olendi igatsuse eest, mõiste ja meelelise lepitamise, kõigile nähtava ja kommunikaatiivse kogemuse lepitamise eest. Üldise lõõgastuse ja leevendamise nõude varjus kuuleme pomisemas terrori taasalustamise iha, rahuldamiseks reaalsusesse jõudmise fantasme. Vastuseks on: sõda terviklikkusele, tunnistagem esitamatu, elustagem lahknevusi, päästkem nime au.

JEAN-FRANÇOIS LYOTARD (1924–1998), prantsuse filosoof, juhtivaid "postmodernismi" teoreetikuid. Töötas alates 1952 õppejõuna Alžeerias, hiljem pikka aega Pariisi ülikoolis (1972–1987 professor), olnud külalisprofessor paljudes Ameerika (ja teisteski) ülikoolides. Oli 1984–1987 Pariisi *Collège International de Philosophie* president. Alustas fenomenoloogilises traditsioonis (oli M. Merleau-Ponty õpilane), saanud mõjutusi ka Heideggerilt, Kantilt, Freudilt, Nietzscheilt ja Wittgensteinilt, kuuekümnenda il oli seotud marksistliku liikumisega. Teoseid: *La Phénoménologie* (1954); *Discours, figure* (1971); *Economie libidinale* (1974); *La condition postmoderne* (1979); *Le différend* (1983); *Le Postmoderne expliqué aux enfants* (1988); *L'inhumain* (1988); *Pérégrinations* (1990). Akadeemias on ilmunud Lyotard'i essee "Jumal ja marionett" (1993, nr 12, lk 2578–2589).

---

*Prantsuse grammatikas on olemas vastav vorm, *futur antérieur* — ennetulevik. *Toim.*

KAASAEGNE PRANTSUSE FILOSOOFIA, JEAN-FRANÇOIS LYOTARD JA POSTMODERNISM

Ilmar Raag

See, mis puudub postmodernsetes ühiskondades,
on tõese ja õige seaduspärastamine.

J.-F. Lyotard

SISSEJUHATUS

Vahel arvatakse, nagu oleksid Prantsusmaal tõeliselt tuntud vaid surnud või poliitiliselt tribüünilt esinevad filosoofid. Neid viimaseid intellektuaale kutsutakse anglosaksi maailmas irooniliselt: *l'école française de prêt-à-penser*, vihjates seejuures rõivaste hulgikaubanduse alasele terminile: *prêt-à-porter*. Samal ajal töötab Prantsusmaal ka hulk "tõsiseid" filosoofe, kelle teemad lihtsalt ei ole prantslaste jaoks päevakorral.

Jean-François Lyotard on üks neist, kelle analüütilise keelefilosoofia lembuses tehtud "postmodernistliku situatsiooni" kirjeldus on ilmselt põhjuseks, miks ta kuulub nende prantsuse kaasaegsete filosoofide hulka, keda välismaal enam tsiteeritakse kui kodus. Gilbert Laroche Québec'i Ülikoolist Chicoutimi's seletas seda veel 1992. aastal asjaoluga, et Pariisis pole heaks tooniks olla postmodernne, samal ajal kui teisel pool Atlandit on lugu just vastupidi (Lyotard, Laroche 1992: 413). Ja ometi on Lyotard üdini prantsuse filosoof.

Järgevas kirjatükis vaadeldakse kõigepealt lühidalt prantsuse kaasaegse mõtte maastikku, millelt Jean-François Lyotard pärineb ja millel ta interaktiivselt jalutab. Seejärel heidame pilgu tema

enese lemmikteemadele filosoofias. Niisugune lähenemine tugineb intertekstuaalsuse ideele, mille kohaselt iga tekst polemiseerib varasemate tekstidega, samal ajal neid ka tsiteerides. Ilmselt ei saa väita, et Lyotard'i töös puuduks areng, ent samas defineerib ta juba seitsmekümnendatel aastatel oma põhiideed ja *topos*'ed (*topoi*), mida ta edaspidi vaid täiendab ja korrigeerib. Selleks et heita nendele ideedele ülevaatlik pilk, on käesoleva artikli põhiallikaks tema loomingus veidi eraldiseisev raamat "Postmodernism lastele" (*Le Postmoderne expliqué aux enfants*, Lyotard 1986), milles avaldatud kirjavahetus käsitleb kokkuvõtval viisil tema teooriaid. Antud juhul ei tähenda kokkuvõtlikkus siiski lastele mõeldud lihtsustamist ja nii sisaldab raamatu pealkiri kindlasti tubli annuse polemiseerivat irooniat. Samas, toetudes mainitud raamatule, ei pretendeeri käesolev artikkel sugugi ammendavusele (nt jäävad käsitlemata Lyotard'i Freudi-tõlgendused), vaid pigem on tege- mist ülevaatega käesoleva ajahetke ühest selgitusvõimalusest.

Üks oluline probleem selle artikli kirjutamisel puudutas teatud prantsuskeelsete terminite tõlkimist. Keerulisim neist oli sõna *récit*, millel on juba prantsuse lingvistikas ja filosoofias erinevaid definitsioone, eristamaks seda *discours*'ist (kõne) ja *narration*'ist (jutustus). Kuna Lyotard käsitleb *récit*'d peaaegu eranditult ajaloolise perspektiivi diskursusena, tõlkisin ma selle sõna üsna vabalt "jutustuseks", ehkki eesti keelde on seda tõlgitud ka "tekstina" või "diskursusena". Kasutan järgnevalt ka sõna "diskursus", mis tähistab teatud teemal väljendatud mõtete kogumit.

PRANTSUSE FILOSOOFIA PÄRAST KUUEKÜMNENDAIID

Seitsmekümnendate aastate algus tähistab murrangumomenti mitmes erinevas evolutsioonidiskursuses. 1968. aasta sündmused nii Pariisis kui Prahhas koos maoismi usurpaatorluse ilmsikstulekuga panid punkti vasakpoolsete revolutsioonide läbikukkumiste reale. Prantsuse vasakpoolne intelligents tundis pettumust, mis kohati kasvas üle jälestuseks (Domenach 1981: 55). Samal ajal lõppes koos Yom Kippuri sõja ja naftakriisiga ka kapitalistliku majandussüsteemi "kolme kuldse aastakümne" võidukäik. Selle asemele tekkis ülemaailmse majanduskriisi diskursus. Ka kunstis märgib too ajahetk modernismi vormiotsingute ammendumist, jõudes ühelt poolt kontseptualistliku kunsti "mateerivaba" mõtte eeterlikesse sfääridesse ja teiselt poolt hüperrealismi kombatava

tegelikkuseni. Kõik need kriisid kasvasid ühtlasi filosoofilisteks kriisideks. Just sellistes oludes sünnib, kõigepealt ühenduses arhitektuuriga, termin "postmodernism". Kuid nagu omal ajal Vasari poolt kasutusele võetud "renessanss", nii levis ka "postmodernism" kiiresti teistesse valdkondadesse, et tähistada kogu ajahetke omapära.

Jean-Marie Domenach märgib, et tundus, nagu oleksid filosoofid pärast 1968. aastat Prantsusmaalt lahkunud. Vaid asjassepühendunud teadsid selliseid nimesid nagu Jankélévitch, Lévinas või Ricoeur. Sartre'i tüüpi "universaalne intellektuaal" kadus päevakorrast ja filosoofia maskeerus selliste kitsamate humanitaarteaduste varju nagu lingvistika, sotsioloogia, psühholoogia, psühhoanalüüs ja muidugi ajalugu. Selles olukorras nähti ka Nietzsche prohvetliku "nihilismi" tõeksosutumist: kui teadus asub jumala ja tema väärtuste kohale, siis variseb ta lõpuks ka ise kokku. Ja siis hakatakse endale esitama tõelisi küsimusi: "Mis on meie elu eesmärk? Progressi mõte?" Domineerivat vastust nendele küsimustele ei ole leitud, niisamuti nagu ka prantsuse kaasaegse filosoofia puhul ei saa rääkida valitsevast suunast või ideest.

1984. aastal jagas Christian Delacampagne prantsuse kuuekümnendate aastate järgse filosoofia kuude peamisse gruppi. Esiteks *fenomenoloogilise traditsiooni* jätkajad Emmanuel Lévinas ja Paul Ricoeur.

Seejärel *moralistid* Ferdinand Alquié ja Vladimir Jankélévitch, kes, olles aastaid Sorbonne'is filosoofia õppejõududeks, liitusid klassikalisemat sorti vaimuperekonnaga, mille sugulusliinid läksid Malebranche'ist Maine'ini või Biranist Bergsonini ja mis uuris metafüüsika ja moraali suhteid.

Kolmas suund oli esindatud väga erinevate isiksustega, keda omavahel sidus püüe ümber väärtustada *iha (désir)* problemaatikat ja nii polemiseerida Spinoza, Nietzsche ja Freudi traditsiooniga. Kõige selgemalt paigutub sellese voolu Gilles Deleuze, kelle 1972. aastal ilmunud *Anti-Oidipus* on jäänud viimaste aastakümnete üheks kõige tähtsamaks teoseks. Sellesama diskussiooni raames alustas ka Jean-François Lyotard.

Neljas vool 1968. aasta järgses filosoofias langeb ajaliseltsilte *ühthe hilise Wittgensteini avastamise* ja prantsuse filosoofia avanemisega *anglosaksi filosoofiale*. Antud suund tugines arusaamal, et ei lingvistika ega psühhoanalüüs ei ammenda vaatamata oma näiva-

le tehnilisusele keelekasutusega seotud probleeme. Edasist huvi loogilis-keeleliste probleemide vastu illustreerivad paljude teiste hulgas Jacques Bouveresse'i ja Vincent Descombes'i tööd.

Viies mainitud vooludest on ehk kõige otsesemas dialoogis *strukturealistliku lingvistikaga*. Seda Jacques Derrida tuules liikuvat voolu on nimetatud ka "tähistaja (*signifiant*) filosoofiate kriitikaks", mis püüdleb klassikalise tähistamise (kujutamise) teooria dekonstruktsiooni suunas. Selle "märgi metafüüsika" manifestraamatuks loetakse Derrida 1967. aastal ilmunud teost *De la grammatologie*.

Kuues ja viimane suundumus selles tüpoloogias asub üsna kaugel viiest esimesest ja keskendub peamiselt *poliitikale*. Pärast Ida-Euroopa sotsialismi tõelise palge selginemist kaugesid marksismi positsioonidelt paljud need, kes vastupanuliikumise või Kolmanda Maa ilma vabadusliikumise ajal olid sellega liitunud. Samas oli aga althusserliku marksismi jälg sedavõrd monumentaalne, et ka veel pärast 1968. aastat liikusid selliste mõtlejate nagu Jacques Rancière'i, Bernard-Henri Levy või André Glucksmanni arutlused vasakpoolsuse radadel (Delacampagne 1984: 8–10).

Viidates veel kord intertekstuaalsuse mõistele, oleks ehk huvitav vaadata tekste ja ideid, millega enam polemiseeriti. See on seda tähtsam, et postmodernismi väljenduseks loetakse püüet olla mitte niivõrd originaalne, kuivõrd ajakohaselt teadlik dialoogist ja tsitaatidest. Seejuures ei tohi postmodernistlikku vormi taandada ainult meie kaasaegse ajahetke eneseavalduseks. Lyotard pakub näiteks ka Diderot'd postmodernseks autoriks (Lindsay 1992: 395).

Kui rääkida mingisuguse traditsiooni jätkamisest prantsuse 20. sajandi filosoofias, siis tuleks eelkõige mainida *strukturealism*. See on vool, mis muutus valitsevaks viiekskümnendate aastate lõpul ja kuuekümnendate alguses, kuigi tema meetodeid rakendati juba sajandi algusest saadik erinevates humanitaarteadusharudes. Struktuuri idee on algselt seotud matemaatilise kontseptsiooniga, mille formuleerimine on lahutamatu seotud hulgateooriaga. Vastavalt sellele teorialele on struktuur kogum, see tähendab üks hulk elemente, millele on omistatud teatud arv aksioome, mis lubavad defineerida võimalikke operatsioone nende elementidega. Mõte lugeda ka keelt üheks selliseks kogumiks tuli ilmselt

esmakordselt pähe šveitsi lingvistile Ferdinand de Saussure'ile, kelle mõju 20. sajandi humanitaarteadustele on olnud tohutu, kuna strukturalistlik meetod on järgemööda kasutust leidnud kõige erinevamate lähenemistes tekstidele, ükskõik milline ka ei oleks nende vorm ja eesmärk (vt Delacampagne 1984: 8).

Samas oli just strukturalism see, mille vastu või paremal juhul, millest eemale suunasid oma arutlusi seitsmekümnendate aastate alguses esilekerkinud prantsuse "nooremad" filosoofid (vt Delacampagne 1984: 9). Osalt oli tegemist lihtsa vastureaktsiooniga "traditsioonile", ent teisalt heideti strukturalismile ette liigset mehaanilisust. Michel Besnier ja Jean-Pierre Thomas, rääkides Foucault' strukturalistlikust "arheoloogiast", kirjutavad raamatus *Eloge de la Volonté*: "Diskvalifitseeritud ei ole mitte ainult indiviid ja tema poolt läbielatu, vaid ka olukordade ja gruppide ülesehitus oma sotsiaalses terviklikkuses muutub lihtsaks keele produktiks. *L'ensemble des oeuvres humaines est escamoté* (Kogu inimtegevus on varjatud)" (Heimonet 1991: 58).

Siinkohal torkab silma, et eesliide "post" on üldse üks seitsmekümnendate-kaheksakümnendate aastate *Zeitgeist*'i märke, kuna üheaegselt "postmodernismi" mõiste sünniga ilmus ka "poststrukturalism". Loomulikult ei saa neid kahte mõistet siduda üksühese sõltuvusega, juba kasvõi seepärast, et strukturalism ise oli üks modernismile kalli evolutsiooni idee lammutajatest. (Veel ühe näitena termini "post" levist võiks mainida tema kasutamist eessõnas, mille Lyotard kirjutas 1991. aastal John Rajchmani ja Cornel Westi raamatule, mis tutvustab kaasaegset ameerika filosoofiat. See filosoofia olevat seotud mõistega "postanalüütiline".)

Michel Besnier ja Jean-Pierre Thomas defineerisid postmodernismi kui tagasipöördumispraktikat, tagasipöördumist iseenese juurde, kinnitatud väärtuste juurde. Filosoofias toimus tagasipöördumine Kanti juurde, nii nagu seda kuulutasid Luc Ferry ja Alain Renaut oma raamatus *La pensée 68*. Nii võib osa postmodernsest mõttest Prantsusmaal siduda neokantiaanluse mõistega (Heimonet 1991: 68). Vastavalt filosoofia ajaloo loogikale on seega üsna mõistetav, et kui Christian Ruby katsus raamatus *Les Archipels de la Différence* leida ühist nimetajat Michel Foucault' "arheoloogiale", Jacques Derrida "dekonstruktsioonile", Gilles Deleuze'i "kordamisele" (*répétition*) ja Jean-François Lyotard'i "lahkelile" (*différend*), siis pani ta oma raamatu sisesejuhatavale peatükile pealkirjaks "Antihegellik stsenograafia".

Kantiaanlust otseselt mainimata nimetab Ruby seda "türanliku" Hegeli vastast filosoofiat "erinevuse filosoofiaks", mis saanuna Kirjutamisest peapöörituse, katkestab suhted Hegeliga, teadvuse ja vaimu fenomenoloogiaga, kõigi kirjeldavate ja totaliseerivate süsteemidega ja nõuab enesele privileegiks ja olemasolu mõtteks lõpetamatust. (Ruby 1989: 6). Michel Foucault kirjutab 1971. aastal raamatus *L'ordre du discours*: "Kogu meie ajajärk üritab, kas siis loogika või epistemoloogia, kas Nietzsche või Marxi abil eemalduda Hegelist" (Ruby 1989: 74).

Kokkuvõtvalt võiks seega öelda, et see oli saksa filosoofia, mis jäi koos väga hilise Wittgensteini avastamisega prantsuse filosoofide peamiseks dialoogiallikaks. Siinkohal võiks eraldi rõhutada tähtsust, mida on omistatud dialoogile Frankfurdi koolkonnaga (vt Domenach 1981: 60).

Luc Ferry ja Alain Renaut on mõnede prantsuse filosoofide päritolu kujutanud selliste karikatuursete skeemidega, mis iseloomustavad võrdselt nii mainitud filosoofe kui kogu prantsuse filosoofiat: Foucault = Heidegger + Nietzsche, Lacan = Heidegger + Freud, Derrida = Heidegger + derrida stiil (vt Heimonet 1991: 96).

LYOTARD'I ISIK

Kogu varasema filosoofilise maastiku taustal ei ole Jean-François Lyotard'i kuju sugugi erandlik. Kasutades eespool toodud aritmeetilist liitmistehet, võiks öelda, et Lyotard = Kant + Freud + Wittgenstein. Imselt tuleks siia liita veel dialoog Frankfurdi koolkonnaga ja eriti Habermasiga. Ning lõpuks läbib Lyotard'i teoseid nende kirjutamishetke postmodernne peataolek (või läbinägelikkus).

Sündinud 1924. aastal, alustas Lyotard 1954. aastal didaktilise raamatuga *La phénoménologie*, mille sisu ja ilmumine olid kaudselt seotud ka tema õppejõutööga ülikoolides (Sorbonne, Nanterre, Vincennes). Ikka õppejõuna osales ta kümne aasta jooksul aktivistina poliitfilosoofilises grupis "Sotsialism või barbaarsus", mille ideoloogiat võiks võrrelda Frankfurdi koolkonna omaga. Pärast 1968. aastat, millest ta Nanterre'is liikumise "22. märts" raames osa võttis, kaugenes ta järk-järgult poliitikast. Nagu ta ise seletas: "Ma olin veendunud, et ühiskonna üldise alternatiivi

perspektiivid olid otsa saanud. Marksism, ka väga radikaalne marksism, on olnud viga" (Lyotard 1992: 403). "[---] Ma kor-dasin teed, mille Adorno oli läbinud, kui ta kirjutas oma *Die ästhetische Theorie*'d. Nii nagu temagi, vajusin ma revolutsioonilise alternatiivi kadumise ängistusse, mis saabus pärast hea ja kurja mõistete kaotamist" (Lyotard 1992: 404).

Oma esimeses "suures" raamatus *Discours-figure* (1969) jäl-gib Lyotard kunsti ja alateadvuse vahekorda, kritiseerides ideo-loogiat, millega Lääne kultuur on platonismist alates omistanud kõnele eesõiguse kujundi ees. Seejärel avaldab ta 1974. aastal raamatu, mis põhjustab skandaali — *L'économie libidinale* (vt Delacampagne 1984: 149). Selles raamatus seob ta poliitöko-noomia naudinguteooriaga, libiido energiaga. Lähtudes üheaeg-sest kunsti- ja poliitika-alasest arutlusest, jõudis ta kõikehaarava "libidinaalse majanduse" mõisteni, kus iha (*libido*) on kesksel kohal. Teatud mõttes oli see "iha" üks universaalsetest maailma-seletamisprintsipiidest ja seetõttu on huvitav vaadata, kuidas tema hilisemad seisukohad otseselt vastanduvad universaalsusprintsii-bile.

On arvatud, et libidinaalne problemaatika oli teatud mõttes Lyotard'i filosoofiline umbkäik. Ainuprintsiibi (energia) juurest siirdus ta "mõõtmatus" mõiste juurde (*Rudiments païens*, 1977; Enaudeau, Thébaud 1993: 1833). Kuid tõelist pööret tähistab 1979. aastal ilmunud raamat *Au juste*, milles Lyotard nüansseerib oluliselt oma senist väidet "Kõik on võrdne ja millelgi peale (ener-gia) intensiivsuse ei ole väärtust." Nagu ta ise on öelnud, liikus ta hassidistliku juuditraditsiooni suunas, et taas sisse tuua seaduse ja õigluse teema (vt Lyotard, Laroche 1992: 404), mis omakorda allus siiski wittgensteinlikule inspiratsioonile "keelemängude pal-jususest" (vt Prado 1992: 355). Nii jõuab Lyotard postmodernismi problemaatika juurde, hakates uurima seadusandlike diskursuste mitmekesisust ehk "suurte jutustuste" ühismõõdutust — *incom-mensurabilité des "grands récits"* — (*La condition postmoderne*, 1979; *Au juste*). Sellelt baasilt on Lyotard'i edasine areng toimunud ilma oluliste uuendusteta, järk-järgult vaid esimesi postulaate laiendades.

JUHTMOTIIVID LYOTARD'I FILOSOOFIAS

Alates *La Phénoménologie* ilmumisest 1954. aastal on paljud Lyotard'i kriitikud täheldanud tema vaadetes mitmeid muutusi ja eneseparandusi, kuid samavõrd on tema töös ka järjepidevust, mis avaldub pidevas tagasipöördumises teatud printsiipide ehk juhtmotiivide juurde.

Paljusus

Peamine neist juhtmotiividest on paljususe ülimume printsiip. Nagu märgib Jacob Rogozinsky, on Lyotard'i puhul alati tegemist mitmekesisuse kinnitamisega kõigi Ainsuse erinevate avaldusvormide suhtes, olgu siis tegemist filosoofilise Absoluudi, "suure jutustuse" või tähistaja seadusega (Lindsay 1992: 389).

Erinevuse või dihhotoomia "seaduslikkuse" rõhutamine on Lyotard'i jaoks nii tema postmodernismikäsitluse, maailma kirjelduse kui ka eetika nurgakiviks. Tegemist on erinevusega, mis lubab kõigile eksistentsi- ja arenemisõiguse (ehkki Lyotard säilitab samas ka omad eelistused). Lyotard ise käsitleb paljusust peaaegu kohustusliku printsiibina, mis kätkeb tolerantsuse sõnumit kõige erineva suhtes. Mitte asjatu ei ole siinkohal meenutada Lyotard'i varasemat humanistlik-vasakpoolset haaratust.

Ameerikas ilmuv asjakirjas *Philosophy Today* viisid Raphael Sassower ja Carla Phyllis Ogaz Lyotard'i dihhotoomiateooriad kokku sofismiga. Nende autorite järgi kaitseb Lyotard teadmist kui keelemängude paljusust, milles ükski võimalus ei ole teistest tähtsam ega fundamentaalsem (Sassower, Ogaz 1992: 154). Diskursuse defineerimise reeglid (dihhotoomiamäng) on pragmaatilised, avatud muudatustele ja sõltuvad praktilisest kontekstist. Ka sofistide jaoks sõltus tõese diskursuse alus kontekstist, vaid nii olid nad suutelised oma kõnet pragmaatiliselt arendama ükskõik millise väite kinnituseks (Sassower, Ogaz 1992: 155). Lyotard olevat sofist, sest tema jutlustatud postmodernism on eksperimenteerimine pragmaatikaga (Sassower, Ogaz 1992: 157). Sassower ja Ogaz eksivad vaid selles, et Lyotard ei väitle mitte ükskõik millise pragmaatilise väite kasuks, vaid ainult sellise, mis säilitab paljususe printsiibi. Pealegi ei ole paljusus Lyotard'ile mitte laest võetud eetiline imperatiiv, vaid reaalsuse olemuslik osa, mis ilmneb vahest kõige selgemini Lyotard'i keelekäsitluses.

Kõik on vaid keel

Lytard'i filosoofia üheks tunnuseks on ka arutelu teadlik paigutamine diskursuse tasandile. Kanti sõiduvees ei paista Lyotard'i huvitavat mitte asjade endi, vaid nende kohta käivate diskursuste olemus. Seejuures omistab Lyotard keelele võimu, mis oluliselt vähendab inimsubjekti autonoomset otsustamisnõuet ja -võimet.

Keel on teatud idee objekt. Lyotard protesteerib energiliselt käsitluse vastu, mille järgi keel on teatud instrumentide kogum, mida kasutatakse suhtlemiseks. See tähendaks esiteks tunnistada, et kommunikatsioon on põhiline, ja teiseks, et tal on üks instrument (vt Lyotard, Larochelle 1992: 407). Probleem saab alguse Lyotard'i seisukohast, et me ei valitse seda keelemaailma, milles me elame. Seega ei saa me keelt instrumendina kasutada.

Kui loobuda instrumentaalsest lähenemisest keelele, siis märkame, et täiesti kindel on vaid lausete olemasolu. Lyotard mõistab "lauset" wittgensteinlikus tähenduses, vastandades ennast seega saussure'ilikule keeleteadusele. Laused ei ole mitte ainult grammatiliselt organiseeritud sõnadekogumid, vaid on eelkõige sõltuvad oma kasutamisolukordadest. Laused mitte ainult ei väljenda tähendust, vaid paigutavad vastavasse suhtlemishetke sõnumisaatja, sõnumisaaja ja osutatu (*réferent*). Niimoodi esindavad laused oma spetsiifilisi universumeid (Lyotard, Larochelle 1992: 405). Lähteandmeid (osutatu, sõnumisaatja, sõnumisaaja) muutmata ei ole võimalik ka lauset modifitseerida. See seisukoht esindab veel üpris puhtalt Wittgensteini, Jakobsoni või Benveniste'i keelefilosoofilist traditsiooni, ent oma edasises arutluses pöörduv Lyotard otsustavalt erinevate lauserežiimide teooria poole.

Lause "Uks on suletud" on kirjeldav. Ta esindab universumit, kus eksisteerib küsimus, kas uks on suletud või mitte, ning on seega juhitud tõe ja vale kriteeriumist. Lause "Sule uks!" on käsklause ja esitatav küsimus oleks suunatud käsu õigluse või kästutud teo sooritamise kohta. Neil kahel lausel on täiesti erinev režiim ja universum (vt Lyotard 1986: 62), kuna tõe ja vale kategooriad on ühitamatud õigluse omadega.

Lytard viib oma "erinevate režiimide" põhjendused välja Kanti Kriitikate omavaheliste suheteeni. Kant, uurides teadmise olemust (ja otsustus kuulub teadmise juurde), jõuab määrava lauseni "See asi on nagu see ja see". Weber kutsuks seda *de facto* otsustuseks. Kuid kui küsimus ei puuduta enam teadmist, vaid

eetilist otsust, siis võtab otsustus hoopis teistsuguse vormi. Kant deklareerib sel puhul: "Sa pead käituma niiviisi." Ja on arusaadav, et see "niiviisi" ei ole defineeritud. Seadus ei ütle seda, mis peab olema tehtud, ta nõuab lihtsalt, et "sa pead tegema" ja "see on sinu enda otsustada, mida". Vastutustunne respektiirib seadust. Seadus ei otsusta sinu eest, aga seadus mõistab su üle kohut. Lyotard'i järgi on see Kanti kafkalik külg.

Kokkuvõttes väidab Lyotard, et keele olemus on heterogeenne ja nii avastame keele sügavustes ühitamatuse kognitiivsete, preskriptiivsete ja esteetiliste lausete vahel. Moraalsus on täiesti taandamatu eetilisele ettekirjutusele, niisamuti nagu ka teadmisele (vt Lyotard, Larochelle 1992: 407). Seega on Lyotard'i järgi Kanti kolmes Kriitikas kirjeldatud eri sorti teadmised omavahel ühitamatud.

Antud ühitamatuse teema saab veelgi laiema tähenduse, kui vaadelda inimese ja keele omavahelisi suhteid. Tagasi tulles keele kui instrumendi kõrvaleheitmise juurde, väidab Lyotard teadlikult liialdades, et keel ei ole mitte inimlooming, vaid "inimene" on keele looming. Keel ise on autonoomne süsteem, mis toetub inimmaterjalile. Kui me näeme und, kes seal siis räägib? Kes räägib siis, kui me oleme järsku haaratud ängistusest, ilma et olukorrast endast paistaks mingit ohtu? Kes meile saadab neid tumedaid sõnumeid? Muidugi võib vihjata ka alateadvusele (Lyotard, Larochelle 1992: 408), kuid Lyotard näib enam pooldavat seisukohta, et ükskõik mis teadvuse tasandil toodetud kõne on eelkõige keele enda toodang.

Lyotard kirjeldab, kuidas ta mõnikord luges oma pojale muinasjutte. Poiss palus: "Loe mulle üks lugu". Aga kes jutustab neid lugusid, mis on peaaegu alati kirjutatud kolmandas isikus: "Elas kord. . .", sest loo autor, isegi kui ta on teada, ei ole alati jutustaja. Tähtis on see, et meie esimene kontakt keelega, püüde lausete poole, ei ole üldse mitte keskendunud nende tootmisele. Iga diskursuse staatus on eelkõige narratiivne, rõhutab Lyotard, ja see hoiak on tähtis seletamiseks tema ajalookäsitlust.

Raamatus *Au juste* selgitatakse, kuidas narratiivse keele puhul me ei saa identifitseerida kindlat sõnumisaatjat, kuna keel kandub ise läbi pideva saatja määramatuse ja läbi katkematu vastuvõetud sõnumi taastootmise. Seejuures eristab Lyotard siiski lausete aktuaalsuse hetke, mis järgneb vahetult nende väljajütmisele ja mis

ei kesta pikka aega. Kuni järgmise lauseni. Nendevahelisi suhteid reguleerivad kõnežanrid: ettekanne, dialektika (aristotellikus tähenduses), koomiline, traagiline žanr, satiir, essee, ajaleht jne. Need kõne liigid kindlustavad, et diskursus liiguks selle eesmärgi poole, mida žanr ette näeb: veenda, mõjutada, panna nutma, naerma jne. Modernsed on tekstid, mis rikuvad noid lausetes seotuse reegleid; nad osutavad enam tähelepanu sündmuste otsingule kui nende jälgendamisele või konformsusele. Auerbachile vihjates paigutab Lyotard esimeseks modernseks autoriks Püha Augustinuse, seejärel tulevad ka Rabelais, Montaigne, Shakespeare, Sterne, Joyce ja Gertrude Stein (vt Lyotard 1986: 62).

Seega eksisteerib paljusus juba keeles ja kuivõrd me elame keeles, siis ei ole meil teist teed kui seda objektiivset reaalsust järgida. Kuid loomulikult ei rahuldu Lyotard'i paljususe õigustus ainult selle seletusega.

Sublime, ülevuse tunne

Sarnaselt Lyotard'i keelekäsitlusega, millest on juttu peaaegu kõigis ta töedes, kasutab ta argumendina tihti Kanti ülevuse teooriat. Ka siit me leiame ühitamatuse teema, mis näiteks seaduslikustab ühtse esteetilise kogemuse võimatuse.

Lyotard eristab kahte olulist esteetilist režiimi: ülevustunnet ja konventsionaalset maitset. Nende vahele jääb ilma kontseptuaalse sisuta ilutunne, kuid viimane läheneb oma hegellikus totaliseerivas tähenduses pigem maitsemõistele. Seda aga Lyotard umbusaldab. Miks? Siia vahele tuleb taas paljususe printsip. Lyotard pooldab seda, et esteetiline kogemus hegellikus tähenduses loovutaks oma koha eksperimendile, mis paneb igasuguse maitsehinnangu alati kahtluse alla ja tekitab nii alternatiivi pretseendi, mis omakorda tähendab ka paljususe sündi.

Ülevustunne, mida Lyotard eelistab, on kantilikust inspiratsioonist kantuna mõistuspärane, sest ta sisaldab abstraktsete mõistete kategooriaid. Sellel eelistusel ei ole objektiivset põhjendust ja Lyotard seda ei otsigi. Samas tundub, et mõistuspärase ülevuse eelistamine esteetikas on eelkõige eetilise otsus, mis tugineb valgustusfilosoofilisel usul mõistusesse ja kardab "täiskasvanud" mõtlemisvabaduse kaotust manipuleeritava ilutunde ees. Lyotard kaitseb avangardi eksperimentaalset vaimu ja mõistab hukka mõtte orjastamise pilgu poolt. Ta nõuab kunstilt silmadega haara-

matute mõistete kujutamist — nn kujutamatu kujutamist. Avangardi kunst ongi Lyotard'i järgi end pühendanud ainult mõistusele kättesaadavate mõistete kujutamisele, ehkki ta teeb seda läbi visuaalsete vahendite.

Lyotard ei ole mitte põhimõtteliselt ilu vastu, ta vaid hoiatab totalitaarselt "ainuõigete" hinnangute eest, millel võiksid olla ideoloogiliselt ohtlikud tagajärjed. See seletab, miks Lyotard ei lahuta oma esteetilisi teooriaid maailma kui terviku analüüsist, kus paljusus on demokraatia ja avangard uute alternatiivide garantiiks.

KAASAEGSE MAAILMA ANALÜÜS JA POSTMODERNISM

Lyotard'i käsitluses omandab postmodernism mitmesuguseid värvinguid sõltuvalt käsitletavast teemast. Maailma kaasaegse olukorra analüüsimisel vihjab eesliide "post" esmalt diakroonilisele järgnevussuhtele, kuid kunstiküsimustes kuulub postmodernism kahtlemata modernismi juurde. Selles käsitluses tuleks postmodernismist aru saada kui omamoodi ülmodernismist. Modernismi üheks peamiseks tunnuseks oli progressi-idee, millega uued põlvkonnad eitasid vana ja pakkusid taas ja taas välja midagi erinevat, postmodernism aga on iga uue modernse idee alguses, eitades eelmist modernismi. Postmodernism on Lyotard'i järgi see, mis hülgab uue, niipea kui see on leitud.

Postmodernism niimoodi mõistetuna on mõistusepärane, kuna uus ilmneb eelkõige kontseptuaalselt, heites väljakutse vanadele vormidele. Kui modernismi esteetika on Lyotard'i järgi nostalgiline ülevuse esteetika, mis pakub midagi veel silmale, siis postmodernism loobub ka visuaalse vormi lohutusest. Niimoodi mõistetuna võiks öelda, et täiuslik postmodernne kunst oli kontseptualistlik kunst, mis kuuekümnendate lõpul üritas vältida kokkupuudet vormiküsimustega, asetades kunsti koguni väljapoole ilu kriteeriume.

Lyotard'i postmodernismi emblemaatiliseks näiteks võiks võtta ka *resistance*'i teema. See tähendab n-ö modernismi ümberkirjutamist ja kuulub samuti modernismi enese juurde. Tüüpiliseks näiteks oleksid Diderot' modernismi ümberhindavad tekstid. Poliitiliste mõtlejate seas oleks selliseks autoriks Machiavelli, kes

vaatas uuesti läbi selle poliitilise modernsuse, mille omal ajal Püha Augustinus oli loonud oma *Jumalariigiga* ja mis määras üldise poliitilise ja ajaloolise mõtlemise suuna. Machiavelli loobus suurest teleoloogilisest inimajaloo käsitlesest, et luua poliitilise mõtlemise mudel väljaspool eshatoloogilist raami (vt Lyotard, Larochele 1992: 414).

Tegelik avangardiprotsess seisnes pikas, põikpäises ja vastutusrikas ülesandes, mis oli pööratud modernismiga seotud eelduste otsingule. Mõistmaks modernseid maalijaid (Manet, Duchamp, Barnett Newman), võrdleb Lyotard nende tööd anamneesiga psühhoanalüütilise terapeutika tähenduses. Modernsed kunstnikud on nagu haiged, kes püüavad esitada oma haigust, sidudes vabalt näiliselt alateadvuslikke elemente varasemate olukordadega, s.t tehes seda, mis lubaks neil leida elu ja käitumise varjatud tähendust. "Post-" ja postmodernism ei tähenda seega ei *come back*'i ega *flash back*'i (s.t kordamist), vaid teatud "ana-" protsessi, analüüsi, anamneesi, anagoogi, anamorfoosi, mis töötab välja "esialgset unustust" (*oubli initial*).

Omal kombel postmodernismi põlistades astub Lyotard teravalt välja selle uuskonservatiivsete tõlgenduste vastu. Selline reaktsioon on loogiliseks jätkuks tema eksperimendivabaduse printsiibile hetkel, mil tema sõnul kõikjal nõutakse eksperimenterimise lõpetamist nii kunstis kui mujal. Vahest kõige teravamalt poleemiline on tema mõtteavaldus Achille Bonito-Oliva teoretiseeritud transavangardismi vastu. (Bonito-Oliva väidab: "Pärast "kunstikeele semantika katastroofi" teeb seadusi künism. Kunsti väärtus ei ole enam "ajavälisuses", vaid võimes levida." Ja sealt ei ole enam pikk samm turuseaduste arvestamiseni (Chalumeau 1991: 105).) Lyotard vastas polemiseerivalt: "Eksisteerib arvamus, et ei ole midagi pakilisemat kui likvideerida avangardi pärandus. See on näiteks nn transavangardi kannatamatus. Tegemist on kõige küünilisema eklektikaga, et üle saada kõigist varasematest uuringutest. Selle avaliku seljapööramise eesmärgil eksponeerivad nad ennast naeruväärses neoakademismis" (Lyotard 1986: 23). Akademismi veaks on aga jällegi ühtsete realisminormide kehtestamine ja lisaks võib realism kaasaegse reaalsuse ebastabiilsuse juures olla vaid naeruväärne.

Siinkohal tuleb selgitada Lyotard'i ettekujutust meie kaasaegsest maailmast, mida ilmestab murrangumoment. Ajalooliselt võiks seda kutsuda ka nn metajutustuste kriisiks.

Modernism ja métarécit

Raamatus *La condition postmoderne* on juttu "metajutustustest" (*métarécit*), mis on märgistanud modernsust. Kui maailm on kuulutatud ajalooliseks, siis see tähendab, et teda käsitletakse narratiivselt (Lyotard 1986: 39); prantsuse keeles on sõnal *histoire* vähemalt kaks vastastikku mõjuvat tähendust; *histoire* on nii lugu kui ka ajalugu, ja "lugu" on alati midagi sellist, mida jutustatakse.

Lyotard tunnistab, et ta laenas termini "postmodernne ühiskond" ameeriklastelt ja see tähendab kultuuri teatud seisundit. Modernseks võib Lyotard'i järgi kutsuda ühiskondi, mis seovad tõe ja õiguse diskursuse "suurte ajalooliste ja teaduslike jutustustega (*récits*)", s.t ajalookirjeldus defineerib ühtlasi antud ühiskonna moraaliloogetika.

Selleks et jutustus toimiks, on vaja, et kultuurikontekstis oleks nimetatud jutustuse allikas, jutustaja, mis oleks esimene samm teksti seaduslikustamiseks, talle enama autoriteedi andmiseks. Nimetades allikaid ja viiteid, haaratakse nad ka ise jutustuse teksti koostisesse ja nii nimetatuna moodustavad nad edaspidi osa kultuurile omastest "nimedest". Iga tekst reaktualiseerib nimesid ja nominaalseid suhteid. Neid korrates kindlustab kogukond oma nime maailma püsivuse ja seaduslikkuse. Teisalt on teatud jutustused juba iseenesest nimedepanemise lood (Lyotard 1986: 52).

Neil "jutustustel" on täita oluline identifitseerimisroll, kuna nende struktuuris määratakse kindlaks, kes oleme meie, jutustaja (narratöör) ja kes on need, kes on haaratud antud jutustuse raamide sisse? Kes on meie ja kes on nemad? Kuid võib-olla kõige olulisem on nende jutustuste kulgemise moraalisisaldav suund. Ilmselge, et seejuures on võimalikud paljud variandid. Prantsuse jakobiinid ei rääkinud nii nagu Hegel, aga õiglane ja hea oli neil samamoodi ammutatud suurest progressistlikust odüsseiast. Samas võimaldasid tõe ja õiguse mõiste omal ajal säilitada hirmu, lakkuda preisi kuninga saapaid, mujal jälle olla stalinist või maolist.

Nende tekstide nii nagu ka müütide ülesandeks on seadustada sotsiaalseid ja poliitilisi institutsioone ja praktikaid, seadusloomet, eetikaid ja mõtteviise. Erinevalt müütidest ei otsi nad aga seda seaduslikkust mitte ühes ürgses asutamiskäigus, vaid ühes teostamist vajavas tulevikus, s.t ühes realiseerimist vajavas Idees. Sellel Ideel (vabadus, valgustus, sotsialism, jne) on seaduslik

jõud, sest ta on universaalne. Ta on suunatud kõikidele inimrealiteetidele. Just see üritus on Habermasi järgi praegu hüljatud ja Lyotard'i järgi purustatud ning seepärast on kaasaegses postmodernses ühiskonnas just tõe ja õiguse legitimatsioon see, millest puudu jääb. See arutus väljendab selget kaja postmodernistlikule "ajaloo lõpu" motiivile (Delacampagne 1984: 150).

Selgitamaks antud ajahetke eripära, esitab Lyotard retoorilise küsimuse, mis laseb tal ühtlasi eksponeerida oma vaateid ajaloole kui jutustusele: "**Kas me võime täna jätkata inim- või mitte-inimmaailmast tulevate sündmuste organiseerimist inimkonna ühe universaalse ajaloo tähe alla.**" Kusjuures küsimuse esimene pool "Kas me võime jätkata" annab mõista, et seni on seda tehtud.

19. ja 20. sajandi mõte ja tegu on olnud reguleeritud ühe idee poolt (Lyotard mõistab ideed kantilikus tähenduses), sest mitte rahvas ei ole suverään, vaid idee vabast kogukonnast (Lyotard 1986: 73). Seda ideed võiks nimetada ka emantsipeerumiseks. Nii moodustuvad "suured jutustused", mille alla võib seada kristluse jutustuse Aadama süü lunastamisest armastuse kaudu; seejärel *Aufklärung*, mille aineks on teadmatuses ja orjuses vabanemine teadmise ja võrdsuse abil; siis ka spekulatiivne jutustus universaalse idee realiseerimisest konkreetse dialektika kaudu, loomulikult marksistlik jutustus, mille lipukirjaks on vabanemine ekspluateerimisest ja võõrandumisest töö sotsialiseerimise abil, ning lõpuks ka kapitalistlik jutustus, mis näeb vaesusest vabanemist tehnoloogia arengus (Lyotard 1986: 40). Hegeli filosoofia totaliseerib kõik need jutustused ja selles tähenduses koondab endasse spekulatiivse modernsuse (Lyotard 1986: 32).

Teine Lyotard'i alaküsimus oleks: "**Kes oleme meie?**", selleks et suuta väärida sündmuste organiseerimist nende jutustuste raames. Küsimuse teravik on suunatud eelkõige jutustusi tootva subjekti poole. Kas meil on enam võimu diskursuste üle?

Nende küsimuste esitamine on muutunud vajalikuks, kuna "suured jutustused" on viimase poole sajandi jooksul kaotanud kehtivuse, ükskõik millisele valdkonnale nad hegemooniat ka ei oleks omistanud. Lyotard nimetab seda olukorda ka "üldise suhtelisuse situatsiooniks" (Delacampagne 1984: 152). Loomulikult, delegitimatsioon on juba osa modernsusest; kes võib öelda, kas Kristus oli jumala poeg või isehakanu? Tema isa hülgas

ta. Jeesuse martüürium saab oma poliitilise tagatise (*répondant*) Louis XVI, seadusliku valitseja hukkamise näol. Mis oli seaduslikkuse allikas alates 1791. aastast? Öeldakse, et rahvas, kuid rahvas on idee, mille pärast vaieldakse ja tapeldakse, et teada saada, milline on hea, valitsemiskõlbulik idee rahva jaoks. Sealt ka kodusõdade laienemine 19. ja 20. sajandil ja fakt, et modernsed rahvastevahelised sõjad on alati kodusõjad: "Mina, rahva valitsus, sean kahtluse alla sinu valitsuse seaduslikkuse." Auschwitzis üritati purustada füüsiliselt ühte modernset valitsejat — ühte rahvast. Postmodernismiga saabub ka rahvas-kuninga ajalugude lõpp.

Millised on siis need modernismi "jutustused", mis lõpevad kaasaegse postmodernismiga? Näiteks: kõik, mis on tegelik, on mõistus pärane, kõik, mis on mõistus pärane, on tegelik — Auschwitz lükkab selle spekulatiivse doktriini ümber. Kuritegu, mis on küll tegelik, ei ole mõistus pärane.

— Kõik proletaarne on kommunistlik ja kõik kommunistlik on proletaarne: Berliin 1953, Budapest 1956, Tšehhoslovakkia 1968, Poola 1980 (jne) lükkavad ümber materialistliku ajaloodoktriini: töölised tõusevad üles Partei vastu.

— Kõik demokraatlik on rahva poolt ja rahva jaoks ning vastupidi: mai 1968 lükkab ümber parlamentaarse liberalismi doktriini. Sotsiaalne argipäev viib esindusliku institutsiooni krahhini.

— Kogu pakkumise ja nõudluse vaba mäng soodustab üldist rikkastumist, ning ka vastupidi: 1911. ja 1929. aasta kriis lükkasid ümber liberaalse majanduse doktriini ja 1974.–1979. aasta kriis lükkas ümber selle doktriini postkeynesliku paranduse.

Seega on modernsuse krahhiga "suured jutustused" muutunud väheusaldusväärseks. Nüüd püütakse Lyotard'i järgi kehtestada "suurte jutustuste allakäigu suure jutustuse" toesust, kuid nagu teada, on allakäigu kirjeldust arendatud Lääne kultuuris juba Heidososest ja Platonist alates.

Tehnoteaduse küsimus

Käesoleva postmodernse olukorra analüüsis ilmub Lyotard'i arutlustesse võõrdumise teema, ehkki ta ise just meelsasti seda sõna ei kasuta. Raamatutes *La condition postmoderne* ja *Au juste* analüüsib Lyotard informaatika, küberneetika ja andmebaaside arengut. Meie silme ees on põhjalikult muutumas teadmiste omandamine,

kasutamine ja klassifitseerimine. Samas tähendab see ka inimese üha suuremat võõrdumist teadmisesest.

Lytard osutab tehnoteaduse domineerimisele kaasajal, s.t kognitiivsete lausete võimalikult massilist allutamist parimale mõeldavale esinemisele (*performance*) ehk edukriteeriumile. See aga on tehniline kriteerium. Ei saa enam öelda, mis on edu või mille pärast ta on hea, õiglane või õige, sest edu teadvustab ennast kui sanktsioon, mille seadust ei teata. Seesugune kriteerium ei tööta niisiis universaalse projekti teostamise suunas, vaid vastupidi, kiirendab delegitimatsiooniprotsessi. Sellest räägib näiteks Kafka looming, kuid sama võib kohata ka teadusvormide aksiomide põhimõtetes (vt Lyotard 1986: 33). Kapitalistliku tehnoteaduse võit teiste konkurentide üle, jõudmaks inimkonna ajaloo universaalse eesmärgini, on samuti üheks modernismiprojekti purustamise viisiks. Teaduslikust teadmisesest ja kapitalistlikust majandusest tulenevad objektid ja mõtted propageerivad reegleid, millele nende võimalikkus on allutatud. Näiteks reegel, et ei ole teist reaalsust kui see, mis on teadmiste ja kohustuste pinnal partnerlikult kokkulepitud-atesteeritud (Lytard 1986: 19).

Raamatus *L'inhumain* (1988) seob Lyotard tehnoteaduse võidukäigu ebainimlikkusega, eristades seejuures kahte erinevat ebainimlikkuse kategooriat. Esimene lasub kaasaegse maailma liikumisel alati suureneva keerukuse ja erinevuse suunas. Lyotard mainib näitena "uusi tehnoloogiaid" ja meediat. Selles postmodernses protsessis, mida positivistlik ideoloogia ja tehnoloogiline uuring kutsuvad "arenguks", on inimhuvid allutatud kompleksuse säilitamise huvidele (vt Lindsay 1992: 391).

Seda nähtust võiks vaadelda ka laiemas plaanis, kasutades entroopia ja energia mõistet. Nimelt liigub maapinnal valitsev energia kogu aeg suureneva keerukuse suunas. (See on otsekui väljakutse termodünaamika teisele seadusele, mis on valitsenud teadust möödunud sajandi algusest alates.) Ka Darwin kirjeldab protsessi, kus mehaanilise väljalangemise teel jäävad alles vaid paremate performatiivsete näitajatega isendid. Meie areng on viinud keeleni, mis ise areneb edasi: lisaks kirja tekkimisele ilmusid üsna hiljuti arvutid. Jääb mulje, et meil on tegemist millegagi, mis muutub aina keerulisemaks ja keerulisemaks. Me oleme ise sattunud arengu võimu alla ja muutunud komplitseerumise teenriteks. (Vt Lyotard, Larochelle 1992: 415.) See nähtus on toonud

inimkonnale nii halba kui head, kuid peamine on siiski inimsubjekti autonoomia kaotamine, teenides vaid arengu taastootmist.

Lyotard'i jaoks ainus võimalus, kuidas minna vastu sellele ebainimlikkuse kasvule, on talle vastandada üht teist "ebainimlikkust" — lapselikkust (ladina keeles *in-fans*, enne inimeseks, rääkimisvõimeliseks saamist ollakse laps). See tähendab lapsekkuse, "haletsus- ja imetlusväärset määramatuse" kasutamist, mis on olemas igal lapsel enne kui hariduse jõud seadistavad selle "teise" keele, kultuuri ja sotsialiseerituse loomuse. Kuid jäljed sellest esimesest määramatusest jäävad ka täiskasvanud inimesse.

Siin kohtuvad Lyotard'i teed Freudiga ja eriti viimase mõis- tega *Nachträglichkeit*. Lyotard seletab, et tema jaoks ei ole lapse pregenitaalne seisund mitte lihtsalt staadium enne haridust ja sotsialiseerumist. Keel võtab psüühilise aparaadi oma võimusesse enne, kui see suudab keelt iseenese väljendamiseks kasutada. Meie ja tehnoteadusega olevat sama lugu ja Lyotard paistab hoolimata oma võitluslikkusest olevat üpris skeptiline peatamaks tehnoteaduse ebainimlikku ja terminaatorlikku olemust.

Taas kord püüdes leida õiget eetilist lahendust sellele ohule, pöördub Lyotard esteetika poole. Mõlemad — Kanti Ülevus ja Freudi *Nachträglichkeit* — on nagu mudelid näitamaks, kuidas kujutamatu on esindatud esteetilises valdkonnas. Raamatus *Préscription* (1991) kirjutab Lyotard, et esteetikal on tegemist selle esimese puudutusega, mis "mind" puudutab, kui "ma" ei olnud veel siin. Seejuures tuleb "mind" mõista kui keelelist konstruktsiooni. Antud esimese puudutuse hetkel on lapsik keha ettevalmistamatuse staadiumis "enne" keelt ja kujutamist. (Vt Lindsay 1992: 394.) Keha eksistents on tingimuseks, et keel ja kujutamine kui seadused saaksid rakenduda.

Raamatus *Heidegger et les "Juifs"* täpsustab Lyotard, et avan- gardikirjandus ja -kunst tegelebki unustatud "enne" eelse otsimi- sega (Lindsay 1992: 394). Selle tegevuse panuseks on vastupanu kas "keha" või kunsti totaliseerimisele teatud mõtlemisüsteemi või sotsialiseerumise raames, mis fikseeriks iga identiteedi või *telos*'e ja allutaks nad nii teatud sotsiaalse võimu kasutamise- le (vt Lindsay 1992: 395).

KOKKUVÕTTEKS

Lyotard'i sotsiaalpoliitiline kaasaja-analüüs saab teoks eetika-pegelile abil, kuigi ta kasutab seejuures esteetikast laenatud argumente. Teiste sõnadega: ühe ainevaldkonna spekulatiivsed argumendid on analoogilisel viisil rakendatavad ka teises ainevaldkonnas. Christopher Norris rõhutab oma kriitikas "What's wrong with Postmodernism", et Lyotard'i heterodoksne Kantitõlgendus leiab ülevusekategorias analoogia eetilise otsustusega. Nii nagu esteetiline otsustus, on ka eetiline otsustus mitte-kognitiivne, tunnetuse-ülene, fenomenilise kogemuse piire ületav ja iseenesestmõistetava empiirilise reaalsuse poole pöördumatu. Mõlemad, nii eetiline kui ka esteetiline otsustus, selle asemel et pöörduda mõistuseideede juurde, tegelevad hoopis spekulatiivse mõistuse reaalsusega (Lindsay 1992: 389).

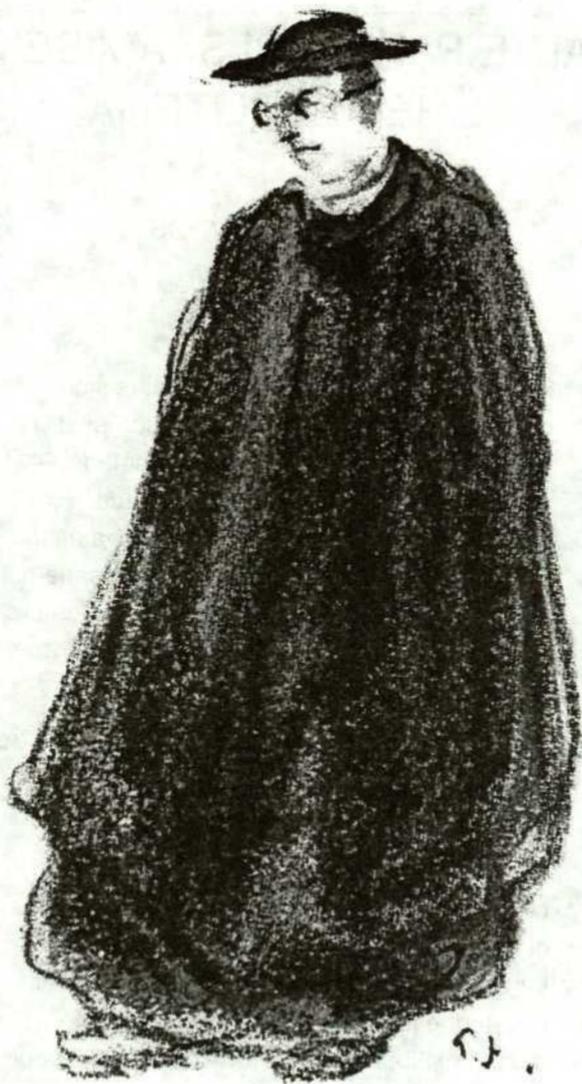
Lyotard'i aktiivne seisukohavõtt ei ole paljalt analüüsiv vaatlemine. Lõpuks on meil ikkagi tegemist humanistiga, kes loob oma võitleva diskursuse, mis sellest, et lahknevuse terminites. Willem van Reijen võtab Lyotard'i filosoofia samuti kokku ühinemise ideega, öeldes, et Lyotard'i filosoofia seisab ühitamatute asjade liitmise märgi all, olles põhimõtteliselt ühesuunalise mõistuseperspektiivi kriitikaks (van Reijen 1992: 314).

Lyotard'i soovitusel on mõte, et parem on näha ja aktsepteerida maailma heterogeensena. See tähendab, et me ei peaks traditsiooniliste teoreetiliste filosoofiliste süsteemide kombel, mida paradigmaatiliselt esindab Hegeli filosoofia, likvideerima vasturääkivusi ja purustama heterogeensust homogeensusega. Lyotard hoiatab, et kunagi ei ole midagi lõplikult saavutatud. Kunagi ei olda kaitstud ühe universaalse jutustuse võimsa ülestõusu eest. Pealegi jääb alati vajadus "valmide" järele. Me kõik ihkame neid. Kuid ajaloo ühe suure jutustuse tagasitulek oleks tagasiminekuks. Ta võiks ilmuda ühtviisi hästi klassikalisest parempoolsusest kui ka äärmuslikust parempoolsusest või äärmuslikust vasakpoolsusest. Kuid isegi kui kõik on võimalik, tundub Lyotard'ile, et üldised ühiskonnakontseptsioonid on hüljanud idee ühtsusest, ühest universaalsest ajaloo ja kõigest sellest, mis sisaldab võimaliku ettenägemise mudelit (vt Delacampagne 1984: 157).

Kirjandus

- Chalumeau, Jean-Luc 1991. *Lectures de l'art*. Paris: Ed. du Chêne
- Delacampagne, Christian 1984. *Entretiens avec "Le Monde", 1. Philosophies*. Paris: La Découverte/Le Monde
- Domenech, Jean Marie 1981. *Enquête sur les idées contemporaines*. Paris: Ed. du Seuil
- Enaudeau, Michel; Jean-Loup Thébaud 1993. Jean-François Lyotard. — *Dictionnaire des philosophes*. Paris: PUF
- Heimonet, Jean-Michel 1991. *De la révolte à l'Exercice*. Paris: Ed. du Félin
- Lindsay, Cecile 1992. Corporality, ethics, experimentation: Lyotard in the eighties. — *Philosophy Today*, winter
- Lyotard, Jean-François 1986. *Le Postmoderne expliqué aux enfants*. Paris: Editions Galilée
- Lyotard, Jean-François, Gilbert Laroche 1992. That which resists after all. — *Philosophy Today*, winter
- Pinto, Louis 1987. *Les philosophes entre le lycée et l'avant-garde*. Paris: Edition Harmattan
- Prado, Plinio Walder, Jr. 1992. Argumentation and aesthetics. Reflection on communication and the differend. — *Philosophy Today*, winter
- Reijen, Willem van 1992. The crisis of the subject, from baroque to postmodern. — *Philosophy Today*, winter
- Ruby, Christian 1989. *Les Archipels de la Différence*. Paris: Ed. de Félin
- Sassower, Raphael; Carla Phyllis O'Gaz 1992. Philosophical hierarchies and Lyotard's dichotomies. — *Philosophy Today*, summer
- Schaeffer, Jean-Marie 1992. *L'art à l'âge moderne*. Paris: Ed. Gallimard

ILMAR RAAG (sünd. 1968) on õppinud TÜs kunstiajalugu, Pariisi III Ülikoolis (*La Nouvelle Sorbonne*) kino ja audiovisuaalseid kunste. 1999 M. A. Ohio Ülikoolis. ETV hankeprogrammi vastutav toimetaja. Käesolev tekst on valminud 1996.

ANDRUS JOHANI. Kúree. (1937)

PALVE PARADIISI SAAMISEKS ÜHES EESLITEGA

Francis Jammes

Tõlkinud Ain Kaalep

Kui tuleb tulla mul su juurde, palun sind,
minu Jumal, et siis säraks põldude pind
pidupäevases rüüs. Mul luba kasutada —
nii nagu alati — oma suunda ja rada.
Tähed kiirgamas ees ka päise päeva ajal,
suurel maanteel ma näen end oma saua najal.
Mu sõbrad eeslid mult neid sõnu kuulgu siis:
Ma olen Francis Jammes, mu ees on Paradiis —
ega Jumala riik ju mingit põrgut salli!
Kõnelen: Tulge kõik, kel sinitaevas kallis,
kõik vaesed elajad, kes kõrvadega löömas
pakku on putukaid, kui need on vermeil söömas. . .

Nende loomade seas su ette tulla tahan.
Nii leebelt ainult neil silmad vaatavad maha;
ei keegi jalgu sea nõnda armsasti risti
kui nemad, olles vaid üks palve tervenisti
kaastunde järele. Lausa kõrvade vool
mu taga käib: näe, sel on korvid kahel pool;
tsirkusevankrit too aga vedama peab;

Prière pour aller au Paradis avec les ânes.

see sulemadratseid, too rauakaupa veab;
mõnedel tirida on mõlkis mannerguid;
näe: tiineid märasid siin kõmbib rammetuid;
seal püksikestega on mõnel kaetud karv
tagakehal, kus ju pole sugugi harv
tüütute kärbest ja kihulaste parv.

Hea Jumal, tulla on mul eeslitega iha!
Su inglid pakkugu oma kaitset ja varju
su jõe le jõudmiseks, kus võsas kirsimarju
aralt vubiseb kui noorte neitsite liha. . .
Kui hingekoju nii olen saabunud, tee siis,
et su taevasel jõel ma oleksin kui eeslid,
kes oma vaesuse näopilti alandlikku
näevad kesk armuväe kristalset igavikku.

FRANCIS JAMMES (1868–1938) oli omal maal ja omas ajas õigegi eripärane kirjanik. Mingil määral küll lähtudes sümbolistide koolist, taotles ta algusest peale pigem lihtsust kui peenust, teadlikult näiteks lausa lõdvale lastes oma aleksandriinide meetrika (mida eesti tõlkes vaevalt edasi anda saab), see-eest aga puhtsüdamlikku siirust rõhutada. Katolitsismist, mida ta kolmekümnendaist eluaastaist peale tunnistas, oli talle lähedane frantsiskaanlik elutunne, hardus looduse, eriti loomade ees. Poeedina ei võõrastanud ta sugugi elu sensuaalsetki külge. Oma elu veetis ta põhiliselt Orthezi väikelinnas Edela-Prantsusmaa mägismaal. Tema proosast on ehk tüüpilisim *Jäneseromaan* (1903), tema rohkeist luulekogumikest olgu nimetatud *Hommikupalvusest õh-tupalvuseni* (1898), *Elu triumf* (1902), *Kristlik georgika* (kolmes köites, 1911–1912).

Tõlkija

KAKS PALA

Ilmar Jaks

ÜHE PRANTSUSE HANE MÄLESTUSEKS

Esimestel elunädalatel oli ta tavaline hanepoeg ühes prantsuse hanefarmis. Kõik, mis ta vajab, sai ta ema käest, vanahane abil ja juhtimisel. Ema prääks hoiatas teda ohu eest, õõ saabudes sai ta aseme vanahane tiiva all.

Idüll farmiõuel ei kestnud aga kaua. Südasuvel eraldati ta kaaslastest ja paigutati elama ahtakesse tillukese aknasilmaga ubrikusse. "Meil on sinuga teissugused plaanid," ütles talle *madame Dupin*, farmi kahejalgne valitseja. "Prantsuse kokakunsti teenimisele on määratud su haneelu," sai ta teada.

Vabaduse kaotust leevendas rikkalik söögilaud. Nagu mingit tähtsat külalist majas teenindati teda nüüdsest peale perenaise poolt, kes maisiterade ja muu suhupandavaga ei koonerdanud. "Söö, pojuke, söö," ergutas teda naerulsuine emand, samas teda aga silmitsedes pilgul, mis oli jahedalt asjalik.

Ja ometi oli see kõik ainult sissejuhatuseks sündmustekäigule, mida hanepoeg, esimese hooga midagi taipamata, tunnistas kasvava imestlusega. Kui erinevad võivad olla saatused, mõtles ta. Samal ajal kui ta õed-vennad farmiõuel tõllerdades suutäite pärast rüsesid, oleskles ta oma äravalituse eraldatuses, tarvitsemata lillegi liigutada. Mitte kaua aega tagasi oli ta jaganud oma liigikaaslaste elutingimusi, ja nüüd oli ta elust üleõõ saanud üksainus suur prasnik. Toidupalade maast noppimisega ja suhu toppimisega ei tarvitsenud tal ühel päeval enam vaeva näha, sellegi ülesande oli perenaine võtnud enda peale! Olles ta sülle haaranud ja talle mingi plastmassist trehtri noka vahele pistnud, hakkas *madame* teda söötma nagu mõnd abitud inimest. Tal- le heldekäeliselt kõrti kurku kühveldama. Perenaise rüpes nagu

puudumisel õõtsudes tundis ta, kuidas toit joana ta sisikonda voolas, ta sisikonda täitis. Söö, pojuke, söö, õhutas teda perenaine, miskipärast teda ühtepuhku ja igalt poolt mudides.

Mõni aeg niiviisi nuumatud, hakkas hanepoeg mõlgutama mõtteid naudingu petliku olemuse üle. See, mis talle alles hilja-aegu oli tundunud isuäratavana, lausa muinasjutulisena, jättis ta nüüd ükskõikseks, koguni vastumeelsena tundudes. Rohkemgi veel: küllastuse rojutavast toimest teadlikuks saanud, valgusid ta haneteadvusse muremõtted. Kas perenaine pole ta eest hoolitsemisega siiski liiale läinud? Kas ei vaata perenaine teda vahel kuidagi veidralt, nagu mõõtu võtval pilgul, muretses hanepoeg, punsunud kehakoorma all vaarudes.

Protseduur hanilas aga jätkus järjest kiirenevas taktis. Toiduämbەر näpu otsas, ilmus *madame* kindlatel kellaaegadel ta ahtakesse ubrikusse, sõnagi lausumata tõhe asudes. Temalt midagi küsimata, topiti ta noka vahele voolik, mida mööda ta küllastunud organismi hakkas voolama uusi, toekaid kvantumeid, ja tal polnud muud valikut kui neelata või lämbuda. Söö, hanerullike, söö, instrueeris teda perenaine; ja kui ta enam ei suutnud, oli inimesel hea nõu ikkagi varuks: kael *madame*'i vilunud käte vahel vastu taevast sirutatud, oli temast saanud tahtetu anum, kus ikka veel pidi leiduma tühiruumi uue lurri jaoks. Niimoodi jah. Veel üks kulbitäis rammusat, hästi toitvat lobi. Väljas akna taga sahis pärnapuu, kusagilt kaugelt kostis ta kõrvu vabaduse hääli, ta sisikond oli lõhkeda ähvardav pall.

Lõpuks ta enam ei suutnudki taibata, kus ta viibis või mis temaga tehti. Veel kord avati ta tõrkuv, rabelev, armu anuv hane-nokk. Paanikast haaratud, pildus ta pääd vasemale ja paremale, inimese tahe aga võimutses.

Kuni tuli lõpp.

Ta pää oli korraga kummaliselt raske; silmad sulgenud, tajus ta, kuidas ta kurku imbus midagi sooja, kuidas ta sisikond oli ühtäkki üksainus roostekarva verelomp.

Ta süstemaatiliselt ülenuumatud maks oli reageerinud plaanis ettenähtud korras: esmalt paisunud, siis haigestunud ja siis lõhkenud.

Uuesti astus meie hani sündmuste näitelavale juba järgmisel pühapäeval, maksapasteedi kujul.

Pâté de foie gras, võis lugeda hotell-restorani LA FRANCE à la carte-söögikaardilt: hõrgutis, mille valmistamisel ettevõtte ülemkook oli andnud oma parima. Keetnud ja kupatanud, lisanud vürtse mitmest sordist, maitsnud, raputanud pead ja uuesti maitsnud: kannatlikkus ja maitseained õigetes proportsioonides on keedukunsti pool saladust.

Enesele peene, valitud paladest lõuna lubamiseks oli publik täitnud restorani avara söögisaali, väikelinna esinduslikuma söögikoha üle laskus pühapäevahommikune pidulik, harras vaikus. Ootlik, kontsertsaalile enne avaakkordi omane, osasaamiseelne vaikus, mida võiks jäädvustada lõuendile, raiuda marmorisse. Aperitiiviklaasid eelmänguna tühjendanud, sirguvad inimekäed lauakantu suunas, mõnulevalt aeglasil liigutusil nägemis-, haistmis- ja maitsmismeeli elavdavale tseremooniale andudes. Mitte nälja kustutamiseks, mitte ka söömiseks, vaid nautimiseks on need inimesed kodunt väljunud ja restorani valgete linadega kaetud laudade ümber istet võtnud: üks alasti ja varjamata eluiha ilmingutest, mis kella kaheteistkümne ja kahe vahel liidab prantsuse rahva suureks, üksmeelseks tervikuks. Parlamendis võidakse pühitseda erinevate seisukohtade orgiaid, restoranide surisevate ventilaatorite all on aga istet võtnud suur üksmeel. Joodav peab olema parajalt tempereeritud, söödav esmaklassiline, põliste köögitraditsioonide nõuete kohane.

Ning hotell-restorani LA FRANCE ülemkook teab seda. Ja mitte ainult seda. Söögisaali kriitilise publiku hulgas võib täna selgi tunnil istuda mõni tavaliseks külaliseks maskeeritud nuhk, andmete koguja iga-aastase kataloogi jaoks: punaste kaantega, laialt levinud hotellide-restoranide nimestik, kus aadresside kõrval ära toodud ka nende väärtustamine, hinnanguskaalas ühest kuni viieni. Avaliku arvamuse kujundajana võib sellisel retsensioonil olla saatuslikke tagajärgi. Ülemkoka eelkäija sooritas enesetapu, pärast seda kui restorani köök oli Michelini uues kataloogis kaotanud ühe täрни, neljalt kolmele langedes. Köögiluugist aeg-ajalt uurivaid pilke söögisaali saates ei taha ülemkook aga mõelda

surmale, vaid elule, elamisele. *Memento vivere*, peab ta parooliks olema, selleks et säilitada oma positsiooni kõõgis ja klientide teadvuses.

*

Jah, hani on surnud ja söödud, ning tõe au andes tuleb küll tunnistada, et ta lühike elutee polnud just kerge.

Keegi aga ei saa vastu vaielda tõsiasjale, et ta ohverdas oma linnuelu suure eesmärgi eest.

Otsa lõppema peab loom ju niikuinii, miks siis mitte ühe üldrahvusliku, hulki haarava asja teenistuses, arvab *monsieur Dupin*, ja *madame Dupin* noogutab heakskiitvalt. Arvamus, mida jagavad paljud teisedki, kümned tuhanded restoranikülalised, salvräti siiluga mõnulevalt suud tupsutades. Äsja konsumeeritu polnud mingi lihtlabane, igas nurgapoes müügil maksapasteet, vaid prantsuse kulinaaria Mona Lisa. *Mmmm, pâté de foie gras, c'est bon, délicieux.*

Mis aga meie hani kõigest sellest arvas, on nende ridade kirjutamisel veel ebaselge. Teada on siiski nii palju, et hane memuaaridele on raske leida kirjastajat — hanefarmerite organiseeritud, parlamentigi ulatuva vastupanu tõttu.

*

Prantsusmaa iseloomustamiseks on aegade jooksul käibele lastud rohkem või vähem paikapidavaid epiteete. Viisakuse maa, gallialikult sundimatu käitumise maa, loogilise mõtlemise ja vabaduse maa. Miks mitte seda nimestikku täiendada veel ühe kõnekujundiga: LA FRANCE, LE PAYS DU VENTRE HEUREUX.

Õnneliku kõhu maa.

NORMANDIA BAARIS

Baariuks avanes ja nähtavale ilmus mustlase välimusega poisike, mingit papitükki kilbina näo ees hoides, sellele tikitud tekstile osutades: isa töötü, ema haige, aidake, *merci!* Viivu küsivalt-kõhklevalt ringi vaadanud, hakkas ta laudade vahelt läbi trügima, lokaalis viibijaid mõõtes pilgul, milles lüüasaamise teadmise kõrval väreles terake lootust.

Kohvi rüüpamise ja värske *Figaro* sirvimisega ametis, ei jõudnudki ma veel oma andmiseimpulssi teostada, kui poisike minust juba oli möödunud. Iga laua kõrval vaid korraks peatudes, söömise ja joomisega ametis kaasinimesi ainult põgusalt riivates, tahtnuks ta nagu kinnitada oma kuulekust almuste anumise seadustele.

Külaliste keskel niiviisi risteldes, saamise võimalust aeg-ajalt täitüva imena tunnetades, polnud poisike minetanud oma lausa metsloomalikkü valvsust. Tõsiasi, millest sain kujuka illustratsiooni hetkel, mil olin, vististi sentimentaalsusest nakatatud, käe peenraha otsimise eesmärgil kuuetaskusse libistanud. Nagu olnuks tal silmapaar ka kuklas, oli ta mu liigutust märganud. Kannapealt ringi pööranud, seisis ta uuesti mu laua ees, näljase kutsika pilk mu taskusse libisenud käel. Ning olin vaevalt jõudnud näputäie münte lauale puistata, kui kerjuspoiss saagile kallale kargas, nagu kartuses neid uuesti kaotada. *Merci, monsieur, merci.*

Samal hetkel oli tegevusse astunud ka baaridaam, ta territooriumil hargnenud sündmuse kulgu sekkudes. Leti taga troonides, oli ta oma tähelepanelikul radarpilgul kõike lokaalis toimuvat näinud, kuulnud ja juba läbigi mõelda jõudnud. Üks seik selles äsja ta silme ees lavastunud stseenis näis talle ebaselge olevat. Väärade järeldeste vältimiseks pidas ta vajalikuks ühe küsimuse esitamist.

“Mu härra,” alustas baaridaam minu poole pöördudes prantslasliku sundimatusega. “Kas see raha, mis te hetk tagasi taskust võtsite ja lauale panite... kas see oli mõeldud jootrahaks või sellele *le petit*’le, sellele väikesele...”

Olin nagu tavaliselt kohvitassi kinni maksnud juba serveerimisel ja arve kombekohaselt ka *pourboire*’i näol ümmardanud,

mistõttu kõrtsiemanda küsimus mind pisut häiris. Ma lausa tundsin, kuidas mu suunas oli välja sirutatud kaks erinevast valdkonnast kätt. Üks enesekindel ja maniküüritud, teine kartlik ja kõhn. Üks, mis esindas ostu-müügi-maailma kõige sinnakuuluvaga, teine, mis polnud ruumi saanud üheski juriidilises koodeksis.

“Raha, mille ma hetke eest siia lauale panin, oli mõeldud sellele poisikesele siin,” vastasin *madame*’i küsimusele, toonil, mis kindlasti reetis mu irriteeritust. Rohkemgi veel: uskusin, et olin oma tõreda vastamisega rikkunud alatiseks vahekorrad hubase baariga, kus ma tavatsesin hommikuti kohvi juues ajalehti lehitse-da. Ei juhtunud aga midagi. Kõrtsiemand, mu vastuse teatavaks võtnud, oli uuesti süvenenud tõhe, pudelite rivistamise ja joogiklaaside kuivatamise igapäevastesse ülesannetesse. Ning külalised laudades ja leti ääres, korraks kuulatamiseks pään tõstnud, vajusid uuesti tegevusetusse, baariruumi loiuale passiivsusele andudes. Lokaalis viibis vähemalt tosin inimest, ja mind valdas tunne, et sündmust selles meie äsjases repliikidevahetuses olin näinud ja kujutanud vaid ma ise. Et mitte kellegi teise arva-tes saal Normandia baaris polnud nüüdsama lavastunud midagi märkimisväärselt.

Loomulikult soovisin ma teada, kas need veeringud teie laual kuulused mulle või sellele kerjuspoisile, tahtnuks baaridaam mulle nagu öelda, aeg-ajalt mind asjaliku, iseteadliku ja kordaarmas-tava inimese pilguga riivates. Aga mis oli selles mu küsimuses, mu teadasoovimises märkimisväärselt? Inimestest mulle kõige lähemal seisvaks olendiks olen ma ise; mis paha on aga selles? Kõiges võimalikus võite teie, põhjamaalased, meid prants-lasi süüdistada, mitte aga silmakirjatsemises. Teie sääli jääkarude maal sööte ja salgate, meie sööme samuti, aga ei salga,

Nooruses mõned aastad Pariisis elanud ja sääli prostitueerimi-sega väikese kapitali kogunud, avas ta kodupaika naastes selle baari, mis täna ei tarvitse kurta klientide puuduse üle.

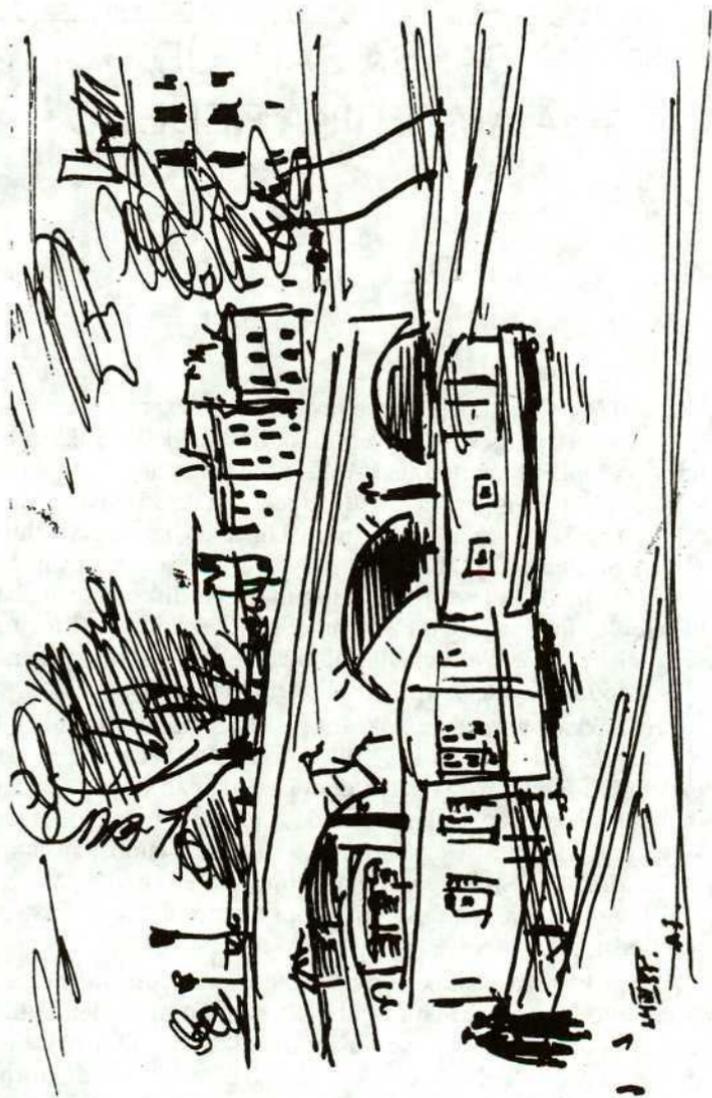
Aga mis selleski imelikku on, tahtnuks ta minult küsida, tõe-näoliselt oletades, et valitud palad ta eluloost olid jõudnud minugi kõrvu. Ja kui te ei usu, siis küsige oma lauanaabrit, oma üleaed-selt, sandarmilt, meerilt, küreelt; kellelegi siin maal ei lähe korda, mis ta kaasinimene ütleb, teeb või mõtleb. Katoliku kiriku ikka ja jälle andestavas rüpes oleme jäänud siiralt paganateks.

Kaks pala

Olin ajalehe käest pannud ja meie pilgud kohtusid. Ahnemat ja süütumat naeratust on raske ette kujutada. Harmooniliseks tervikuks oli sinna koondunud kõik: paradiis, pattulangemine ja lunastus. Vabadus oma äranägemise järgi sisse seada oma ainsat, maapealset elu.

Minekule asunud, ei jäänud ma tänagi ilma baaridaami emalikult heasoovlikust hüvastijätust, soovist mind külalisena peatselt näha. *A bientôt, monsieur.*

ILMAR JAKS (sünd. 1923) oli aastail 1943–1944 Soome armee 200. ja-laväerügemendis, naasis Eestisse ja põgenes uuesti Soome 1945. a. Lõpetas 1953. a Uppsala ülikooli, töötas Rootsis juristina kuni 1978. aastani, hiljem elanud pikka aega Prantsusmaal, praegu taas Rootsis. On avaldanud novellikogusid, romaane ja publitsistikat. *Akadeemias* on ilmunud tema artikkel “Eesti ja teiste Balti riikide iseseisvusvõitlusest Rootsi avalikus arvamuses 1917–1919” (nr 1, 1999).

ANDRUS JOHANI. Seine'i sild pesumajadega. (1937)

SAKSA SAHTLID JA AMEERIKA REDELID

Rein Taagepera

Ülikooli õppejõude palgatakse ja edutatakse eri mail isemoodi — ja see mõjutab tugevasti tervet ülikooli õhustikku. Saksa ülikoolides on kindlad ametikohad selliste siltidega nagu näiteks “kolloidkeemia professor” ja võistluse teel leitakse inimene vastavat sahtlit täitma. Edutamiseks tuleb võistelda kõrgema sahtli pärast mõnes teises ülikoolis. Põhja-Ameerikas seevastu värvatakse õppejõud madalal tasemel ja ta liigub samas ülikoolis vähehaaval ülespoole, just nagu isiklikku redelit mööda, ilma teistega otseselt võistlemata. Saksamaal hüütavat seda erinevust kontrastiks “positsioonilise” ja “karjäärilise” menetluse vahel.

Ei hakka väitma, et Saksamaal oleks parem siirduda USA süsteemile või vastupidi. Küll aga paistab, et väikeses keelepiirkonnas mandub Saksa süsteem iseenda paroodiaks, Ameerika oma jääb aga enam-vähem samaks. Pärast okupatsiooniaegsete kitsenduste kadumist on Tartu ülikool teinud suuri edusamme ja on Baltimaade esirinnas. Oleks kahju, kui edaspidisele arengule lagi liiga vara vastu tuleks, enne optimaalse edutamissüsteemi jõudmist.

Selle kirjutuse sihiks on vaadelda kaht edutamismudelit ja nende mõju. Lisaks mainin lühidalt ka mõningaid teisi uurimisi ja õppetöö organiseerimise küsimusi ülikoolis. Olles läbi teinud prantsuse keskkooli Marokos, ülikooli Kanadas ja doktoriprogrammi USAs ning seejärel töötanud tööstuses ja õpetanud California, Helsingi ning Tartu ülikoolis, näen tugevusi ja puudusi mitmel pool. Kui saab neid igakülgselt vaagida, jõuab ehk lähemale optimaalsele.

SAKSA JA AMEERIKA EDUTAMISMUDELID

Saksa süsteem lähtub ettemääratud ja täitmist vajavaist töökohtadest: professorikoht ühel laiemal või kitsamal erialal, dotsendikoht (või mis eales järgmise astme tiitel on) mõnel teisel. Kui mõni sahtel tühjaks jääb, täidetakse see võistluse teel. Süsteemi oluliseks osaks on *Hausberufungsverbot* (majasisese võistlemise keeld), mis tähendab, et tühjaks jäänud professorikohta võivad taotleda kõik teised, mitte aga sama ülikooli teenistujad.

Sel keelul on kaks head tulemust. Esiteks tuleb sisse värsket verd, nii et välditakse "akadeemilist verepilastust" (Taagepera 1995), kus professorit asendab ta enda samasse ülikooli jäänud õpilane, kes jätkab ehk uuringuid samal kulunud ja võib-olla ammenunud teemal. Teiseks ei pea võitja töötama samas osakonnas kaotajatega, kes arusaadavalt võivad kadedust tunda ja sellega töösuhteid pingestada. Asjad on muidugi tegelikult keerukamad ja on viise *Hausberufungsverbot*'ist mööda hiilida. Esitan siin vaid lihtsa põhimudeli.

Ameerika menetlust kirjeldan esiteks nii, nagu see toimib California ülikooli Irvine'i harus (UCI); erinevusi mujal mainin hiljem. Selles süsteemis pole kindlaid sahtleid, kuhu inimesi paigutada. Selle asemel annab ülikooli juhtkond osakonnale kindla koguarvu õpetamiskohti. Kui koht tühjaks jääb (näiteks professori eruminekul), saab osakond selle harilikult tagasi, aga madalaimal tasemel — nn abiprofessor (*assistant professor*), mida võiks võrrelda Eesti lektoriga. Osakond kuulutab üle terve mandri, kandidaate koguneb üle saja, paar-kolm neist kutsutakse prooviloengut pidama ja ühele tehakse pakkumine. Kui tema loobub (näiteks saab mujalt ahvatlevama pakkumise), tehakse ettepanek järgmisele. Palgatu on üldjuhul värske doktor, äsja õpingud lõpetanu. Iga kahe aasta tagant toimub ülevaatus "normaalse ärateenitud palgatõusu" jaoks (*normal merit increase*). UCI sotsiaalteadustes eeldab selline palgatõus vähemalt üht tõsist (retsenseeritud) uuri-
must aastast.

Kuue aasta pärast otsustatakse, kas "üles või välja" (*up or out*). Abiprofessor kas edutatakse kaasprofessoriks (*associate professor*, umbes Eesti dotsent), millega kaasneb püsiv kohakindlus ehk tenüür (*tenure*), või tal palutakse mujal tööd otsida, milleks tal-

le antakse aega üks aasta. Üle seitsme aasta samasse ülikooli jäämine ilma tenüüri saavutamata on välistatud (teatud erandiks on lapsepuhkust võtnud naised). Teenitud palgatõusu võimalused kehtivad endiselt ja pärast kolme palga-astet kaasprofessorina võib saada edutatud korraliseks professoriks. Seejärel pikeneb normaalne ülevaatusaeg kolmele aastale ja palgaastmeid on üheksa. Hiljem võib saada palgatõusu "astmikust kõrgemal" (*above scale*).

UCIs on kaasprofessorlus seotud tenüüriga, mis tähendab, et õppejõudu ei saa enam vallandada (välja arvatud õpetamiskohustuste jämeda eiramise puhul). Ent õppejõud, kes lõpetab oma tööde publitseerimise, võib alatiseks jääda näiteks 2. astme kaasprofessoriks või 1. astme professoriks. Olenevalt publitseerimise tempost võivad edutamised tulla normaalsest aeglasemalt või kiiremini. Üks asi on aga kindel: ühe inimese edutamine ei mõjuta kuidagi tema kolleegide edutamist, nii et kadetus on minimeeritud. Õppejõud võistleb ainult iseendaga, üldiste õpetamise, publitseerimise ja üldhuvilise teenistuse mõõdupuude kohaselt.

Nagu öeldud, kui vanem õppejõud erru läheb või mujale siirdub, saab osakond tema koha harilikult tagasi, ent värbamiseks abiprofessori tasemel. Niisiis jääb karjääriredel tühjaks kõrgel redelipulgal ja uus ronija alustab ronimist madalalt pulgalt. Selle tulemusena võivad mõned erialad koosneda lausa täisprofessoreist ja teised valdavalt abiprofessoreist, ent üldiselt püsib see suhe enam-vähem tasakaalus osakonna tasemel ja veel enam ülikooli tasemel. (Palgad tulevad üleülikoolilisest eelarvest, mitte osakonna omast.)

Siin on kirjeldatud UCI praktikat. Teistes USA ülikoolides võib see ka pisut teisiti olla. Mõnes ei anna ka kaasprofessori tiitel veel tenüüri. Mõnel pool on kitsendusi, kui mitu õppejõudu võib omada professori tiitlit. Eraülikoolide reeglid võivad olla hoopis suvalised. UCI süsteem on lähedal puhtale redelimudelile, aga ka UCI puhul on siin mitmed üksikasjad jäänud mainimata.

Millised on sahtli- ja redelimudeli head ja vead? Mõlemad väldivad osakonnasisest võistlust, kuigi väga erineval teel. *Hausberufungsverbot* kindlustab värske vere juurdevoolu igal tasemel, Ameerikas seevastu võib õppejõud jääda samasse ülikooli terve karjääri ajaks (abi-, kaas- ja täisprofessorina). Seega on Ameerika

kas sumbumise oht suurem. Tegelikult on pooled mu vanemaist UCI kolleegidest õpetanud mitmes ülikoolis, tänu võistlevaile kohapakkumisile ja ameeriklaste üldisele liikuvusele. Saksa süsteemis allub noorem õppejõud tihtipeale üheleainsale professorile. Olenedes selle heast tahtest võib ta kõhelda väljendamast uusi, võistlevaid mõtteid. UCIs seevastu on algaja abiprofessor enamasti uurijana omal käel, mitte osa professori võistkonnast. Palgatõus oleneb terve osakonna salajasest hääletusest (ja seejärel terve ülikooli vastava komitee heakskiidust), nii et üheainsa vanema professori vastuhäälel pole vetovõimu.

Pole kuulnud ühtegi argumenti, miks mõni Ameerika ülikool peaks siirduma sahtlisüsteemile, ega hakka ka väitma, et Saksa- maa peaks kaaluma redelisüsteemi. Kummalgi on oma eelised ja kehtiv tava jääb peale. Nihet ühelt teisele olen tähendanud ainult ühel korral. Paari aastakümne eest võttis Norra kasutusele redelimenetluse, säilitades seejuures aga ka mõned võistluse korras täidetavad professuurid. See näitab, et süsteeme on võimalik ka segada. Kas segasüsteemis on sahtliproffessoril rohkem prestiiži kui redeliproffessoril? Oslos vastati sellele mitut moodi. Redelil edutamise komiteed olevat mõnikord nii ranged, et võistlusest hoolimata on teinekord hõlpsam saavutada sahtliproffessuuri.

SAHTLID JA REDELID VÄIKESES KEELEPIIRKONNAS

Ei ole vist juhus, et kõigi Loode-Euroopa maade hulgas just Norra siirdus redelisüsteemi poole. Norra on Loode-Euroopa pisim keelepiirkond (kuigi rootsi ja taani keele mõistetavus leevendab keelelist eraldatust). Ongi aeg küsida, mis juhtub sahtli- ja redelisüsteemidega, kui vastava keele kõnelejate arvu kahandada.

Võtame äärmusliku näite, kui keeleala on nii väike, et võib arvestada ainult ühe enam-vähem tõsise uurimisülikooliga (ehkki rakenduslikumaid kõrgkooli võib selle kõrval olla mitmeid). Ühe miljoni kõnelejaga eesti keeleala on sellises olukorras. Tartu ülikool kasutab sahtlisüsteemi — ainult et *Hausberufungsverbot* on kitsal keelealal teostamatu ja seda ei rakendata. Enamasti täidetakse tühjad sahtlid sama ülikooli teenistujatega. Ainult üksikud õppejõud tulevad teistest kõrgkoolidest, ametnikkonna hulgast või

ka välismaalt (ja omamaalaste hulgas on suur osa Tartu ülikooli vilistlased).

Tihti leidub antud professuuri jaoks kõigest üks kandidaat. Ka kui see kandidaat on äärepealse kvalifikatsiooniga, kaldutakse tühja sahtlit täitma, sest kaua tühjana seisev sahtel ei näe hea välja. Kui aga leidub mitu kandidaati, siis töötab kaotaja tihtipeale samas osakonnas võitjaga ja tunneb kadedust. Teisisõnu, *Hausberufungsverbot*'i puudumine pöörab Saksa süsteemi pea peale kahes mõttes. Vältimise asemel kujuneb akadeemiline verepilastus ("järglase oma käe all väljaõpetamine") hoopis normiks. Ja võitjad ning kaotajad peavad päev-päevalt üksteisega lävima.

Ühtainsat uurimisülikooli mahutaval keelealal, mis kasutab sahtlisüsteemi ilma *Hausberufungsverbot*'ita, ei olene karjääri-väljavaated ainult isiklikest teadussaavutustest. Nad olenevad ka sellest, kas professorisahtel vastaval erialal on saadaval. Kui professor on eluaegne, siis teab professorist napilt noorem dotsent, et temal palju väljavaateid pole, nii et tal pole ergutust oma tööde agaraks publitseerimiseks. Erakorralise professori staatus olukorda päriselt ei lahenda. Kui aga võistlus sahtli pärast kordub iga viie aasta tagant (nagu praeguses Tartu Ülikoolis), siis võivad praeguse professori ja kiiresti tunnustust võitva noorema kolleegi suhted muutuda pingeliseks. Vältimaks võistleja kerkimist, võib professor takistada dotsenti minemast oskusi täiendama välismaal.

Tundub, et redelisüsteem on vähem mõõtkavatundlik kui sahtlisüsteem. Kui pole vaja täita ette valmishitit professorisahtlit, siis pole ka survet dotsenti professoriks edutada, enne kui ta selle oma publikatsioonidega jne ära on teeninud. Ja kui mitu andekat dotsenti samas osakonnas oma eraldi redeleil ronides samaaegselt professorinõuetele vastab, siis saab neid kõiki professoriks edutada, isegi kui nad töötavad samal kitsal erialal. Seega oleks isiklik rivaalsus minimeeritud ja ergutus oma töid publitseerida maksimeeritud. See ergutus on eriti tugev siis, kui isiklikul redelil on palju pulki: mitte ainult lektor, dotsent ja professor (või abi-, kaas- ja täisprofessor), vaid iga kategooria sees selged ja avalikustet palgaastmed.

Tõsi on, et väikese keeleala puhul ei suuda ka redelisüsteem ameerikalikku liikuvust esile tuua. Akadeemiline verepilastus on paratamatult ulatuslikum kui suurel maal. (Mõeldavaid vastu-

meetmeid arutan hiljem.) Ent eraldi redelid jäävad ikkagi eraldi redeleiks, ükskõik kui palju või vähe neid kõrvuti on. Seevastu süsteem, mis pakub ainult üht sahtlit vastaval erialal üle terve keeleala (ja ilma *Hausberufungsverbot*'ita), erineb oluliselt süsteemist, mis pakub arvukaid sahtleid samal keelelal (ja *Hausberufungsverbot*'iga).

Seepärast usun, et Norra tüüpi nihe on möödapääsmatu, kui Eesti soovib oma uurimisülikooli potentsiaali täies ulatuses kasutada. Pseudosaksa edutamissüsteem sunnib liiga palju vaimujõudu kulutama omavahel võistlemiseks vähearvuliste sahtlite pärast. On oht, et Tartu ülikool jääb seisma soliidse kõrgkooli tasemel, kus õppejõud tohivad õpetamise kõrval teha maailmatasemel uurimistööd, ent neil pole selleks ei erilist kohustust ega ergutust. On muidugi võimalik, et nii väikesel keelelal polegi vaja maailmamõõtmelist uurimisülikooli, vaid jätkub peamiselt rakenduslikust. Aga selle peaks enne selgeks rääkima.

Sama küsimus kerkib kõikjal, kus keeleala piiratus ei luba rakendada *Hausberufungsverbot*'i – näiteks Lätis ja Leedus, aga ka viie miljoni elanikuga soome keelelal. Mõnel kitsal erialal pakub Helsingi ülikool ainult kaasprofessori sahtlit, mõni teine ülikool aga ainult professori sahtlit. Isikud, kes kunagi ei kavatse Helsingist lahkuda, hangivad professorikoha mõnes provintsiülikoolis. Nad sõidavad sinna ainult loenguaegadeks ja kokkupuuted tudengite ning kolleegidega jäävad pealiskaudseks. Kannatavad tegelikult kõik. Redelisüsteem vähendaks selliseid mängu ja Norra pakub eeskju, kuidas seda Põhja-Euroopa olukorras teostada.

AKADEEMILISE SUMBUMISE LEEVENDAMINE VÄIKESEL KEELELAL

Selles küsimuses pole suurrahvastelt eeskju loota. Küsimus ise aga haakub eelmisega. Olen kohanud Eestis kaht teineteisele vastupidist, ent võrdselt viljatut reaktsiooni: 1) akadeemilise veripilastuse probleemi pole olemas, nii et ärgem sellest rääkigem, ja 2) see on küll olemas, aga selle vastu pole mingit rohtu, nii et ärgem sellest rääkigem. Võib-olla kõlab see naiivse ameerikaliku

optimismina, aga näen siiski teid, kuidas akadeemilist sumbumist väikesel keelelal leevendada, lootmata seda kõrvaldada.

Esimene samm on probleemi olemasolu möönda ja käivitada pisut ajuraju (*brainstorming*). Selles vaimus esitan siin mõned mõtted. Neisse võib suhtuda kaht viisi: 1) katsuda kohe leida kõiki võimalikke põhjusi, miks see pole teostatav, või 2) tarvitada sama mõttejõudu leidmaks muudatusi, mis teeksid nad teostatavaks. Soovitan viimast.

Esmane on teadagi asendada sahtlid redelitega, kahandamaks isiklikke hõõrdepindu ("kahandamaks" — mitte "kõrvaldamaks"!) ja võimaldamaks õppejõududel liikuda ülespoole omaenda kiirusega. Mida rohkem vahepulki on redelil, seda rohkem on ergutust.

Teiseks on vaja mõõdukalt rakendada välistalenti. Kui palju ingliskeelseid õppejõude ja loenguid saab väikerahva rahvusülikool taluda, seadmata kahtluse alla oma esmast ülesannet rahvuskeelse kultuuri keskusena? Millist laadi välisõppejõude saab tõhusaimalt ergutada rahvuskeelt omandama ja pikapeale selles keeles loenguid pidama? Kuidas teavitada soovivat laadi välismaalasi kohtade olemasolust?

Skandinaavia maade omavaheline lävimine pakub kasulikku eeskuju. On mõtet värvata hõimukeelt kõnelevat talenti. Soome võib õppejõudude värbamist laiendada Eesti suunas — ja vastupidi. Seda on ka tehtud, kuid see võiks olla veelgi järjekindlam. Samas ulatuses peaks vastastikune värbamine olema võimalik ka Läti ja Leedu vahel. Isiklikult kulus mul Helsingis kolm kuud pidevat lävimist, enne kui tundsin end mugavalt keele osas, ja veelgi rohkem, enne kui suutsin soome keeles loengut pidada. See on aga tehtav ja ei peaks olema raskem leedu ja läti keele vahel. Kui kord keeleala väiksust teadvustatakse akadeemilise oivalisuse (Taagepera 1997) piirajana, siis paistab hõimukeelt kõneleva talenti värbamise kulu madal.

On ka tähtis, kus saadaval olevaid kohti välja kuulutatakse. Tartu ülikool on siiani kuulutanud ainult peamistes Eesti päevalehtedes — ja seda lühikeste tähtaegadega, just nagu arvestades, et tegelik teave kulgeb hoopis isiklike sidemete kaudu. Mõeldav välismaine talent (Eestist huvitatud ja ehk ka mõninga keeleosku-

sega) ei saa võimalusest kuulda. Selles osas on kõik Baltimaade ülikoolid kaugelt liiga vähe kasutanud võimalust kuulutada *Baltic Studies Newsletter*'is, mida Balti Uurimuste Edendamise Ühing (AABS) USAs välja annab.

Kolmas viis akadeemilist verepilastust leevendada on palkamisel selgelt eelistada neid kodumaiseid õpetlasi, kes on ühe akadeemilise kraadi (doktor, magister, või ka bakalaureus) saanud välismaal. Siiani paistab lugu Baltimail olevat hoopis vastupidine, eriti doktoritöö puhul. Kodus edasi õppija arendab suhetevõrku ja välismaale siirdunu on seetõttu nõrgemas seisus, isegi kui tal on märksa rohkem rahvusvahelisi publikatsioone. On teadagi keerukas eelistada välismaal õppinuid, sest see võib rahvusülikoolilt ära võtta parimaid magistrante ja doktorante, aga ma ei näe teist võimalust. Publikatsioonid peavad kaaluma rohkem kui suhted, muidu taandab *universitas* end *provincitas*'eks.

Mõnikord nõustutakse selle soovitusega sooritada osa õpinguid välismaal, ent nullitakse see sedamaid, asendades kraadiõppe lühiajalise "stažeerimisega" välismaal. Sellest ei piisa. Korraline kraad mainekast Lääne ülikoolist tähendab, et ollakse võistelnud välismaailma parimatega. Sama ülikooli poolt idaeurooplasile antava lühikursuse tõend tähendab midagi muud.

LAIEMASSE RINGI

See kirjutis on kohandatud ettekandest Saksamaa parempoolse kallakuga Friedrich Naumanni Sihtasutise konverentsil "Ülikooli ja täiendõppe tulevik Läänemere piirkonnas". Korraldajad soovisid, et räägiksin provotseerival teemal "Kas USA on Euroopale eeskujuks?" (Taagepera 1999). Kahtlemata peaks küsima ka vastupidist, täheldades sedagi, et pole olemas ühtainsat jäika Põhja-Ameerika kõrghariduse malli, ja veelgi vähem on ühist malli Euroopas tervikuna.

Üllataval kombel ilmnes konverentsil (kus oli osalejaid Hollandist Soome ja Venemaani), et Euroopa poolt oli USAle vähe soovitusi. Kerkis ainult nurin, et USAs on kõrgkoolid liiga erineva tasemega, sellal kui näiteks Taanis nõutavat sama taset kõigilt. See erinevus on tõesti, olgu see siis nõrkus või tugevus. Kõrg-

haridus on oma iseloomult eliitlik, mitte demokraatlik. Hõlpsam on kõrgkooale tasalülitada Harvardi taset langetades kui arvukate rakenduskõrgkoolide taset tõstes — ja konverentsil jäi Saksa ülikoolide kirjeldusest ehmata mulje, et seal on selles “demokraatlikus” suunas päris kaugele mindud.

Samal ajal on mõndagi Põhja-Ameerika praktikast tulnud Euroopas arutlusele või kohati koguni rakendusele. Mitmel pool (ka Tartus) on põhiõpet lühendatud viielt aastalt neljale. Kasutusele on võetud ka vaieldavalt “Ameerika tüüpi” kaheaastane magistriõpe. Ameerika tippülikoolide tasemele on kaasa aidanud ülikoolide järjestamine (seda mitte valitsuse, vaid mitmete ajakirjade poolt), mis paneb võistlema ning pingutama. Ülemandrilist järjestamist on viimasel ajal hakanud esinema ka Euroopas. On tähelepanuväärne, et USA tippülikoolid on saavutanud ülemaailmse maine, samal ajal kui USA keskkoolide tase on keskeltläbi võimatult madal.

Püsivalt arutlusele on mitmel pool Euroopas (ka Eestis) õppemaksu kehtestamine ülikoolis. Pärast katseid õppemaksu kaotada on majandussurve selle USAs uuesti kõrgemale kruvinud. Paisatab, et USAs on kaalutlused pigem praktilist laadi ja Euroopas filosoofilisemad: kas õppemaks on eetiline demokraatia raamistik? Eestis on sellest raskest küsimusest seni ümber nurga mööda mindud, lastes eksamil edukamaid riigikõrgkooli ilma õppemaksuta ja teisi vastupidi — väga kõrge maksu eest.

Omaette küsimus on, kui väikesi allüksusi halduslikult eristada. Tartus ja Riias kalduvad osakonnad tihtipeale olema nii väikesed, et neil on raske tõsiselt sisustada omaette õppekava (eriti magistritasemel). Ühinemise asemel kiputakse veelgi jagunema, niipea kui hakatakse kriitilise massini jõudma. Selles osas rahvusvahelisi võrdlusi ei oska anda.

Sahtlite asendamine redelitega on tähtis osa sellest laiemast arutelust. Pole kuulnud, et kuskil oleks tõsiselt arutletud vastupidist siiret, ja Norra on seni ainus juhtum, kus redelid on sisse toodud sahtlite asemele või neile lisaks. Aga Lääne-Euroopas pole ka nii väikesi oma rahvuskeelega riike kui Läti ja Eesti. Tuleb vähemalt endale teadvustada, et Eesti praegune menetlus on akadeemilise verepilastuse osas Saksa oma täielik vastand *Hausberufungsverbot*'i puudumise tõttu. Peab kas leidma tee selle

keelu sissetoomiseks (ärgu minult küsitagu, kuidas seda teha!), või siirduma sahtleilt rededeile, kui tahetakse ülikooli uurimistöö keskmist taset edaspidigi tõsta. Muidugi — võib-olla ollakse rahul praegusega, aga see on rahvuskultuuri arenemise seisukohast riskantne.

Kirjandus

- T a a g e p e r a , Rein 1995. Akadeemiline verepilastus. — *Postimees*, 18. V
- T a a g e p e r a , Rein 1997. Tiptase, täiuslikkus, oivalisus. — *Kolmas rahvusliku kasvatuse kongress (12.–13.4.96)*. Tallinn
- T a a g e p e r a , Rein 1999. Is the USA a Model for Europe? — *Baltic Studies Newsletter*, Vol. 23, No. 1 (March)

REIN TAAGEPERA (sünd. 1933. a) on õppinud Toronto ülikoolis, BA *sec* 1959 ja MA 1961, Delaware'i ülikoolis PhD füüsika alal 1965 ning MA rahvusvaheliste suhete alal 1969. California ülikooli õppejõud 1970. aastast, praegu eruproffessor. Tartu ülikooli üldpolitoloogia professor 1992. aastast. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Ivar Ivask mõõdupuuna" (1992, nr 11, lk 2399–2401), "Soome-ugri vabariikide tulevik Venemaa ja maailma raamistikus" (1996, nr 11–12, lk 2245–2275, 2523–2538) ning "Suurriikide kasv ja kadu — taust Venemaa jaoks" (1997, nr 11, lk 2259–2282).

ÕIGUSSÜSTEEM JA VÕLAÕIGUS

Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta

Uno Mereste

15. KOGU RAHVAS KOOLIPINKI! ENT MIDA ÕPPIMA?

Äärmuseni laiendatud, peaaegu kõiki eraõiguslikke lepinguid hõlmava võlaõiguse kiire maksmapanek, et selle kaudu meie õigussüsteem lõplikult ära korrastada, on saanud teatud inimestele olemoodi kinnisideeks. Sellele tuuaks ohvriks vajadus õigusloome arendamiseks nendes õigussüsteemi osades, kus sellega on tõepoolest kiire. Lohutatakse: õige varsti hakkab kehtima uus võlaseadus, see lahendab kõik mured.

Kuulanud ära võlaseaduse üldosa esimesel lugemisel justiitsministri pika kõne, ütles Marju Lauristin: "Tundub, et selle seaduse täitmine eeldab iga inimese üsna põhjalikku õigusteadvuse muutust, sest kõik inimesed on tarbijad, kõik inimesed on mingid lepinguosalised. Kas te näete ette, millise aja jooksul ja milliste vahenditega, millise koolitusega me jõuaksime sellise õiguskultuuri muutmiseni, mis vastaks sellele seadusele?" (Riigikogu täiskogu stenogramm, 27. X 1999.) Sellele küsimusele otsest vastust ei tulnud, ent mujal on arvatud, et juristide põhjalikum tutvumine selle seadusega võtab umbes pool aastat või aasta, mittejuristidel järelikult tunduvalt kauem.

Algus 4. numbris

On kõneldud vajadusest võtta võlaõigus koolide kodanikuõpetuse kavva, luua keskasutustes spetsiaalsed õpingid, teha senisest veelgi intensiivsemat selgitustööd ajakirjanduses, raadios ja televisioonis, rohkem sel teemal kirjutada, rääkida, seletada, et rahvast eesrindliku võlaõiguse vaimus õpetada... Need jutud kogu rahva õppima panemisest, agiteerimisest, propageerimisest ja seletamisest meenutavad okupatsiooniaastaid, mil pärast iga järjekordset parteikongressi korraldati ulatuslik kampaania, et selgitada rahvale kongressi ainuõigeid ja põhjatult tarku otsuseid.

Küsigem: mida siis rahvale sedapuhku võlaõiguse õpetamise laiahaardelise aktsiooni käigus kavatsetakse õpetama hakata?

Kas seda, et võlg on müstiline mõiste, mida ei saa kuidagi defineerida, ent millesse tuleb kindlalt uskuda? Kas seda, et rahvas on siiani loll olnud, arvates ekslikult, et võlg on võõra oma? Või et siiani on küll võlg võõra oma olnud, aga nüüd on see vananenud ja enam nii ei ole? Kas seda, et kui keegi on kellelegi 20 000 krooni võlgu, siis eksib ta sügavalt, kui arvab, et see on tema võlg, sest võlg võlaõiguslikus, äärmiselt abstraktses mõttes ei saa olla midagi nii enesestmõistetavat? Kas seda, et võlg ise on küll määratlematu mõiste, aga et tal on olemus, mida ka ei osata määratleda, aga mis olla iseenesest selge? Kas seda, et võlg on inimestevaheline suhe, aga kuidas seda suhet näiteks osade kaupa tagasi maksta, see küsimus on liiga vähe abstraktne, et seda võlaõiguse kui hästi abstraktselise õiguse raames lahendada? Kas ainuõiget tõde, et kõik eraõiguslikud lepingud on võlalepingud ja neid tuleb reguleerida võlaõiguse kaudu? Kas hakkame õpetama, et klassikaline loogika on ebateadus, mis väidab, et väiksema mahuga mõiste (võlaõigus) ei saa hõlmata suurema mahuga mõistet (lepinguõigus), sest "tegelikult" olevat see võimalik? Kas seda, et kioskist ajalehte ostes olete kioskipidajale korraga nii tema võlausaldaja kui ka võlgnik? Jne. Jms.

Seda kõike (kui VÕS esitatud kujul seaduseks teha), mida inimestele õpetama tuleks hakata, on palju. Ilmselt ei oleks seda kuigi kerge õpetada, ent võlaõiguslased suhtuvad sellesse ülesandesse ülimalt valmisoleku ja optimismiga.

Keerukaid mõttetusi, nagu raha peatset kadumist, marksismileninismi ainuõigsust, kommunismi saabumise paratamatust jms, on eesti rahvale õpetatud sunniviisil aastakümneid. Enamikule

inimestest on see olnud õnneks nagu hane selga vesi ja rahvas on oma terve mõistuse säilitanud. Kas peame nüüd olema tunnista-jaks, kuidas alustatakse mingit samalaadset hoogtööd uue inimese, sedapuhku küll öeldavasti turumajandusliku inimese kasvata-miseks?

Kas poleks targem, kui me nüüd, taas iseseisvas Eestis, kus meid keegi väljastpoolt ei sunni mõttetusi tegema, ei lavastaks kommunistlike parteivõimude eeskujul mingisuguseid rahva mas-silise ümberkasvatamise laiahaardelisi kampaaniaid ja püüaksime rahvalt pigem õppida? Sest on, mida õppida!

Kas poleks targem, kui me kord juba loobuksime mõttest, et rahvas on kole rumal ja kõiksugu ametnikud hirmusväga targad?

Kas ei peaks Riigikogu kui rahva poolt valitud seadusandja lähtuma austusest ja lugupidamisest sajandite jooksul rahva õigus-kultuuri settinud veendumuste vastu ja usaldama rahvast muuseas selleski, et inimesed saavad üldiselt õigesti aru, mis on võlg, olgugi see mõiste mõnede kas liiga palju või liiga vähe õppinud asjameeste peas segi läinud?

16. VÕLA MÕISTES EI OLE MIDAGI MÜSTILIST EGA SELETAMATUT

Vastupidi võlaõiguslaste kinnitustele ja keerutavatele seletustele ei ole võla mõistes midagi seletamatut. See on üks euroopaliku õiguskultuuri, sealhulgas ka eesti rahva traditsioonilise õiguskul-tuuri selgemaid mõisteid.

Peale selle, mis võlg on, on väga selge ja peaaegu kõikidel rahvastel ühtviisi mõistetav ka see, kuidas ja millal võlg tekib.

Võlg on õigeaegselt täitmata kohustus. Võlgnik on isik, kes on oma kohustuse õigeaegselt täitmata jätnud. Võlausaldaja on isik, kellel on õigus selle kohustuse täitmist nõuda.

Võlasuhte esemeks (objektiks) on võlg, võlasuhte subjektideks on võlgnik ja võlausaldaja. Iga võla puhul tekib omaette võlasuhe.

Ühes võlasuhtes ei ole võlgniku ja võlausaldaja roll pööra-tav — võlgnik ei saa olla samas võlasuhtes ka võlausaldaja. Või-malik on küll, et näiteks üürnik on majaomanikule kahe kuu üüri võlgu ja seega tema suhtes võlgnik, ja et majaomanik on sama-

le üürnikule, kelle ta palkas oma majale uut katust tegema, pool katusetegemise tasust võlgu ja seega on majaomanik üürniku suhtes võlgnik. Ent need on kaks erinevat võlasuhet.

Võlg tekib hetkest, mil keegi jätab kellelegi midagi maksmata, või üldistatumalt: hetkest, mil möödub kohustuse täitmise lõpptähtpäev. Enne seda tähtpäeva ei ole ei akuutse võla mõistes ei võlga, võlgnikku ega võlausaldajat, kes võiks oma vara teiselt võlasuhte subjektilt nõuda.

Võla suurus on alati kas naturaalühikutes või rahas mõõdetav.

Tööandja on töövõtjale võlgu palgasumma, mille ta jätab palgapäeval temale välja maksmata. Töövõtja, näiteks eespool mainitud agent, on tööandjale võlgu temalt saadud avansi, mida ta ei ole tagasi maksnud. Töövõtja võib olla tööandjale võlgu ka rikutud töövahendi hinna, mille kohus on temalt välja mõistnud, ent mis on veel ära tasumata, jne. Analoogilisi näiteid ei ole mõtet teiste eraõiguslike lepingute puhul, vastavalt nende spetsiifikale veel ja veel kord korrata. Võlg on kõigi nende mitmekesiste lepingute osaliste puhul võlg kõige tavalisemas ja üldarusaadavamas, ühtlasi ka väga täpses mõttes.

Realistliku ja rahvapärase, õigesti mõistetult pragmaatilise käsituse kohaselt ei ole võlg mitte kunagi ega ühelgi juhul mingi inimestevaheline vahekord või suhe, mida ei saa kuidagi haarata ega mõõta. Võlg on alati konkreetne kvantitatiivne suurus ja nii võlgnik kui võlausaldaja teavad alati, kui suur see on, ehkki neil võib olla selle suuruse suhtes lahkavamus.

Peaks olema seletamatagi selge, et kui võlg oleks suhe, siis oleksid võlg ja võlasuhe samatähenduslikud oskussõnad, pealegi oleks võlg sel juhul võlasuhte täiesti tarbetu ja ebatäpne sünonüüm.

Tuginedes võlaõiguse erilisele ja selle eri rolli õigele mõistmisele teiste eraõiguse alade suhtes, võime nüüd ütelda ka täpselt, mille seisnes peamine eksitus võlaõiguslaste põhilooingis.

Väär on väita, et "õigussüsteemi seisukohalt on ainuõige, et kõik eraõiguslikud lepingud saavad reguleeritud võlaõiguse raames". Selle idee tegelik teostamine võib õigussüsteemi väga mitmes mõttes ainult kahjustada, mitte aga seda täiustada, ülevaatlikumaks, arusaadavamaks või tõhusamaks muuta.

Õige on, et õigussüsteemi seisukohalt on otstarbekas, kui kõik eraõiguslikud võlasuhted lahendatakse võlaõiguse raames.

Kui neid kaht sõnastust võrrelda, siis ei ole nende väline erinevus ei tea kui suur. Olulisim on, et mitte kõiki eraõiguslikke lepinguid ei tule käsitada võlalepingutena. Igasugune eraõiguslik leping reguleeritakse vastavalt selle õigusala normistikule, mille käsitusorbiiti ta kuulub. Küll aga tuleks kõiki võlasuhteid reguleerida võlaõiguse raames, nagu seda eespool on juba piisavalt põhjalikult käsitletud.

17. LOOGIKA-, MITTE KEELEPROBLEEM

Küsimust võlaõiguse hõlmeala laiendamisest kõigile eraõiguslikele lepingutele on püütud näidata vahel ka selles valguses, nagu oleks see suhteliselt kõrvalise tähtsusega ja ülimalt lihtsalt lahendatav terminoloogiaprobleem, mille ümber pikemalt arutleda ja suuremat lärmi lüüa olevat lapsikuvõitu. Kui Riigikogu härradeleprouadele ei meeldi “võlaõigusseadus”, võib ju selle lihtsalt mõne teise sõnaga asendada, näiteks “kohustusõigusseadus” või “kohustusõigusseadus”. Seadus peaks aga jääma selliseks, nagu ta praegu on. Ei unustata ka meenutamast, et kohustusõiguseks nimetati sovetiaegse tsiviilkoodeksi üht osa, ja seega taotleksid Riigikogu härrad-prouad nagu tagasiminekut vanale nõukogude süsteemile.

Eelnevast käsitlusest peaks olema piisavalt selge, et küsimus on puhtalt loogikas. Küsimus on selles, kuidas määratleda võlalepingut, mis hõlmaks ka müügi-, töö-, kindlustus-, kasutus- jt lepinguid (ehk kuidas määratleda hobust, kui eeldada, et ka veised, sead ja lambad on eri liiki hobused). Sõnadel “võlaõigus”, “võlaleping”, “võlaseadus” ei ole mingit keelelist viga küljes. Ka nende sõnade tähendusega on kõik korras. Viga peitub niisuguste mõistete konstrueerimises, mis ei saa vastata nende sõnade iseenesest selgele ja vastuolutule tähendusele. Mis tahes muudatused, mis piirduvad sõnade asendamisega, ei suuda seetõttu eelnõu loogilist konstruktsiooni päästa. Tarvis on muuta eelnõu mõistesüsteemi — loobuda mõttest hõlmata võlalepinguga kõiki lepinguid ja võlasuhteid mis tahes lepingulisi suhteid (analoogia:

loobuda püüdlusest hõlmata hobuse mõistega ka veiseid, sigu ja lambaid), sest see üritus ei saa õnnestuda.

Ei tohi unustada, et seaduse tegemisel ei liiguta mitte sõnade, vaid mõistete maailmas, mida ainult väljendatakse sõnade vahendusel. Sealjuures pole tegemist mitte uute, täna loodavate mõistetega, millele nende looja võib anda oma suva kohase sisu, vaid vanade, sajandeid rahva kultuuris kasutatud mõistetega, millele on kinnistunud rahva enamiku poolt üksmeelselt heaks kiidetud ja kõigile arusaadav tähendus.

Ei saa näiteks arutleda nii, nagu oleksid mõisted "võlg" ja "kohustus" samatähenduslikud, sest võlg on õigeaegselt täitmata kohustus, nagu eespool nägime.

Kui võlg on võrdne õigeaegselt täitmata kohustuse või võimaliku nõudega, siis ei saa ta olla võrdne kogu kohustusega!

18. KAS ON VEEL ROHTU, MIS AVITAB?

Võlaõigusseaduse eelnõu ei saa parlamentaarse menetlusega, kus iga parandust hääletatakse läbi 101 riigikoguliikmest koosnevas täiskogus, töökölblikuks töödelda. Pealegi ei ole küsimus mitte mõnes, ka mitte mõnesajas paranduses, mille tegemise järel võiks arvata, et saame rahuldava seaduse, vaid selle loogikat eiravas vastuolulises konstruktsioonis, mis ignoreerib tervet mõistust ja normaalset õigusteadvust.

Muidugi pole kaugeltki mitte kõik *ca* 1600 paragrahvi aia taha läinud. Paljud detailsuhete normeeringud on õnnestunud, mõned isegi väga head ja tõepoolest meie õigussüsteemi õiges suunas rikastavad. Nad on täiesti kasutuskölblikud, ent mitte võlaseaduses, kus pole ilmselt nende koht.

Tähtsaim on muuta seaduse kompositsiooni ja üldõiguslikku suunitlust. Võlaõigust tuleb käsitleda selle loomulikes funktsioonides, neis piirides, milles ta käsitleb võlalepinguid (kitsamas mõttes) ja reguleerib vastavalt oma spetsiifikale võlasuhteid teiste eraõiguste valdkonnas (laiemas mõttes).

Seadus, mis hõlmaks nii mitmekesisist õigussuhete ala nagu praegune võlaseadus, ei saa mingil juhul kanda pealkirja "Võlaseadus", tema sisu on selleks liiga mitmekesine ja võlasuhetel ei

ole nendes määravat osa. Juhindudes 1995. aastal Euroopa Liidu Lepinguõiguse Komisjoni poolt avaldatud "Euroopa lepinguõiguse põhimõtteist" (*Principles...* 1995), samuti 1994. a Eraõiguse Ühtlustamise Instituudi (UNIDROIT) poolt avaldatud "Rahvusvaheliste kaubanduslepingute põhimõtteist" (*Principles...* 1994) sobiks uue seaduse pealkirjaks "Lepinguseadus", "Eraõiguslike lepingute seadus" või "Eralepinguseadus". Neist parim on tõenäoselt esimene, lühim.

Kaht viimati nimetatud allikat ütlevad võlaõiguslased olevat kasutanud ka oma *Võlaõigusseaduse* eelnõu koostamisel, ent kummalisel viisil on nad jätnud tähele panemata, et need tähtsad aktid käsitlevad otseselt lepinguõigust, mitte võlaõigust (!?). Nagu võrumaalasest poiss, kes veeris tähti n-u-g-a ja luges sõna kokku "väits", nii on ka meie võlaõiguslased lugenud lepinguõigust käsitlevaid Euroopa Liidu akte ja arvanud, et need ei käi lepinguõiguse, vaid hoopis võlaõiguse kohta!

"Lepinguseaduse" üldosa võiks hõlmata kõigi eraõiguslike lepingute kohta kehtivaid üldsätteid. Eriosa peaks käsitlema ammandavalt mitmesuguseid erilepinguid, sealhulgas võlalepinguid, ja ühtlasi sätteid võlasuhete reguleerimisest võlaõiguse rakenduste alusel mis tahes teiste eraõiguslike lepingute osaliste vahel.¹³ Lepinguõiguse osa, mis käsitleb võlalepinguid, võiks siis vaadelda võla- ja lepinguõiguse integratsioonina. Töölepingu kä-

¹³Austria eraõiguses käsitletakse näiteks peale rooma õigusest tuntud pandektide süsteemi kuuluvate eraõiguslade, s.o üldiste eraõiguste (1), võlaõiguse (2), asjaõiguse (3), perekonnaõiguse (4) ja parandusõiguse (5), veel neist eraldunud uuemaid õigusalasid üldnimetuse all eri-eraõigused ja menetlusõigus (6. *Sonderprivatrechte und Verfahrensrecht*). Viimase koostises käsitletakse muuseas 6.1) kaubandusõigust (*Handelsrecht*), 6.2) tööõigust (*Arbeitsrecht*) ja 6.3) tarbijakaitseõigust (*Verbraucherrecht, Konsumentenschutzrecht*). Võlaõiguse raames käsitatakse töölepingut ainult kui võlasuhte tekkimise alust. Tavaliselt vihjatakse seejuures, et töösuhte hõlmab siiski palju muudki kui võla tekkimise võimalust, mida reguleerib võlaõigus. Näiteks H. Krejci märgib sellega ühenduses, et tööleping "on töösuhete aluseks tuhandetele majanduslikult mitteiseseisvatele inimestele, kes kas töölise või teenistujatena endale mitmesugustes ettevõtetes, asutustes ja muudes organisatsioonides ülalpidamist teenivad; ta on ühtaegu peamiseks aluseks iseseisvale õiguslale — tööõigusele" (Krejci 1995: 123). Austria

sitlust võiks siis mõista töö- ja lepinguõiguse integratsioonina, tarbijakaitselepingu käsitlust tarbijakaitse- ja lepinguõiguse integratsioonina jne. Sellega astutaks oluline samm õigussüsteemi struktuuri tänapäevase, paindliku ja rohkem kui ühemõõtmelise käsitlemise poole, mis on aga juba omaette teema.

Nii ümber konstrueerituna võiks lepinguseadus täita Eesti õigussüsteemis umbes seda kohta, mida *Võlaõigusseadus* tahteti täitma panna. Iseküsimus on, kas meil ongi reaalselt vajadust üheainsa seaduse järele, mis käsitleks ammendavalt kõiki või nii suurt hulka eraõiguslikke lepinguid, nagu seda võlaõiguslased endale ette on kujutanud.

Kui perekonna- ja pärandusseadused jäävad lepinguseadusest välja, nagu neid tahteti ka võlaseadusest välja jätta, ei oleks midagi eriskummalist või võimatut, kui sellest jäävad välja ka töö-, puhkuse- ja palgaseadused, nagu seda on ette pannud ametiühingutegelased. Seda on tehniliselt lihtne korraldada. Lepinguseaduse algusossa tuleks võtta säte, milles märgitakse, missuguseid lepinguid käsitletakse ammendavalt selles seaduses ja missugused leiavad käsitlemist eraldi seadustes.

Ent käsitletagu töölepinguid lepinguseaduses või tööseadustes — kui võlaõiguslaste kontseptsioonist loobutaks, vabanetakse kogu kunstlikust probleemitaagast, mille kallal on juba aastaid vaevelnud. Muu hulgas langeks ära võla mõiste müstilise olemuse seletamise vajadus, sest mõistetuna õigesti, s.o õigeaegselt täitmata kohustusena, rakendatakse seda just rahva õigusteadvuses toimival kujul. Niisamuti langeb ära vajadus otsida võla olemuse selgitamiseks abi kõiksugu hädateooriaist. Meelevaldselt laiendatud vastastikuse võlgnevuse teooriad võiks jätta sinnapaika ja keskenduda töö-, tarbijakaitse-, keskkonna- ja teiste seaduste täiendamisele ja täiustamisele, mõistes nendega hõlmatavaid suhteid nii, nagu nad tegelikult on, mitte võlasuhetena, nagu seda võlaõiguslased nõuavad.

Lepinguõiguslik suund on ühtlasi moodsam ehk nüüdisaegsem selles mõttes, et see hõlbib mõnede riikide ajaloolisest traditsioonist nimetada võlaõiguseks seda eraõiguse ala, mille tuumikõigu-

---

tööõigust reguleerib praegu sama autori andmetel rohkem kui sada eraldi seadust, mida on hakatud kodifitseerima.

seks on võlaõigus, ehkki see õigusala on alati sisaldanud ja aja jooksul hakanud üha rohkem sisaldama ka selliseid norme, mis pole otseselt seotud võlasuhetega. Meil ei ole selle traditsiooni mõju kuigi tuntav. Praegu on õige aeg jätta kõrvale see suuri loogilisi vastuolusid sisaldav käsitlusviis ja liikuda õigusloomes sama rada, mida läheb Euroopa Liit ja rahvusvahelised organisatsioonid, mis on asetanud pearõhu lepinguõiguse arendamisele.

18. jaanuaril 2000. a.

Kirjandus

- Alaküla, Allan 1999. Point on ametiühingutes. — *Sõnumileht*, 4. XI
- Brockhaus. *Die Enzyklopädie*. 1996. 20. Auflage. 19. Band. Leipzig-Mannheim
- Deutsche Rechtspraxis. Hand- und Schulungsbuch*. 1991. Hrsg. von Burkhard Messerschmidt. München
- Deutsches Rechts-Lexikon*. 1992. Band 3. Hrsg. Horst Tilch. 2. Auflage. München
- ENSV tsiviilkoodeks. 1988. Tallinn
- Kaadu, Tiit 1995. *Ühinemisvabadus ja ametiühinguõigused*. Tallinn
- Krejci, H. 1995. *Privatrecht*. Wien
- Kõve, Villu 1999. Töösuhteid tuleb reguleerida võlaõigusega. — *Sõnumileht*, 25. XI
- Mayerhofer, H. 1986. *Das Recht der Schuldverhältnissen. I. Abteilung. Allgemeine Lehren*. Wien 1986.
- Mikk, H. 1999. Iganenud tööõigus. — *Sõnumileht*, 4. XI
- Müller, Fr. 1966. Normstruktur und Normativität. Zum Verhältnis von Recht und Wirklichkeit in der juristischen Hermeneutik, entwickelt an Fragen der Verfassungsinterpretation. — *Schriften zur Rechtslehre*. Heft 8. Berlin: Duncker & Humblot
- Principles of International Commercial Contracts*. 1994. Rome: UNIDROIT
- Principles of European Contract Law*. 1995. Ed. by Ole Lando and Hugh Beale. Dordrecht: Nijhoff
- Pärnits, Kadri 1999. Võlaõigus vähendab töötaja kaitset. Tööleping ja teised töösuhteid tuleb reguleerida tööseadustega. — *Postimees*, 30. XI
- Rask, Märt 1999. Kas töösuhete reguleerimine võlaõigusseadusega vähendab töötajate kaitset? — *Postimees*, 20. X

UNO MERESTE (sünd. 1928. a), lõpetas 1950. a TPI majandusteaduskonna, majandusteaduste doktor 1972. a. Tallinna Tehnikaülikooli statistika professor ja Riigikogu liige. Avaldanud uurimusi statistika üldteooriast, majanduslikust analüüsist ning demograafiast. *Akadeemias* on ilmunud tema artiklid "Majanduse kolm mõõdet" (1989, nr 5, lk 979–998, 1095, 1100–1101), "Kas enesesüüdistamiskompleks või käsümajanduse nostalgia" (1994, nr 5, lk 1004–1024), "Pilk seadusloomele sotsiolingvistika vaatevinklist" (1996, nr 1, lk 3–39) ja "Majanduslik tegelikkus — nii nagu see on ja nagu seda mitte alati õigesti ei mõisteta" (1998, nr 6, lk 1170–1192). Alates 1999. aastast on prof. U. Mereste ka *Akadeemia* kolleegiumi liige.

ANDRUS JOHANI. Vaade aknast. (1937)

SOTSIAALSEST KONFLIKTIST JA SELLE REGULEERIMISEST

Silvia Kaugia

Igaüks meist on läbi elanud väiksemaid või suuremaid tülisid, vastuolusid või ebakõlasid, kas oma perekonnas, tutvus- (sõprus-) konnas või töökollektiivis. Samal ajal oleme kindlasti kõik tähele pannud, et vastuolusid esineb ka sotsiaalsel tasandil, nad väljenduvad parteide ja erakondade võimuvõitluses, rahvuslik-etnilistes kokkupõrgetes, mitmesuguste sotsiaalsete gruppide (k.a ususektide) eriarvamustes, regionaalsetest iseärasustest tulenevates vastuoludes jne.

Ühiskonna igakülgse arengu edukus on otsesõltuvuses sotsiaalse keskkonna ja ühiskonnaliikmete vahelise koostöö õnnestumisest. Selle koostöö õnnestumise peamisteks garantiideks on aga oma ühiskonna arengutaset arvestav seadusloome, kehtivate seaduste aktsepteerimine, inimväärsete elamistingimuste tagamine kõikidele sotsiaalsetele gruppidele, õigusteadvuse taseme tõstmine jne. Antisotsiaalne käitumine annab tunnistust mingisugusest defektist indiviidi vastastikus toimes sotsiaalse keskkonnaga ning osutab teatud kitsaskohtadele ja vajakajäämistele ühiskonna elus, näitab, millisele konkreetsele eluvaldkonnale tuleb pöörata kõrgendatud tähelepanu, millised on antud hetkel tõsisemad konfliktikohad keskkonna terviklikus süsteemis. Ühiskonnavastane käitumine, eriti aga kuritegevus, on indikaator, mis annab märku ühiskonna sisemise konfliktuse määrast.

Kuritegevuse kui raskeima hälbekäitumisvormi ja ühiskonna mõju on vastastikune, s.t mitte ainult ühiskond ei mõjuta kuritegevust, vaid kuritegevusel on ka tagasiside ühiskonnale. Nüüdisaja ühiskonnaelu praktika kinnitab, et mida keerukam on ühiskonna struktuur, seda kõrgem ja professionaalsem on ka kuritegevuse tase. Ent mida kõrgem see tase on, seda enam laostab kuritegevus

ühiskonda tervikuna, seda raskem on ühiskonnal oma struktuuri tugevdada ja kitsaskohti likvideerida.

Mida keerukam ühiskonnasüsteem, seda mitmekesisemaid vorme võtab ka inimkäitumine ja seda enam on võimalusi konflikti tekkeks indiviidi ja sotsiaalseid (sh õiguslikke) norme kehtestava ühiskonna vahel.

Sotsiaalse konflikti olemuse avamisel lähtuvad sotsioloogia klassikud ja ka kaasaegsed autorid eri alustelt. Nii on sotsiaalsel konfliktil Karl Marxi, Max Weberi, Vilfredo Pareto ning Rolf Dahrendorfi arvates eriline tähtsus sotsiaalsete protsesside ja sotsiaalsete muutuste seisukohalt; Émile Durkheim ja Talcott Parsons keskenduvad sotsiaalse konflikti probleemile ühiskonna stabiilsuse aspektist.

Pitirim Sorokin aga leiab, et ühiskondlik pinge vallandub siis, kui inimeste ja sotsiaalsete gruppide põhivajadused jäävad rahuldamata. Ta kirjutab, selgitades sotsiaalsete konfliktide ja revolutsioonide põhjust: "Iga revolutsiooni kohustuslikuks eeltingimuseks on alati olnud rahvaenamuse põhiinstinktide allasurutuse suurenemine ja nende rahuldamise võimatus. [...] Kui suur osa elanikkonnast kannatab nälga, ei ole ime, kui puhkeks revolutsioon, ka võib puhkeda mäss, kui surutakse alla inimeste enesekaitseinstinkt, tehes seda jõhkra tapatööga [...] Revolutsioon algab siis, kui mingi ühiskonnakihi instinkte surutakse alla, ja see toimub mõne teise klassi heaolu ja õitsengu foonil." (Sorokin 1992: 272–273.)

Sotsiaalset konflikti võib ka vaadelda kui eri sotsiaalsete gruppide, inimühenduste, üksikindiviidide huvide kokkupõrget sotsiaalse käitumise protsessis (Zdravomõslov 1996: 84).

Kõik need teooriad viitavad sellele, et ühiskond ei ole homogeneenne moodustis, vaid, nagu Max Weber tabavalt on öelnud, "omavahel võitlevate staatusgruppide tegutsemise areen, kusjuures igal sellisel grupil on omad majanduslikud huvid, ambitsioonid, väärtushinnangud ja -orientatsioonid, oma arusaam maailmast ja teistest inimestest." (Zdravomõslov 1996: 48, 49.)

Et aru saada ühe või teise ühiskonna stabiilsusest ja dünaamikast, peame 1) endale selgeks tegema nende gruppide suhtumise ühiskonnas levinud ideedesse ja väärtustesse või 2) leidma iga

idee või väärtuse jaoks staatusgrupid, mille materiaalne ja ideaalne elustiil kindlustub tänu antud ideedele ja väärtustele. Samas tuleb arvestada, et ühiskonnas liidriks olev staatusgrupp on alati kohanud ja kohtab ka edaspidi mõne teise grupi vastuseisu (mis kramplikult püüab järgida oma materiaalseid ja ideelisi huve ning säilitada oma elustiili).

M. Weberi järgi liigub kaasaegne ühiskond, sh õigussüsteem, pideva ratsionaalsuse suunas, õigussüsteem põhineb seadusel, õiguskorra konstitutsioonilisel alusel ja elanikkonna eneseteadvusel, mis ei sisalda endas sügavat poliitilist konflikti ühiskonnas eksisteerivate klasside ja staatusgruppide vahel.

Kaasaegses poliitilises konfliktis mängib olulist osa bürokraatia, võimuaparaat, kujutades endast teatud erihuvidega sotsiaalset kihti, mis teostab oma tahet riikliku sunniaparaadi kaudu. M. Weber, formuleerides bürokraatia ideaaltüüpilised jooned (õiguskoolikus, erapooletu suhtumine neisse, kes pöörduvad oma huvides riiklike ametkondade poole, ratsionaalsus jne), mõistis ka ise suurepäraselt, et neid omadusi on võimalik käsitada üldiste printsiipide ja nõudmistena, kuid need ei ole vastutavatel ametikohtadel olevate isikute reaalsed omadused. Küll on aga sotsiaalse tegevlikkuse lahutamatuks osaks konflikt normatiivsete ettekirjutuste ja sotsiaalse (kollektiivse) psühholoogia vahel, mis samuti seisneb eri staatusgruppide materiaalsete ja ideaalsete huvide konfliktis (Zdravomõslov 1996: 47, 50).

Sotsiaalne konflikt võib avalduda nii mikro- kui makrotasandil. Lähtudes staatusgrupist (M. Weber) on tegemist mikrotasandi konfliktiga, kui aga tuua välja konflikt indiviidi ja ühiskonna või eri ühiskondade vahel (É. Durkheim), siis makrotasandi konfliktiga.

Sotsiaalse konflikti olemust avades lähtub prantsuse sotsioloog ja filosoof É. Durkheim solidaarsuse mõistest, eristades mehaanilist ja orgaanilist solidaarsust. Esimene põhineb ühiskonnaliikmete vahelise tööjaotuse vähesusel ja töö homogeensusel, mis on omane primitiivsetele ühiskondadele; teine solidaarsuslik on omane enam arenenud ühiskondadele, kus töö on heterogeense iseloomuga ja tööjaotus arenenud.

Lisaks sellele on orgaaniline solidaarsus É. Durkheimi arvates ühest küljest seotud arenenud õigussüsteemiga, teisest küljest kõlbeline eneseteadvusega, kusjuures kõlbelisust käsitab ta normide kogumina, mis reguleerib indiviidide käitumist sedakaudu, et nad ise mõistavad oma õigusi ja kohustusi (Zdravomõslov 1996: 52).

Ühiskondlike suhete seisundi uurimisel kasutab ta mõisteid "normaalne" ja "patoloogiline", kusjuures "normaalne" ei tähenda head ega "patoloogiline" halba, sest igat liiki sotsiaalsetel suhetel on oma ühiskondlikult lubatav (normaalne) patoloogia- või hälbemäär. Nii on kuriteod, enesetapud, vaimuhaigused või õnnetusjuhtumid (tulekahjud, liiklusõnnetused jne) ebasoovitavad nähtused, kuid ühiskond pole veel leidnud vahendeid nendest vabanemiseks. Need nähtused aga korduvad kindla sageduse ja perioodilisusega. Kui koguda statistilisi andmeid selliste sündmuste kohta, ilmneb, et nad on stabiilsed.

Sotsiaalne konflikt väljendub É. Durkheimi arvates teatud hälbekäitumisena. Hälbekäitumisest kui tervikust eraldatakse sagedamini õiguserikkumised, enesetapud, narkomaania, alkoholism, toksikomaania, prostitutsioon, sotsiaalne parasiitlus; hälbekäitumise põhjustajaks aga on anoomia.

Anoomiaks nimetas É. Durkheim ühiskonna arengu murrangulistel ajajärkudel sageli ilmnevat nähtust, nimelt sellist ühiskonna seisundit, kui märgatav osa tema liikmetest, kes on teadlikud neid kohustavate normide olemasolust, suhtuvad neisse normidesse kas negatiivselt või ükskõikselt. Anoomia vajalikuks tingimuseks on aga kahe sotsiaalselt tingitud nähtuse kokkupõrge: ühelt poolt nõudmised, huvid ja vajadused ning teiselt poolt nende rahuldamise sotsiaalsed võimalused. Anoomia esineb kõlbelise kriisi tingimustes, kollektiivse teadvuse hävimisel ühiskonnas.

Inimkäitumisel on É. Durkheimi järgi alati kaks vormi: inimene kas püüab iga hinna eest oma püstitatud eesmärgi saavutada, arvestamata mingeidki norme, või ta järgib norme, jättes oma eesmärgid realiseerimata, kui nende saavutamiseks tuleks kasutada ühiskonnas üldiselt mitteaktsepteeritavaid vahendeid.

É. Durkheim eristab subjektiivset ja sotsiaalset anoomiat. Subjektiivse anoomia puhul indiviid kas ei leia normi, millega oma käitumist kooskõlastada (normi puudumine), või ei järgi olemas-

olevat normi. Sotsiaalne anoomia avaldub aga kindlate eluvaldkondade või ühiskondliku elu õigusliku ja/või moraalse reguleerimise puudumises, ebapiisavuses või ebasobivuses. Seega laien-
das É. Durkheim anoomia piire, märkides, et tegemist on nii õigusliku kui moraalifenomeniga, mis tekib 1) konkurentsi suurenedes tööstus- ja kaubanduskriiside ajal (siin viidatakse sellele, et mõnes ühiskonna sfääris ei ole teatud põhjustel enam võimalik funktsioone üksteisega kooskõlastada); 2) teaduste äärmusliku spetsialiseerumise tingimustes, mil nende ühtsus ähvardab kaduda, ning 3) töö ja kapitali antagonismi korral. Kõigil neil juhtudel (eriti aga viimati nimetatul) leiab ühiskonnas aset sotsiaalse solidarsuse kadumine, tekib olukord, kus ei kehti ei õigus- ega moraalinormid (Marra 1989: 67, 69, 70).

Mida järsemad on ühiskonnas aset leidnud muutused, seda teravamalt ilmneb anoomia. Suured hüpped ühiskonna ajaloolises arengus toovad kaasa nn üleminekuperioodi, kus paljud, sealhulgas ka õiguslikud probleemid on lahendamata.

Ükski üleminek ühest kvaliteedist teise ei saa teoks ilma, et tekiks 1) ühiskonna eelmisest arenguetapist "pärandunud" nähtusi, hoiakuid, traditsioone, arusaamu — nn jääknähtusi; 2) nähtusi, mis veel ei mahu suhteliselt noorde ühiskonda, sest nad ei sobi antud arenguetapil vastava ühiskonna raamesse ega sula kohe selle struktuuri. Nii ei leia need nähtused sobivat kohta sotsiaalses süsteemis, jäädes antud keskkonnas justkui üle (reservi).

Järgnevalt vaatleme enesetappu kui üht anoomiast tulenevat hälbekäitumise liiki, sest just selle hälbekäitumisvormi esinemis-sageduselt on Eesti maailmas peaaegu esikohal.

É. Durkheimi järgi on anoomia põhiliseks enesetappude põhjustajaks. Tema arvates eksisteerivad sotsiaalsed jõud — suitsiidilised impulsid, mis läbivad ühiskonda ning mille olemus ei ole individuaalne, vaid kollektiivne. Need impulsid ei kogune aga juhuslikult ühte indiviidi. Kui indiviid sooritab enesetapu, siis on see ilmselt seotud tema psüühilise seisundiga. Kuid needsamad sotsiaalsed asjaolud, mis loovad suitsiidilisi impulsse, loovad ka psühholoogilisi eelsoodumusi, mille tõttu individid kaas-aegses ühiskonnas muutuvad haavatavalt tundlikuks. Suitsiidide sageduse määrab ühiskonna struktuur, millest omakorda johtub

indiviidide ühiskonda või gruppi integreerituse aste, s.o nende solidaarsuse tase (Värnik 1997: 49).

Integreeritusest lähtuvalt jaotab É. Durkheim suitsiidid egoistlikeks, altruistlikeks ja anoomilisteks (Raiser 1995: 97).

Egoistlike suitsiidide genereerijaks on ühiskond või grupp, mis pakub vähe võimalusi integreerumiseks. Egoistlikku enesetappjat aga iseloomustab kõrvalehoidmine gruppidesse integreerumise võimalustest (religioon, perekond, lapsed) ning enda mitte mõjutada laskmine ühiskonnas üldiselt valitsevatest reeglitest ja kehtivatest kohustustest. Altruistlikke suitsiide provotseerib É. Durkheimi järgi ülemäärane integreeritus, mis tähendab, et enesetapp sooritatakse täielikult grupi tahte alludes, näiteks sangarluse ajendil või religioosetel motiividel. Anoomiliste enesetappude põhjused (majanduskriisid, suured poliitilised muudatused, abielulahutused, konkurents jne) tulenevad otseselt ühiskonnast, viidates selle kriisiseisundile, sotsiaalsele desintegratsioonile, ühiskonna võimetusele oma liikmeid gruppidesse siduda.

Anoomiliste suitsiidide hulka liigitas É. Durkheim need enesetapid, mis toimuvad riigis, kus ühiskonnaliikmete respekteeritavad regulatsioonimehhanismid on puudulikud, väikesed või jõuga peale surutud ning moraalselt vastuvõetamatud. Anoomiline ühiskond sünnitab anoomilisi enesetappjaid, kes jõuavad suitsiidi ni kaasaja ühiskonna puuduste tõttu. Sotsiaalne eksistents ei ole enam mõjutatav tavadest; indiviidid on üksteisega pidevas võitluses, nad ootavad elult palju, nad nõuavad palju. Nad kannatavad pidevalt proportsiooni puudumise tõttu soovide ja nende täituvuse vahel. Selline rahulolematuse on suitsiidide jaoks soodsaks pinnaseks. Seega võib enesetappu sotsiaalsel foonil defineerida kui kohanematusreaktsiooni. (Värnik 1997: 45.)

Majanduslike reformide periood toob kaasa uued väärtushinnangud, nõuab kiiret orienteerumist olukorras, initsiatiivi. Suitsiidide sagedus näitab lakmuspaberina antud maa sotsiaalpoliitilist, kultuurilist ja majanduslikku olukorda.

Maailma Tervishoiuorganisatsiooni 1994. a andmetest ilmneb, et Baltimaad jagavad suurimat suitsiidiriski kogu Euroopas. Eesti kuulub ülikõrge suitsiidiriskiga maade hulka: ajavahemikul 1965–1995 registreeriti siin 14 491 enesetappu. Sellele arvule

analoogiat otsides võib öelda, et hävis näiteks kogu Haapsalu linna elanikkond või peaaegu kogu Võru, Valga või Kuressaare elanikkond. 1995. a enesetapu sooritanute arvu (595) piltlikustamiseks võib kujutleda, et nende mahutamiseks eluajal oleks vaja läinud 15 autobussi. (Värnik 1997: 39.)

Võrreldes 1980. aastate algupoolega, mil ajavahemikus 1980–1985 oli Eestis 100 000 elaniku kohta 30–35 enesetappu, on enesetappude sagedus siin viimastel aastatel taas tõusnud: ajavahemikus 1988–1990 sooritati 100 000 elaniku kohta 27 enesetappu, ent aastatel 1995–1998 oli suitsiidikordaja juba 41–42 juhtu 100 000 elaniku kohta (Päärt 1999).

Võrreldes suitsiidide esinemissageduse dünaamikat Baltimaade meeste hulgas ning meie hõimurahvaste soomlaste ja ungarlaste meesrahvastikus, näeme suitsiidisurma suhtarvude sarnasust Läti ja Leeduga ning korrelatsiooni puudumist soomlaste ja ungarlaste vastavate näitajatega. See kummutab müüdi soomeugrilaste enesetapjalikust loomusest ja kinnitab, et eelkõige on määrav siiski sotsiaalne foon. Seda arvamust kinnitab ka Eestiga sarnane suitsiidide dünaamika endises Nõukogude Liidus. (Värnik 1997: 46.)

Siit võib teha järelduse, et kaasaegsele ühiskonnale on kolmest Durkheimi esitatud suitsiiditüübist kõige iseloomulikum just anoomiline suitsiid, mis annab märku sotsiaalse konflikti määrast.

Nagu eespool märgitud, on subjektiivse anoomia teiseks väljendusvormiks olukord, kus õigusnormid on ajast maha jäänud ja/või mingi kindla ühiskondliku suhte reguleerimiseks sobiv norm puudub. Kui kehtivad sotsiaalsed (sh õigus-) normid ei ole vastavuses konkreetsete indiviidide ja sotsiaalsete gruppide reaalsete elamistingimustega ning samal ajal langeb valitsemisorganite autoriteet, tekib ühiskonnas tihti vastuolu õigus- ja moraalinormide vahel ning eelistus jääb siis enamikul juhtudel deformeerunud moraalsetele nõudmistele ja tõekspidamistele.

Sellel pinnal tekib nn varjatud normilooming, s.o mitteametlike käitumisreeglite loomine, millest juhinduvad suured elanikkonna grupid. Kehtivaid seadusi või ametlikku moraali ei võeta vastu mitte ainult kui ebaefektiivse ja oma olemuselt vale, vaid ka kui ebaõiglasena. Kasvab rahulolematuus selliste nähtustega nagu bürokratism, õigustamatud privileegid, hoolimatus vähem kind-

lustatud elanikkonnagruppide suhtes jne. Seni kui sotsiaalsed normid, institutsioonid ja ühiskondlikud suhted jäävad samaks, ei taandu ühiskonnaliikmete veendumus, et kehtiv sotsiaalne kord on ebaõiglane ja ainsaks võimaluseks õiglust jalule seada on luua omad, lokaalse tähtsusega käitumisreeglid, et n-ö kompenseerida riigivalitsemisorganite ebakompetentsust kohaliku tähtsusega probleemide lahendamisel. (Kudrjajtsev, Kazimirtšuk 1995: 43.)

Varjatud normiloomed võivad avalduda järgmiselt: 1) luuakse oma normid ühe konkreetse asutuse, ettevõtte, linna, alevi, küla jne raames; 2) luuakse mitmesuguseid seaduseväliseid struktuure-institutsioone (nt relvastatud üksused või mitteametlikud grupid võitluseks kuritegevusega jne). Nii ühel kui teisel juhul kaasnevad lokaalsete probleemide lahendamise püüdega ka negatiivsed küljed, näiteks "onupojapoliitika" (põhimõttel "mina sulle, sina mulle" tegutsemine) ja kuritegelike (k.a mafiiossete) grupeeringute teke. Ka leiab paralleelselt igasuguse "varjatud normiloomega" aset sotsiaalsete väärtuste deformatsioon, mille puhul "varjusolevad" normid tunnistatakse olulisemaks kui riigi kehtestatud normid. See aga tähendab kogu õigussüsteemi nõrgenemist. (Kudrjajtsev, Kazimirtšuk 1995: 44.)

Nähtus, mida nimetatakse "varjatud normiloomeks", tekib kehtivate normide ebaefektiivsuse korral. Õiguse efektiivsuse küsimused on aga tihedalt seotud poliitilise sotsioloogiaga, sest keskseks probleemiks on siin otsuste tegemine, s.o õiguse rakendamine, mis omakorda sõltub ühiskonnas kujunenud traditsioonidest ja vaadetest. Sotsiaalteaduslikku suunda, mis tegeleb õigusnormi rakendamise uurimisega, nimetatakse reaktsiooniteooriaks ning see keskendab tähelepanu sellele, kuidas õiguskaitseorganid oma kompetentsi piires õigusrikkumistele reageerivad. (Wenz 1994: 59, 62.)

Mainitud teadusliku suuna üheks esindajaks on saksa sotsiaalteadlane T. Geiger, kelle arvates on õigusnormi juures kõige olulisem tema mõjus, õigemini tema alternatiivne toime, mis ühelt poolt seisneb normi järgimises, teiselt poolt aga normi eiramisele sanktsiooniga reageerimises. Õigusnormide järgimisele avaldab mõju n-ö üldsuse surve, mis motiveerib ühelt poolt normide järgimist, teiselt poolt aga toimib reaktsioonina normide eiramisele. Motiiv normi järgimiseks on aga juba teiste ühiskonnaliikmete

reaalses normipärases käitumises. Õiguskuulekat käitumist aitab tema arvates tagada see, kui 1) seadused on vormilt ja sõnastuselt selged ja haldusorganite kompetents on selgelt piiritletud ning 2) kui õigusekandjate õigused ja kohustused on proportsioonis. Oluliseks mõisteks, mida T. Geiger kasutab, on "õigusstaap" (*der Rechtsstab*) — õiguskaitseorganid ja ametiisikud, kes vahetult tegelevad järelevalvega õigusnormide täitmise üle ja nende rakendamiseega. Seejuures eristab ta primaarseid (üldisi õigusadressaatidele suunatud käitumisnorme) ja sekundaarseid ehk reaktsooninorme, mille adressaadiks on õigusstaap. Suvaline norm on kehtiv ja mõjus siis, kui õigusstaap sellele reageerib. (Wenz 1994: 61, 65.)

Ent tuleb märkida, et õigusstaapi ei käsitata õigussotsioloogias üheselt: selle all mõistetakse niihästi riiklikku, riigi tasandil eksisteerivat õiguskaitseorganite süsteemi kui ka sellest lahus seisvaid, mitmesuguste eri institutsioonide õigusstaape. Et viimaseid riiklikest eristada, peab neil olema ka oma sunniaparaat, mis tegeleb spetsiaalselt õigusnormide loomisega, rakendamise ja elluviimisega (*Abhandlungen...* 1995: 240). Nendes sotsiaalses gruppides (institutsioonides) on sel juhul omad grupisisesed käitumisnormid, mis võivad (kuid ei pruugi) riigis üldkehtivate normidega kokku langeda (näiteks kirikuõigus ja selle normid). Tegutsedes väljaspool oma gruppi (institutsiooni), peab iga inimene oma käitumise kooskõlastama üldkehtivate normidega ja neist üleastumise korral arvestama riikliku õigusstaabi sekkumise võimalust.

Mis puutub Eesti õigusstaabi töösse, siis siin on initsiatiivi vähesus võitluses õiguserikkumistega levinud nähtus. Siinkohal mõned markantsemad näited õigusstaabi tööst viimasel ajal.

1999. a aprilli alguses tegi Tallinna vangla kinnipeetav oma kongist pommiähvarduse USA saatkonnale, olles saanud vanglaametnikult mobiiltelefoni. Vanglate ameti julgeolekurühma sõnul "vallandab vanglate amet igal aastal ligi kolmkümmend ebaausat töötajat, kellel on tekkinud kinnipeetavatega teatavad suhted, mis ei lase neil enam seaduslikult oma tööd teha. Tavaliselt toovad ebaausad vanglaametnikud vangidele sularaha, alkoholi, narkootikume, samuti vahendatakse vangide ja vabaduses olevate kurjategijate infot, eelistatakse päevarežiimi kehtestamisel ühtesid

vange teistele jne. Vangidega koostööd tegevaid vanglaametnikke on kindlalt rohkem kui neid paljastada suudetakse." (*Postimees*, 21. IV 1999.)

Aktuaalseks probleemiks on salaviina ja puskari müük mitmes Eesti regioonis. Kuigi elanikkond (k.a politsei) teab, kus sellist alkoholi müüakse ja kes müüb, on Lõuna-Eestis, kus salaviin on juba nii majanduslik kui sotsiaalne probleem, politsei konfiskeerinud vaid sümboolse koguse sellist kaupa. Samas tuleb endale teadvustada, et nii salaviina sissevedu salakaubana või selle tootmine ebaseadusliku ettevõtluse korras kui ka kange alkohoolse joogi valmistamine kodusel teel, selle turustamine või hoidmine on kriminaalkuriteod (vastavalt EV KrK § 76, § 148 ja § 149), mis augustavad riigieelarvet ja kahjustavad inimeste tervist. Ostma sunnib sellist kaupa aga madal hind võrreldes riigiviinaga. Salaviina konfiskeerimisest politseinike poolt selle aasta esimese kolme kuu jooksul annab ülevaate tabel 1.

Tabelis esitatud arvud viitavad sellele, et mõneski piirkonnas pigistab politsei nende kuritegude suhtes silma kinni ja võib oletada, et politseitöötajad kasutavad ka ise selliste monopolide teenuseid, mõistagi majanduslikel põhjustel. See kõik annab aga tunnistust ühiskonna anoomilisusest, mille puhul ka õiguskaitseorganid vaatavad kehtivatest normidest teadlikult mööda.

Ühiskonna konfliktisuse üheks alaliigiks on kriminogeenne situatsioon, mis tähendab kokkupõrget elanikkonna vajaduste rahuldamise taotluse ja selle reaalsete võimaluste vahel, olles sisuliselt üheks anoomia aspektiks. Kriminogeenne situatsiooni mõiste puhul saab välja tuua kaks aspekti: üks on iseloomustatav ühiskonna seisundi ning inimeste elutingimuste, nende aktiivsuse avalduste jms kaudu. Sel juhul võib kõnelda konkreetse ühiskonna suuremast või väiksemast kriminogeensusest, antud kriminogeensuse seisundit kujundavatest teguritest jne. See oleks kriminogeenne situatsiooni kvantitatiivne määratlus. Teise käsitlemise kohaselt on kriminogeenne situatsioon n-ö plahvatuslik seisund, mis võib viia kuritegevuse järsule kasvule. Kuritegevuse kui hälbekäitumise teatud vormi sotsioloogilise analüüsi keskseks lüliks tundubki olevat kriminogeenne situatsioon, mille tunnused on kvantitatiivselt määratletavad ja seega mõõdetavad.

Tabel 1

Avastatud illegaalset alkoholi (liitrites)

Prefektuur	Kontrollitud ettevõtteid	0-100	100-400	400-600	600<
1. Tallinn	524				21 222
2. Tartu	350				3 796
3. Võru	55				1 127
4. Lääne	57				640
5. Harju	157				606
6. Järva	138			583	
7. Saare	69			425	
8. Ida-Viru	42		139		
9. Jõgeva	28	82			
10. Valga	227	55,5			
11. Lääne-Viru	38	43			
12. Pärnu	60	32			
13. Viljandi	101	24			
14. Rapla	46	19			
15. Põlva	62	6			
16. Hiiumaa	25	4			
17. Narva	70	0			
Kokku	2047				28 803,5

Allikas: Ideon 1999.

Kriminogeenset situatsiooni ei saa "eksportida" ega "importida", ta kujuneb iseseisvalt ühiskondlike pingete kuhjumise tulemusena kas ühiskonnas tervikuna või üksikutes regioonides eraldi. Ta on järk-järgult tekkiv ja arenev nähtus, mida tuleb vaadelda komplekselt, süsteemis teiste sotsiaalsete nähtustega.

Kriminogeenseks tunnistatakse need nähtused, protsessid, faktorid, mis sünnitavad, õhutavad või kindlustavad antud sotsiaalses keskkonnas mitteaktsepteeritavaid hoiakuid, väljendudes ühiskonnavastases käitumises või kutsudes esile konkreetseid kuritegusid. Antikriminogeenseteks peetakse aga nähtusi, protsesse ja tegureid, mis aitavad kaasa kõrge ühiskondliku teadlikkuse ja analoogilise individuaalse psüühika arengule, mis tõkestavad ühiskonnavastast käitumist ja kuritegude toimepanemist. Ühe

või teise nähtuse, protsessi, teguri hindamine kriminogeenseks või antikriminogeenseks ei ole alati "jäik", ühene, vaid sõltub enamasti nähtuste, tegurite, protsesside omavahelistest seostest. Näiteks võivad detektiivifilmid olla kriminogeense toimega kitsa silmaringi ja jõhkrate kalduvustega isikute jaoks (Sahharov 1983: 12).

Seega saab üht või teist nähtust nimetada kas kriminogeenseks või antikriminogeenseks ainult ühiskonna ja täpsemalt selle antud arengujärgu positsioonilt vaadatuna, sest ühiskonna arenemise käigus võib mõni n-ö neutraalne nähtus muutuda selle ühiskonna jaoks kriminogeenseks.

Kriminogeenne situatsioon väljendub elanikkonna kriminaalsetes aktiivsuses, mis kujutab endast õigusliku aktiivsuse ühte liiki ning väljendab kuritegevuse seisundit ühiskonnas. (Õiguslik aktiivsus jaguneb omakorda õiguskuulekaks, õigusvastaseks (tsiviilõigus-, distsiplinaarõigus-, haldusõigusrikkumised ja kriminaalõigusrikkumised ehk kuriteod) ning õiguskaitseks aktiivsuseks). Kriminaalne aktiivsus näitab ühiskonna erinevatele gruppidele iseloomulikku kuritegevuse taset. Seejuures pole tegemist mitte erinevate sotsiaalsete gruppide poolt sooritatud kuritegude üldsummaga, vaid nende poolt teataval ajal ja teatud kohas toimepandud kuritegude sageduse käsitlemisega võrdluses teiste elanikkonna kategooriate, territoriaalsete üksuste või sama kategooria esindajate poolt teatud teisel ajavahemikul toime pandud kuritegudega.

Elanikkonna kriminaalse aktiivsuse taset on võimalik kindlaks määrata ainult eri sotsiaalsete gruppide kuritegevust uurides. Inimeste elutingimused (ka harjumused ja vajadused) on erinevad ning nii on tekkinud nn riskirühmad (järelevalveta lapsed, töötud, pensionärid, madalalpalgalised, alkohoolikud, narkomaanid, prostituudid jne), mis võivad osutada kriminaalselt aktiivsemaks kui riskirühmadesse mittekuuluv kontingent.

Tavaliselt kaldutakse kuritegevust analüüsidest lugema n-ö tavaliseks riskirühmaks ka äsja kriminaalkaristuse kandmiselt vabanenud isikuid. Siinkirjutaja arvates on see aga liigne lihtsustamine, kuna nimetatud kontingent on siiski teistest riskirühmadest mõneti erinev.

Nimelt on "üldisesse riskirühma" kuulujatel suurem potentsiaalne võimalus oma elu korraldamiseks: asuda tööle, omada elukohta jne. Karistust kandmast tulnud satuvad pärast vabanemist tihti väljapääsmatusse olukorda: raske või isegi võimatu on leida töökohta, sest üldjuhul keeldutakse neid tööle võtmast. (Eriti praeguse tööpuuduse tingimustes, kui töökohata jäävad tihti isegi kõrge kvalifikatsiooniga staažikad töötajad). Analoogiline kipub asi olema elukoha saamisega. Kohe algav raha- ja toidupuudus, äralõigatud võimalused ausa elu alustamiseks tõukavad neid uutele kuritegudele.

Vabanenud vangi uue elu algust ähvardab rikkuda ka dokumentide puudumine, sest ajutise isikut tõendava paberi abil on ühiskonda raske integreeruda. Ühtlasi võib vastavate instantside töötajate hulgas täheldada piisava huvi ja entusiasmi puudumist kinnipeetavate Eesti kodanike dokumenteerimiseks. Nii on selle ülesande täitmine kulgenud vaevaliselt, sest vanglates kinnipeetavate dokumenditaotluste vastuvõtmine ei kuulu sotsiaaltöötajate otseste ülesannete hulka ning mõnel juhul pole neil ka piisavalt teadmisi. Samuti on tekkinud probleeme passide väljaandmisega tegelevate asutuste, kodakondsus- ja migratsiooniameti, perekonnaseisuosakondade ja vanglate vahelisel suhtlemisel. Probleemiks on seegi, et paljudel juhtudel on passitaotlejateks isikud, kes küll väidavad end olevat sünnijärgsed kodanikud, ent asja kontrollimisel see tõestamist ei leia. (Rütman 1999.)

Nii on ühelt poolt tegemist kõigi riskirühmade puhul eettetuleva institutsionaalse diskrimineerimisega, mida on sotsioloogilises kirjanduses palju käsitletud (vt näiteks Chambliss, Mankoff 1976, Christie 1985). Teiselt poolt kannatavad karistuse kandmiselt vabanenud isikud selle all eriti tugevalt, sest meie ühiskonnas valitseb nende inimeste suhtes seniajani tõrjuv hoiak ja praegused majandusraskused tõukavad endisi kinnipeetuid kehtestatud norme veel eriti eirama. Olukord on seda tõsisem, et sellesse eriti problemaatilisse riskigruppi kuuluvate isikute arv pole väike: Eesti üheksas vanglas oli 1999. a 15. aprilli seisuga 4378 kinnipeetavat, kusjuures süüdimõistetute keskmine karistus Eesti vanglates on 4,7 aastat (võrdluseks: Soomes 4,6 kuud), 2/3 Eesti vangidest on aga retsidiivsed. (*Postimees*, 16. IV 1999.)

Nimetatud rühmade ja muu elanikkonna elutingimused ja õigusteadvus on väga erinevad, mis tingib ka erinevused kriminaalse aktiivsuse tasemes.

1999. aastal algas Õiguspsühholoogide ja Sotsioloogide Tartu Ühingu initsiatiivil teaduslik uurimus "Noored ja õigus muutuvus Eestis: 1974–1998". Selle uuringu eesmärgiks on muu hulgas selgitada võimalikke muutusi eesti noorte õigusteadvuses aastakümnete jooksul. Õigusteadvuse tase sõltub suuresti sotsialiseerituse astmest, see aga omakorda sellest, kes noore inimese arengut ja käitumist kõige enam mõjutavad. Uurijad lähtuvad seisukohast, et noorte areng ja käitumine on kolme mõjurite bloki koosmõju tulemus. Nendeks blokkideks on: 1) väärtuste ja hoiakute blokk; 2) käitumise determinandid (mõjuagendid), kuhu kuuluvad suhtlemispartnerid, sotsiaalsed institutsioonid ja massiteabevahendid; 3) käitumisfoon, mis hõlmab selliseid nähtusi nagu seaduskuulekus, kasvumiljö, sotsiaaldemograafilised näitajad jne.

Isiku õiguslik aktiivsus nii antud ajahetkel kui ka tulevikus sõltub suurel määral käitumise determinantidest, mille juures on oluline, milline on ühe või teise mõju agendi autoriteedi määra konkreetsete isikute jaoks. Keskendusime oma uuringus eelkõige suhtlemispartnerite (perekonna, koolikaaslaste, õpetajate, juhuslike tuttavate jne) ja massiteabevahendite mõjule. Käesolevas kirjutises on sobiv esitada küsitlustulemused uuringu respondentide kohta (kelleks on kolm 15–18-aastaste noorte gruppi: keskkoolide õpilased, kutsekoolide õpilased ja õiguserikkujad, s.o isikud, kelle kohta on langetatud süüdimõistev otsus): millise käitumisdeterminandiga neil esineb kõige enam konflikte, lahkarvamusi. Et käesolev uuring põhineb kahel varem korraldatud uurin-gul (1975. ja 1995. a), siis saame kasutada ka varasemaid andmeid.

Tabel 2

Küsimus: kui sageli sul esineb lahtarvamusi (protsentuaalselt ja keskmiselt)?

Vastusevariandid: 1 — pidevalt; 2 — sageli; 3 — ei oska öelda; 4 — harva; 5 — mitte kunagi.

Nr	Tunnus	Aasta	1	2	3	4	5	X
Keskoolide õpilased								
1.	mõne	1975	9,6	25,0	23,2	38,1	4,0	3,0
	õpetajaga?	1995	5,6	25,7	21,5	45,1	2,1	3,1
2.	juhuslike	1975	3,0	12,5	43,0	25,8	15,7	3,3
	tuttavatega?	1995	2,1	16,8	26,6	42,7	11,9	3,5
3.	isaga?	1975	6,4	19,4	16,1	46,9	11,2	3,3
		1995	6,5	22,3	18,0	46,8	6,5	3,2
4.	emaga?	1975	3,0	17,3	14,5	52,9	12,3	3,5
		1995	7,0	26,8	14,1	46,5	5,6	3,2
5.	õe või	1975	8,5	23,2	15,6	36,8	15,8	3,2
	vennaga?	1995	13,8	33,3	13,0	31,9	8,0	2,9
6.	mõne	1975	2,2	6,4	34,5	39,9	17,0	3,6
	sugulasega?	1995	2,9	5,0	27,1	53,6	11,4	3,7
7.	mõne	1975	3,6	14,0	17,0	56,2	9,1	3,5
	sõbraga?	1995	4,3	24,3	14,3	56,4	0,7	3,3
Kutsekoolide õpilased								
1.	mõne	1975	8,1	16,9	22,1	47,4	5,5	3,2
	õpetajaga?	1995	7,2	26,8	11,3	52,6	21,1	3,2
2.	juhuslike	1975	5,6	14,7	32,2	25,2	17,3	3,3
	tuttavatega?	1995	2,1	18,6	33,0	36,1	10,3	3,3
3.	isaga?	1975	9,4	20,0	18,0	40,4	12,2	3,2
		1995	12,6	2,1	18,9	37,9	9,5	3,1
4.	emaga?	1975	6,3	10,3	15,4	50,0	18,0	3,6
		1995	10,2	23,5	21,4	37,8	7,1	3,1
5.	õe või	1975	7,6	21,8	16,4	38,2	16,0	3,3
	vennaga?	1995	13,5	25,8	12,4	41,6	6,7	3,0
6.	mõne	1975	3,0	6,8	38,9	32,1	19,2	3,5
	sugulasega?	1995	3,1	9,3	26,8	48,5	12,4	3,6
7.	mõne	1975	4,6	15,7	19,2	49,0	11,5	3,4
	sõbraga?	1995	4,0	27,0	14,0	50,0	5,0	3,3

Õiguserikkujad

1.	mõne	1975	22,0	31,8	15,9	25,8	4,5	2,5
	õpetajaga?	1995	20,0	27,0	18,0	29,0	6,0	2,8
2.	juhuslike	1975	9,4	18,8	38,3	21,9	11,7	3,0
	tuttavatega?	1995	2,0	14,0	36,0	37,0	10,0	3,4
3.	isaga?	1975	15,4	15,4	17,1	33,3	18,8	3,2
		1995	13,0	19,0	19,0	33,0	16,0	3,2
4.	emaga?	1975	10,4	15,2	12,8	41,6	20,0	3,4
		1995	14,0	25,0	13,0	44,0	4,0	3,0
5.	õe või	1975	12,8	18,4	13,6	40,8	14,4	3,2
	vennaga?	1995	14,0	27,0	16,0	31,0	13,0	3,0
6.	mõne	1975	4,0	13,5	35,7	29,4	17,5	3,4
	sugulasega?	1995	2,0	9,0	33,0	35,0	21,0	3,6
7.	mõne	1975	9,5	14,3	17,5	43,7	15,1	3,4
	sõbraga?	1995	9,0	25,0	20,0	40,0	6,0	3,1

Kokku

1.	mõne	1975	9,4	23,2	23,0	38,8	5,7	3,0
	õpetajaga?	1995	9,0	27,0	18,0	43,0	3,0	3,0
2.	juhuslike	1975	3,8	14,1	39,5	26,3	16,3	3,3
	tuttavatega?	1995	2,0	18,0	30,0	39,0	11,0	3,4
3.	isaga?	1975	7,1	20,0	16,5	44,2	12,2	3,3
		1995	9,0	23,0	19,0	41,0	8,0	3,2
4.	emaga?	1975	4,5	16,0	13,2	52,0	14,3	3,5
		1995	9,0	27,0	16,0	42,0	5,0	3,1
5.	õe või	1975	7,2	21,8	15,7	38,7	16,5	3,3
	vennaga?	1995	12,0	31,0	13,0	35,0	8,0	2,9
6.	mõne	1975	2,9	6,6	33,9	37,5	19,0	3,6
	sugulasega?	1995	3,0	8,0	30,0	47,0	12,0	3,6
7.	mõne	1975	4,0	14,3	16,8	53,6	11,4	3,5
	sõbraga?	1995	5,0	26,0	16,0	49,0	3,0	3,2

Järjestades esitatud mõjuagendid nendega lahkkelide esinemise sageduse alusel, saame 1995. a küsitluse põhjal järgmise hierarhia (keskmiste alusel):

Keskoolide õpilased	Kutsekoolide õpilased	Õiguserikkujad
1) õde-vend,	1) õde-vend,	1) õpetaja,

2) õpetaja,	2–3) isa, ema,	2–3) ema, õde-vend,
3–4) isa, ema,	4) õpetaja,	4) sõber,
5) sõber,	5–6) juhuslikud	5) isa,
6) juhuslikud	tuttavad,	6) juhuslikud
tuttavad,	sõber,	tuttavad,
7) sugulane.	7) sugulane.	7) sugulane.

Esitatud andmetest (vt tabel 2) nähtub, et kutsekoolide õpilastel on sagenenud lahkkelid emaga (1975. a 7., 1995. a 2. kohal) ja õe või vennaga (1975. a 4., 1995. a 1. kohal), harvenenud aga õpetajatega (1975. a 1., 1995. a 4. kohal; $q = 0,85$). Tähelepanuväärne on ka see, et õiguserikkujatel on harvenenud lahkkelid juhuslike tuttavatega (1975. a antud järjestuses 2., 1995. a 6. kohal). 1995. a küsitlusest ilmneb, et õiguserikkujatel esineb isaga vähem lahkkelisid kui emaga, samal ajal kui teiste gruppide noored saavad mõlema vanemaga ühtemoodi läbi. Seda võib seletada sellega, et õiguserikkujad pärinevad ühe vanemaga kodust (enamasti on neid kasvatanud ainult ema) sagedamini teistest küsitletud gruppidest, samuti on nad teistest sagedamini pärit asotsiaalsetest perekondadest, kus kas üks vanematest (tavaliselt isa) või ka kumbki vanem ei käitu alati õiguskaualekalt, mistõttu ei loeta ka oma järeltulijale moraali ühiskonnastase käitumise pärast. Sellest ilmselt tulenebki suhteliselt hea läbisaamine õiguserikkujast noore ja tema vanema(te) vahel.

Ka esitatud uuringutulemused peegeldavad teatud konfliktide olemasolu eri sotsiaalsete gruppide vahel (eri noortegrupid ja sotsialiseerumisagendid). Konflikti iseloomu analüüsidest ei saa me mõöda küsimusest konflikti tõeliste põhjuste kohta.

Konflikt **väärtushinnangute** pinnal (näiteks rahvuslik-etnilised konfliktid) on üks raskemini lahendatavamaid. Siin on tege-mist printsiipide ning põhimõtetega, millest on raske, kui mitte võimatu lahti öelda. Loobudes oma põhimõtetest, esivanemalt pärandunud traditsioonidest, kaotab konfliktiosaline oma näo, oma prestiiži. Vaidlus põhimõtetest loobumise astme üle toob alati kaasa selle grupi lagunemise, millel on konflikt mõne teise grupiga. Sellega kaasneb omakorda liidri vahetumine ja uus arusaam põhiväärtustest.

Seevastu on **materiaalseid ressursse** puudutavad konfliktid (ehk sotsiaal-majanduslikud konfliktid) hästi reguleeritavad. Et materiaalsed väärtused on mingil viisil mõõdetavad, muutub küsimus ressursside jaotamisest tavaliselt kauplemiseks, mille puhul on võimalikud vastastikused kokkulepped.

Üheks konfliktiallikaks on **võimuhierarhia** piiride paikapanemine, s.o poliitiline konflikt. Mida kõrgema koha pärast võideldakse, seda ägedam on võitlus. Hierarhia tipus on riigipea, valitsusjuhi ja -liikmete ametikohad ning kõik asjaosalised on valmis palju ohverdama, et saavutada poliitilist edu, et avardada enda ja oma grupi võimupiire. Seega on kõigis poliitikasuhetes varjatud elemendiks võitlus võimu pärast, mida üldiselt avalikult ei tunnistata ja mis peidetakse õiguslike ja ideoloogiliste kulisside taha. Sotsioloogilisest aspektist saavad poliitilised konfliktid alguse vajadusest jagada võimuvolitused ja autoriteedid ümber nii ühiskonna kui väiksemate organisatsioonide mõõtnes. See vajadus tuleneb aga omakorda sellest, et sotsiaalsele arenile astuvad uued põlvkonnad, ühiskonnastruktuurides kujuneb uus eliit, mis nõuab oma kohta päikese all. Mida stabiilsem tundus olevat eelnev poliitiline süsteem, seda sügavam saab olema võimu ümberjaotamisega kaasnev konflikt. (Zdravomõslov 1996: 92–96).

Nii nagu ei ole võimalik täielik võrdsus üheski ühiskonnas, nii pole olemas ka ühtegi konfliktideta ühiskonda.

Ent keeruline on küsimus sotsiaalsete konfliktide reguleerimisest. Põhimõtteliselt on selleks kaks võimalust — kas teha seda mitteõiguslike või õiguslike vahenditega. Esimesel juhul tähendaks see konfliktide lahendamist mitteametlikke teid kasutades, mille puhul võib ilmneda, et ühed grupid püüavad oma huve ellu viia teiste gruppide normatiivseid ootusi rikkudes. Teisel juhul me pöördusime formaalse sotsiaalse kontrolli poole, ent selgi juhul pole kindel, et me konflikti lahendada suudame — enamgi veel: teatud juhtudel võivad õigusnormid hoopis tõugata ühiskonda konflikti poole.

Kirjandusest (Turk 1978: 213–232) leiame huvitava käsitluse seaduse ja sotsiaalse konflikti omavahelistest seostest. Selle järgi:

1) Õiguslike vahendite kättesaadavus tõukab iseenesest sotsiaalsele konfliktile, sest tülitsejad või potentsiaalsed tülitsejad ei

saa riskida võimalusega, et seadus ei ole nende poolel. Kui juriidilised vahendid pole kättesaadavad või on tähtsusetud, võtavad pooled appi õigusvälised, ebaseaduslikud vahendid;

2) Pool, kellel on suurem (sh õiguslik) võim, võib suurendada oma mõju nõrgemale poolele kuni selleni, et teeb tal võimatuks juurdepääsu õigusele, takistades või ka lõigates ära võimaluse esitada kaebusi ja oma huve seaduslikult kaitsta;

3) Õiguslik võim võimaldab leida teid ja vahendeid konfliktide tõelisuse eitamiseks, mis tingib olukorra, et konflikte ei panda kirja ega hakatagi lahendama. Ent konfliktide pidev kordumine majanduslikul, poliitilisel või rahvuslik-kultuurilisel tasandil on viinud selleni, et kui teatud probleeme ei püüta reguleerida õiguslikul teel, kasutatakse nende lahendamiseks või leevendamiseks õigusväliseid vahendeid, millega võidakse küll eesmärgile jõuda, kuid tihti suuremate jõupingutustega. Seaduslike mehhanismide puudumine mõne probleemi lahendamiseks võib olla tingitud nii tahtlikest kui ka tahtmatutest tegudest. Konflikti objektiivsel eitamisel on aga sama tõsised tagajärjed kui subjektiivselgi;

4) Kui võimuerinevused pole nii äärmuslikud, võib õiguslike vahendite kättesaadavus julgustada kohtusse pöördumist, s.t seaduse kohalolek julgustab asjaosalisi seda kasutama, lootuses, et seaduse poole pöördudes või sellega ähvardades suudavad nad vähendada võimuerisusi endast vägevamate gruppidega või neilt mingeid järeleandmisi välja pressida;

5) Juriidiliste vahendite kättesaadavus vähendab survet, mis sunnib konfliktiosalisi lahendama tülikäsimusi ebaseaduslike vahenditega. Mitteametlikke ja eraviisilisi lahendusi tundub esinevat vähem seal, kus osalistel on võimalik või vähemalt lootust õiguse poole pöörduda;

6) Sotsiaalsete kategooriate, rollide ning nendega kaasaskäivate õiguste ja kohustuste fikseerimine seaduses võib teravdada vanu konflikte ja tekitada uusi. Konflikti legalisatsioon võib muuta lõpliku lahenduseni jõudmise raskemaks;

7) Juriidilisi protseduurinorme kasutatakse tihti informatsiooni moonutamiseks, see aga võib takistada konflikti lahendamist või selle isegi välistada;

8) Juriidilised eeskirjad ja protsessid rõhutavad konfliktse käitumise piiramise ja lõpetamise vajadust, tunnistamata, et on konflikte, millel etteantud lahendust polegi;

9) Meetodid, mida nõuab konflikti juriidiline lahendamine, võivad olla vastuolus nendega, mis on vajalikud lõpliku lahenduseni jõudmiseks. Nii võib tülitsejatevahelisi läbirääkimisi takistada kartus, et avaldatakse neid kahjustavaid fakte, nõrgestatakse eelseisvat kohtuasja jne;

10) Konflikt võidakse õiguslikult kuulutada lõppenuks ka siis, kui tegelikult pole lahendust leitud. Poolte ülekuulamine, kohtuprotsess ja edasikaebamine on vahendid, mis tihti küünivad ainult illusoorsete lahenditeni, s.t saavutatakse küll formaalne lahendus, kuid tingimustel, mis pole kaotajatele (ja mõnikord ka võitjatele) vastuvõetavad. Rahulolematud pooled mitte ainult ei otsusta kahjude hüvituse saamiseks pöörduda õigusväliste vahendite poole antud konfliktis, vaid muutuvad õigusliku areeni vastu meeletatuks ka edaspidistes vaidlustes. Kui seadus toodab reaalselt konfliktilahenduste asemel näilikke, siis see mitte ainult ei teravda olemasolevaid konflikte, vaid muudab tõenäolisemaks ka tulevaste konfliktide tekkimise;

11) Ka võib seadus ise olla künismi, möödahiilimise ja trotsi tekitajaks — nimelt kui õiguskultuur ja õigusvõimu teostajate endi sotsiaalne käitumine on vastuolus;

12) Muutused õiguselus, mis soodustavad õigusväliseid sotsiaalseid ja kultuurilisi muutusi, tekitavad ja teravdavad paratamatult konflikte. Tuleb siiski asuda seisukohale, et sotsiaalsete konfliktide reguleerimisel on olulisim roll õigusel, mis on ühiskonna peamine kordaloov instituut.

Ka tuleb nõustuda É. Durkheimiga, kes märkis, et sotsiaalsete konfliktide lahendamiseks tuleb lõpetada anoomia, leida vahendeid õiguskaitseorganite harmoonilise koostöö tagamiseks, mis oleks ühiskonnas valitseva kurjuse nõrgendamise eeltingimuseks. "Täpselt samuti, nagu üksikisikutevahelisi konflikte saab pidurdada ainult ühiskonnapoolse regulatsiooniga, nii võib ka intersotsiaalseid konflikte pidurdada vaid ühe, kõiki teisi hõlmava ühiskonna konflikte reguleeriv tegevus. Ainus jõud, mis on võimeline vähendama individuaalset egoismi, on grupi jõud; ainus jõud, mis

on võimeline vähendada gruppide egoismi, on teise, neid gruppe hõlmava grupi jõud.” (Zdravomõslov 1996: 54.) Sotsiaalsete konfliktide reguleerimiseks oleksid hilisemad põlvkonnad pidanud rakendama É. Durkheimi teooria praktikasse, kuid irratsionaalsed püüdlused osutusid tugevamaks ja tema soovitusel on jäänud hüüdjaks hääleks kõrbes.

Kirjandus

- Abhandlungen zur Rechtssoziologie.* 1995. Von Manfred Rehbinder. Ausgewählt und eingeleitet von Thomas Würtenberger. Schriftenreihe zur Rechtssoziologie und Rechtstatsachenforschung. Bd. 77. Berlin: Duncker und Humblot
- Chambliss, William, M. Mankoff 1976. *Whose Law? What Order? A Conflict Approach to Criminology.* New York: John Wiley & Sons
- Christie 1985 = Нильс Кристи. *Пределы наказания.* Москва: Прорпс
- Ideon, Argo 1999. Viinapudeli sees ujub puhas raha. — *Postimees*, 24. IV
- Kudrjavitsev, Kazimirtšuk 1995 = Владимир Кудрявцев, Владимир Казимирчук. *Современная социология права.* Москва: Юрист
- Marrá, Realino 1989. Geschichte und aktuelle Problematik des Anomiebegriffs. — *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 10, Heft 1
- Noorte õigusliku kasvatuselise kanalid ja efektiivsus. *Kriminoloogilised aspektid. Uuringu aruanne.* 1977. I–II. Tartu
- Pärt, Villu 1999. Kevad õhutab enesetapumõtteid. — *Postimees*, 21. IV
- Raiser, Thomas 1995. *Das lebende Recht. Rechtssoziologie in Deutschland.* 2. neubearbeitete und erweiterte Auflage. Baden-Baden: Nomos Verlag
- Rütmán, Tanel 1999. Vangid pelgavad juba ette hundipassi. — *Postimees*, 21. IV
- Sahharov 1983 = Александр Сахаров. *Методологические вопросы изучения социальной обусловленности преступности. Влияние социальных условий на преступность. Сборник научных трудов.* Под редакцией И. М. Гальперина. Москва
- Sorokin 1992 = Питирим Сорокин. *Человек, цивилизация, общество.* Москва: Издательство политической литературы

Sotsiaalsest konfliktist ja selle reguleerimisest

- Zdravomõslon 1996 = Андрей Здравомыслов. *СОЦИОЛОГИЯ КОНФЛИКТА*. Москва: Аспект Пресс
- Turk, Amos 1978. Law as a Weapon in Social Conflict. — *The Sociology of Law: A Conflict Perspective*. Eds. C. E. Reasons, R. M. Rich. Toronto: Butterworth
- Värnik, Airi 1997. *Enesetapud Eestis 1965–1995*. Tallinn
- Wenz, Edgar Michael 1994. Die Reaktionstheorie — rechtstheoretische Voraussetzung für die Rechtsforschung. — *Zeitschrift für Rechtssoziologie*, 15, Heft 1

SILVIA KAUGIA (sünd. 1963) lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1988. a. *mag. phil.* sotsioloogia alal 1994. a. Tartu Ülikooli võrdleva õigusteaduse õppetooli lektor. *Akadeemias* avaldanud koos Lembit Auväärtiga artikli "Perekond ja lapsealiste kuritegevus" (1995, nr 10, lk 2175–2193).

PSÜHHODÜNAAMILINE PSÜHHIAATRIA

Gunnar Nirk

Tahaksin vastata küsimusele, mille 1990. aastal esitas üks mu noor kolleeg: "Meile õpetati Nõukogude ajal, et kuna meie lapsed kasvavad üles ideaalses ühiskonnas, siis peab kõik nende psühhopaatoloogia olema põhjustatud aju düsfunktsioonist. Nüüd võime küll selle üle naerda, kuid me ei oska ümbruse kahjustavat mõju õigesti hinnata ja seda ravimeetoditega kompenseerida." Esitan siin vaateid, mis domineerivad Põhja-Ameerika psühhiaatrias. Et lapsepõlve kogemused mõjustavad inimese käitumist kogu eluaeg, on nende õigesti hindamine niisama oluline ka täiskasvanute ravis.

Viimase paarikümne aasta avastused neurobioloogia alal ja psühhofarmakoloogia edusammud on muutnud radikaalselt Põhja-Ameerika psühhiaatriat. 1950. aastatel püüti psühhopaatoloogiat mõista ja ravida psühhonaalüütilisi formulatsioone kasutades, 1970. ja 1980. aastatel otsiti aga vastuseid neuromediaatorite düsfunktsioonist ja ravi sobiva psühhofarmakoni leidmisest. Bioloogia domineeris ning nii normaalse kui ka patoloogilise hingeelu mõistmist peeti vähem oluliseks. Et psühhoterapia edukust on palju raskem statistiliste meetoditega demonstreerida, avaldasid kõrge tasemega psühhiaatriaajakirjad vähe artikleid psühhoterapiast. Psühhoterapeudid hakkasid kaotama seda suurt lugupidamist, mis neile varem oli osaks saanud.

Viimastel aastatel on ilmunud märke sellest, et olukord on muutumas. Raamatud ja artiklid, mis uuesti juhivad tähelepanu keha ja vaimu lahutamatusse ja rõhutavad psühholoogiliste tegurite tähtsust psühhopaatoloogia mõistmisel ja ravis, on leidnud laialdast tunnustust. Samal ajal on mittepsühhootiliste haiguste ravi ainult psühhofarmakonidega — eriti laste puhul — valmistanud pettumust.

Neuromediaatorite ja retseptorite uurimine on uuesti tõstnud päevakorra keha ja vaimu vahekorra. Sellealaste inglise keeles avaldatud mõtete eesti keeles edasi andmiseks ei leidnud ma täpset vastet sõnale *mind*, väärarusaamiste vältimiseks kasutan kreeka keelset sõna psüühe, mida kasutatakse tihti ka inglise keeles (*psyche*) sünonüümina sõnale *mind*. Psüühe on aju bioloogilise funktsiooni tulemus ja samal ajal jõud, mis juhib ja suunab aju tegevust. Psüühe on mõjutatud neuromediaatorite düsfunktsioonist, kuid psüühe võib põhjustada ka nende patoloogilist tegevust ja isegi tekitada muutusi närvirakkudes.

Psüühe ja aju bioloogiliste funktsioonide vastastikuseid suhteid illustreerivad depressiooniuuringud. Inimlaste puhul, kes on imikuna emast lahutatud ja kel on vaid minimaalne kontakt hooldajatega, on kirjeldatud depressiooni sümptomeid. Neid kohates asume eetilistel põhjustel kohe olukorda parandama, seega pole meil võimalik nende neuromediaatorite funktsioone täpsemalt uurida. Harlow ja Suomi (1984) on demonstreerinud, et depressiooni võib näha ka noortel ahvidel, kes kohe pärast sündi on emast lahutatud. Kuigi kõik nende bioloogilised tarvidused on rahuldatud, tekib nende ajus neuromediaatorite retseptorite düsfunktsioon. Kui emast lahus olemine kestab küllalt kaua, muutub düsfunktsioon püsivaks.

Kliinilistele tähelepanekutele toetudes on arvatud, et isikud, kel nooruses on olnud palju traumaatilisi kaotusi, reageerivad hiljem ka tühistele kaotustele depressiooniga. Näib, et nooruse traumad on mõjunud kahjustavalt nende ajuretseptoritele. Neil isikuil võib depressioon tekkida isegi mällu salvestatud kurbade mälestuste teadvusse kerkimise tagajärjel, ilma et olevikus oleks selleks põhjust (Gold, Goodwin, Chrousos 1988). Sellisel juhul on vaja ravida nii bioloogilist kui ka psühholoogilist düsfunktsiooni.

Juba kaks tuhat aastat tagasi kirjutas Cicero vaimuhaiguste psühholoogilistest põhjustest ja arvas, et inimene saab oma mõistust kasutades end ise ravida. Kuid alles 19. sajandi lõpul sündis moodne psühhopatoloogiat selgitav teooria. Viini neuroloog Sigmund Freud avastas hüsteeria psühholoogilise etioloogia, pani aluse psühhoanalüütilisele ravimeetodile ja selle kaudu psüühe funktsioneerimist selgitavale teorialle. Viimase saja aasta jooksul on Freudi mõtteid palju edasi arendatud ja nii mõndagi esialgset kõrvale jäetud. Kõikehaaravatesse teooriatesse suhtutakse

tänapäeval skeptiliselt, kuid on siiski vaja mingit kondikava, mis juhiks meie mõtlemist, kui püüame patsienti mõista ja teda ravida.

Põhja-Ameerikas nimetatakse Freudi mõtetel põhinevat teooriat *psühhodünaamiliseks* — see nimetus rõhutab arusaama, et inimese psühholoogilised funktsioonid kujunevad mitme, tihti muutuva ja vastuolulise jõu koostoimes. 1990. aastal ilmunud Glen Gabbardi raamat *Psychodynamic Psychiatry in Clinical Practice* võtab kokku viimasel ajal Põhja-Ameerikas domineerivad vaated. Doktor Gabbard on maailmakuulsa Menningeri haigla juhataja ja psühhiaatriaõppejõud. Tema raamat on leidnud Põhja-Ameerikas üldist tunnustust. Gabbard esitab kolm teooriat, mis püüavad seletada psüühe normaalsel arengul ja psühhopatoloogiat. Tema arvates pole nende teooriate vahel olulist vastuolu, sest nad kirjeldavad psüühe eri aspekte, ning kliinilises praktikas tuleb kasutada kõike, mis aitab patsienti mõista ja ravida.

Need Gabbardi kolm teooriat on *ego psühholoogia* (*ego psychology*), *inimestevaheliste suhete teooria* (*object relations theory*) ning *enese psühholoogia* (*self psychology*)

Nendel teooriatel on järgmised ühised põhimõtted:

1. Psühholoogiliste funktsioonide **subjektiivsus**. Psühhodünaamiline psühhiaatria on seisukohal, et kõik käitumisvormid ja ka -sümptomid on indiviidi unikaalse bioloogilise aparadi ja subjektiivsete psüühiliste protsesside tulemused. Samade sümptomite tekkepõhjused võivad aga olla hoopis erinevad. Nendest arusaamiseks on vaja mõista patsiendi sisemaailma: tema hirne ja lootusi, unenägusid ja fantaasiaid, ajesid ja soove, tema enesetunnetust ja teiste hindamist, reaktsiooni sümptomitele ja suhteid ravijaga. Nii saab patsiendist arsti silmis indiviid, kelle hingeelu on erinev teistest samade probleemidega haigetest ja kelle ravimiseks tuleb koostada spetsiifiline raviplaan.

2. **Alateadvuse** olemasolu. Freud avastas, et tema neurootilised patsiendid olid moraalsel põhjustel vastuvõtmatud soovide teadvusest välja surunud, need polnud aga unustatud, vaid eksisteerisid alateadvuses. Ta nimetas seda nähtust repressiooniks. Freudi arendatud vabu assotsiatsiooniga kasutatava psühhonaalüütilise meetodi abil sai neid uuesti teadvusse tuua. Soovide teadvusest kadumine aga ei lahenda nendega seotud konflikti. Meil kõigil on ebasüüdsaid soove, mida teadvusest välja surume. Need võivad il-

muda tihti varjatult, unenägudes või igapäevases elus unustamiste ja väärastustena.

3. Minevikukogemuste mõju käitumisele olevikus. Dünaamilise psühhiaatria üheks põhiprintsiibiks on lapsepõlvesündmuste ja -kogemuste ning lapsepõlvest pärit käitumismustri rõhutamine isiksuse arengus. Lapsepõlve mälestused ja käitumiskujundid säilivad meie alateadvuses ja mõjutavad meie enesetunnet ning käitumist kogu elu. Palju on räägitud lapsepõlve psühholoogiliste traumade tähtsusest, kuid kogemused on näidanud, et hoopis suurem mõju isiksuse arengule on perekonnas valitsevatel krooniliselt korduvatel käitumisviisidel. Inimlaps ei sünni maailma puhta lehena, kuid tema ajurakkude kaasasündinud potentsiaalid vajavad arenemiseks korduvaid ja sobivaid stiimuleid välismaailmast. See eeldab lapse ja vanemate vahelist sobivust, aga see on harva täiuslik. Lapse psühholoogilise arengu teooriatel on dünaamilises psühhiaatrias oluline koht. Umbes sada aastat tagasi tegi Freud esimese katse seda arengut kirjeldada. Ta arvas, et seksuaaltung on peamiseks inimese käitumist ja arenemist motiveerivaks jõuks: libiido tekitab pinget, mis nõuab lahendust. Freud kirjeldas täiskasvanute analüüsimisel kogutud andmete põhjal väikelapse arengu kolme faasi: oraalne, anaalne ja falliline. Ta püüdis hilisemat psühhopaatoloogiat seletada nendes faasides tekkinud arenguhäiretega. See pani aluse psühhodünaamilisele arenguteooriale, hiljem on seda bioloogilise orientatsiooniga, liialt mehaanilist teooriat palju muudetud ja täiendatud. Patsientide mälestustele lisaks on kasutatud antropoloogilisi tähelepanekuid ja väikelaste vaatlusi. Viimase paarikümne aasta jooksul on videotehnoloogia võimaldanud vaatlusi jäädvustada ja objektiivselt hinnata. Arenguteooria väidete tõestamiseks on tehtud katseid ahvidega. Tänapäeva dünaamiline arengupsühholoogia rõhutab pideva ja sobivalt muutuva ema ja lapse vahekorra tähtsust lapse isiksuse kujunemisel. Kaasaegne teooria tunnistab, et inimese hilisemas arengus on ühiskonnal ja tsivilisatsioonil palju suurem osa, kui Freud arvas. Tänapäeval ei saa olla kahtlust, et minevikukogemused, suur osa nendest vaid alateadvuses, kujundavad isiksust ja mõjutavad inimese käitumist igal sammul.

Subjektivsete tegurite, alateadvuse ja nooruskogemuste tähtsus on ühiseks nimetajaks järgmisele kolmele teooriale. Nende lähtekohad on erinevad ja nad kirjeldavad erinevaid nähtusi, ent vasturääkivustest hoolimata aitavad nad kogupilti täiendada.

EGO PSÜHHOLOOGIA

Alguses püüdis Freud psühholoogilisi fenomene seletada *teadvuse*, *eelteadvuse* ja *alateadvuse* (*mitteteadvuse*) mõiste abil. See lihtne süsteem ei osutunud küllaldaseks aga kõigi nähtuste seletamisel. Freudi hilisem, nn strukturealne süsteem lisas mõisted *id*, *ego* ja *superego*. Need on psüühe funktsioonid, millel pole lokalisatsiooni ajus. "Maailma sündides on inimesel üksainus psüühiline süsteem — *id*. *Id* on psüühilise energia allikas ja tungide päris kodu. *Id* on arhailine psüühiline maailm, millel inimese isiksus rajaneb. Ta on impulsiivne ja irratsionaalne, enesekeskne ja kõikvõimas. [...] *Id* ei allu loogikale ega eetika- või moraalinormidele, tema eesmärgiks on üksnes tungide ja vajaduste rahuldamine," ütleb tabavalt doktor Vaino Vahing Freudi teooriat kirjeldavas artiklis (Jüriloo, Vahing 1991: 80).

Imikul on kaasasündinud tarvidus ja võime luua kontakti ümberega. Esialgu on loomulikult kõige tähtsam kontakt emaga: imiku suu otsib ema rinda ja silmad püüavad luua kontakti ema silmadega. Peagi tuleb aeg, mil imik lakkab nutmast, kui ema ta sülle võtab, ootuses, et peagi suu leiab ema rinna. Selles võib näha uue funktsiooni — *ego* algeid. Selle ülesandeks on luua kontakt välisilmaga ja käitumist reguleerida. *Ego*'st saab isiksuse "täidesaatev võim", mis kontrollib ja valitseb *id*'i ja peab ühendust välismaailmaga indiviidi huvisid arvestades. Normaalses olukorras pole me kunagi teadlikud *id*'i soovidest, need avalduvad vaid unenägudes ja psühhoatilises mõtlemises, kus soove on võimalik rahuldada realiteedist hoolimata. See pole võimalik nii kaua, kui ohjad on *ego* käes.

Kolmandat psühholoogilise aparadi funktsiooni nimetas Freud *superego*'ks. See koosneb vanemate ja ühiskonna moraalikodeksist, mis on tihti vastuolus *id*'i soovidega. *Ego* ülesandeks on siis vahendada *id*'i ja *superego* vahelist konflikti ja leida indiviidile sobiv kompromiss. Hästi aitab sellest mõistest aru saada *ego* arengu jälgimine.

Ego areng

1905. aastal, kui Freud kasutas veel lihtsat topograafilist teooriat, kus esinesid ainult teadvus, eelteadvus ja alateadvus, avaldas ta *Kolm esseed seksuaalsuse teooriast*. See oli esimene katse kir-

jeldada psüühe arengut neurootiliste täiskasvanute analüüsimisel saadud informatsiooni põhjal. Freudi arvates on seksuaaltung, libiido, peamine inimese arengut ja käitumist motiveeriv jõud ning viis esimest eluaastat on isiksuse arenemises olulise tähtsusega. Libiido tekitab pinget, mis nõuab rahuldust. Eri arengufaasides pakuvad pinge vähendamiseks seotud naudingut eri elundid. Inimlapse sujuvaks emotsionaalseks arenguks peavad lapse vanemad võimaldama tungi rahuldamist, kuid piirama liigset naudingut. Nii liigne piiramine kui ka piiramatu rahuldamine takistavad psühholoogilist arengut ja põhjustavad libiido arengufaasi kinnistumist. Vastavalt pinge rahuldamist võimaldavatele elunditele jaotas Freud esimesed viis eluaastat järgmisse kolme arengufaasi.

Esimeses, oraalses faasis on suu, huuled ja keel lapse ihade rahuldamise ja pingete leevendamise elundid. Sellest faasist raskusteta järgmisse jõudmiseks on vajalik, et ema rahuldaks lapse esmavajadused, kuid põhjustaks ka küllaldaselt frustratsiooni, et stimuleerida järgmisse faasi jõudmist. Kui ema lapse vajadusi ei mõista või traumad lapse arengut häirivad, pole sellest faasist järgmisse jõudmine täielik. Toimub oraalsesse faasi kinnistumine (*fixation*), mis avaldub egotsentrilistes, impulsiivsetes, oraalseid mõnusi nautivates iseloomujoontes. Oraalsesse faasi kinnistunud isikute suhted teiste inimestega on pinnalised, kuna nemad nagu imikud tahavad ainult saada ja ei suuda anda.

Teine, anaalne faas algab teise eluaasta keskel. Siis keskendub libiido päarakule (*anus'ele*). Rooja kinnihoidmine ja minnalaskmine pakub rahuldust ja naudingut. Laps tunneb rõõmu oma võimest produtseerida väljaheidet ja on oma esimesest produktist huvitatud. Meie ühiskonnas on aga rooja produktsioon ja selle kõrvaldamine rangelt reguleeritud. Lapse huvid on tihti vastuolus vanemate soovidega. Kui laps oma julgakese toob uhkelt emale ja külalistele elutuppa näha, saab ta loodetud imetluse asemel kurja noomituse. Konflikt lapse soovide ja vanemate nõuete vahel tekitab pinget. See laheneb enamasti sujuvalt: laps tunneb rõõmu ja rahuldust oma keha funktsioonide vanemate soovide kohases reguleerimises ja saab selle eest kiita. Ent on ka olukordi, kus vanemate liiga karmid ja paindumatud puhtuse- ja korranõuded põrkavad kokku lapse ärkava eneseuhkuse ja iseseisvusega. Tulemuseks on vimmakas alistumine, mis jätab arenevale isiksusele eluksajaks jäljed. Anaalse arengufaasi traumaatilise lahenduse

tulemuseks võivad olla emotsionaalne rigiidsus, kitsidus, vähene enesest lugupidamine ja vajadus kontrollida kõike, mis ümbruses juhtub. Anaalsesse faasi kinnistunud isikutel peab alati õigus olema, nad saavad ilma konfliktita suhelda ainult nendega, kes pidevalt järele annavad. Vastupidiseid iseloomujooni võib näha isikutes, kelle vanemad olid ülileplikud või lihtsalt ei hoolinud puhtusest ja korrast. Need elavad eluaeg räpasuses ja korratuses.

Anaalse faasi konfliktid lahenevad kolmanda eluaasta jooksul või jäävad kinnistustena areneva psüühe alateadvusse. Neljandal eluaastal algab falliline faas. Genitaalorganid saavad huviobjektiks ja naudingu pakkujaks. Samal ajal tekivad eriti soojad tunded vastassugupoolest vanema vastu ja rivaliteet sama sugu vanemaga. Nende tähelepanekute ja neurootiliste patsientide psühhoanalüüsis teadvusse tõusnud mälupeilide põhjal konstrueeris Freud *Oidipuse konflikti*: soovi isast lahti saada ja emaga abielluda. See soov on aga vastuolus ühiskonna moraalkoodeksiga. Kuna väikese poisi mõtlemine on veel maagiline, kardab ta, et suur ja tugev isa loeb tema mõtteid ja karistab teda isale halba soovimise eest. Tulemuseks on isa kartmine. Harilikult laheneb konflikt sooviga saada isa sarnaseks ja abielluda naisega, kes on ema sarnane. Freudi arvates oli lapse teadlikukssaamine peenisest oluline mõjur selle arengufaasi tekkes. Seetõttu ei suutnud ta anda rahuldavat seletust, kuidas tüdrukud selle arengufaasi lahendavad.

Oidipuse konflikti puudulik lahendus on Freudi arvates olulisim neurooside põhjustaja. Keelatud soov vanemaga seksuaalselt vahekorda luua surutakse alateadvusse, kuid nende tekitatud pingepõhjustab neurootilisi sümptomeid või avaldub fallilisse faasi kinnistumist näitavates iseloomujoontes. Klassikalisteks näideteks on raskused samast soost ülemustega, vajadus pidevalt demonstreerida, et ollakse seksuaalselt ihaldatav, või vastupidi — seksuaalsuse eitamine.

Need teoreetilised formulatsioonid aitasid mõista nii mõndagi kliinilist nähtust, kuid jätsid siiski palju soovida. Freud püüdis seda parandada struktuuralse teooria loomisega. Selles oli oluliseks funktsiooniks *ego*, mis on enamasti teadvuses, kuid millel on ka alateadvuslik osa. *Ego* ülesandeks on peamiselt primitiivseid bioloogilisi tunde sisaldava *id*'i ja moraalkoodeksit väljendava *superego* nõuete vahendamine.

Kuid alati ei ole *ego* võimeline seda ülesannet täitma. Selle olukorra selgitamiseks sõnastas Freud *ego kaitsemehhanismide teooria*. Kaitsemehhanismid võimaldavad leida tasakaalu tungide rahuldamise ja ümbruskonna nõuete vahel. Umbes samal ajal lisas Freud libiidole veel *agressiivsuse* kui põhilise inimese käitumist motiveeriva tungi.

Kaitsemehhanismide analüüsimine sai peagi oluliseks psühoanalüütilise ravi osaks. *Ego* ja *id*'i vahel tasakaalu loomise võimalusi on hiljem üksikasjaliselt kirjeldanud Freudi tütar Anna.

Samal ajal rõhutasid teised psühoanalüütikud perekonna, ühiskonna ja tsivilisatsiooniga kohanemise tähtsust *ego* arengus. Kõige laiahaardelisemalt kirjutas sellest Heinz Hartmann (1964). Tema arvates on *ego* midagi palju rohkemat kui vaid tungide ja moraalkoodeksi vahel kompromisside otsija — ta on meie psüühe organiseeriv funktsioon. *Ego* olulisimaks funktsiooniks on *kohastumine* — vastastikuste vahekordade loomine indiviidi ja ümbruskonna vahel. Kõik *ego* funktsioonid pole aga seotud tungidega. Motoorne areng, taju, keel, mõtlemine ja mälu arenevad konfliktivabas tsoonis.

See teooria avas tee normaalsel käitumisel uurivale psühoanalüütilisele arengupsühholoogiale. Hartmanni arvates on imikule kõige olulisemaks vastastikuseks vahekorraks suhe emaga. Selle kaudu tekivad sisemised kujundid (struktuurid), millel on oluline tähtsus hilisemate suhete loomisel. Hiljem kirjeldasid René Spitz ja Margaret Mahler imiku ja ema vahekorda otseste vaatluste põhjal. 1950. aastatel äratas erilist tähelepanu Spitzi kirjeldus imikute depressioonist lastekodus, kus neil oli minimaalne kontakt hooldajatega, kuigi toitlustamine ja hügieen olid rahuldavad (Spitz 1946). Mahler jälgis pikemat aega imikuid, kelle eest emad hästi hoolitsesid, ja sõnastas selle põhjal oma eraldumise-individualiseerumise (*separation-individualisation*) teooria.

Erik Eriksoni 1950. aastal raamatus *Lapsepõlv ja ühiskond* avaldatud psühoanalüütiline arenguteooria erineb rõhuasetuse poolest kõigist eelmistest, kuigi ta ei jäta tähelepanuta ka Freudi jaotust lapse arengufaasidest. Eriksoni vaated tuginevad laste psühoanalüütilisel ravil omandatud kogemustele ja kahe Põhja-Ameerika indiaanlaste suguharu antropoloogilisele vaatlusele. Nende alusel kirjeldab ta, kuidas preerias elavate siuu nomadide ja Ameerika läänekaldal jõeäärsetes külades kalastamisest ja

põlluharimisest elavate *yuroki*-indiaanlaste lastekasvatamise viisid kujundavad erinevaid iseloomujooni. Sellele järgneb peatükk "Inimese kaheksa arengufaasi" ("Eight Stages of Man"), kus Erikson täiendab ja muudab Freudi kolme esimese faasi kirjeldust ja jätkab järgnevas viies faasis inimese arengu vaatlemist ta elu lõpuni. *Ego* arengu seisukohalt on olulisemad viis esimest faasi, sünnist kuni noorukiea (adolesentsentsi) lõpuni. Erikson arvas nagu Freudki, et igas arengufaasis peab noor organism lahendama olulisi ülesandeid, kuid tema arvates ei seisa need ainult bioloogiliste tungide tekitatud pinge lahendamises, vaid hoopis tähtsam on lapse ettevalmistamine, et ta saaks enesega rahul olevaks ja produktiivseks ühiskonnaliikmeks. Eriksoni vaated on avaldanud suurt mõju Ameerika arengupsühholoogiale ja lastepsühhiaatriale. Psühhoanalüütilised organisatsioonid on teda tunnustanud ja austanud, kuid traditsioonidest kinnipidavatel psühhoanalüütikutel on raskusi tema vaadete ühendamisel senise teooriaga. Eriksoni raamatut *Lapsepõlv ja ühiskond* on tõlgitud paljudesse keeltesse, hiljuti näiteks vene keelde.

Viis esimest arengufaasi Eriksoni järgi

1. Põhiline usaldus või umbusaldus (*trust vs. basic mistrust*)

Ema ja imiku vahekorra arengus on olulised ema mugavus lapse toitmisel ja tema eest hoolitsemisel ning imiku reageerimine sellele rahuliku une ja lõõgastatud seedetraktiga. See on ema ja lapse vahelise põhilise usaldusvahekorra algus. Varsti hakkab laps heaolutunnet ühendama ema lähedusega. Imiku esimene sotsiaalne saavutus on lasta emal vaateväljast kaduda ilma suurema ängistuse või raevuta. Oma kogemustele toetudes usub ta, et ema teda maha ei jäta. Samm-sammult õpib imik vahet tegema sisemise ja välise maailma vahel. Ta õpib, et emale ja teistele sõbralikkudele inimestele ta ümbruses ei meeldi karjumine, hammustamine jne, kuid neid saab võluda naeratusega. Usalduslikkus kandub üle ka teistele perekonnaliikmetele. Võõrastesse suhtub väike laps aga umbusalduse ja hirmuga, kuni ta veendub nende sõbralikkuses.

Lastel, kellele kodu ei suuda pakkuda küllaldast hoolitsust ja järjekindlust, on raske täiskasvanuid usaldada. Kui nende rae-

vu ja õeluse vaoshoidmist ei hüvitata armastuse ja hoolitsusega, pole neil ka põhjust agressiivsust ja egoismi vältida. Need käitumiskujundid säilivad lapse psüühes läbi kõigi arengufaaside elu lõpuni. Sama tulemus on, kui vanemad lapsi liialt hellitavad, kõiki nende soove kohe täidavad ja halba käitumist alati vabandavad. Erikson rõhutas, et on vähe pettumusi, mida kasvav laps järgmistes arengufaasides ei suuda taluda, kui ta on vanemate usalduses ja heakskiidus kindel ja nad on teda veennud, et tema kannatustel on sotsiaalne mõte. Haiguslikud sümptomid tekivad, kui tungide rahuldamisest loobumises pole näha mõtet.

2. Autonoomia või häbi ja kahtlus (*autonomy vs. shame and doubt*)

Erikson nagu Freudki peab sulgurlihaste (sfinkterite) kontrolli ja reguleerimist lapse teisel ja kolmandal eluaastal oluliseks ja psühholoogiliselt tähtsaks saavutuseks. Laps on nüüd väljaheidete kinnihoidmise ja minnalaskmise üle otsustajaks. See annab talle esimest korda võime teha otsuseid, mis tema ümbrust mõjutavad. Need võivad olla sõbralikud, vanematele ja hooldajatele vastutulelikud, või vaenulikult ja jonnakalt vastandlikud. Kui vanemad mõistavad lapse vajadust värskest saavutatud iseseisvusega katsetada ja võimaldavad talle järkjärgulise ja heatahtlikult juhitud vaba valiku autonoomia, säilib eelmises faasis saavutatud põhiline usk endasse. Sellele lisandub julgus seista oma jalgadel, ise otsuseid teha ja neid täide viia. See enesekindlus lubab arvestada ümbruse arvamisi ja teha kompromisse. Lastel, kel on kahtlusi oma iseseisvuses, tundub iga järeleandmine häbistava kaotusena, nad püüavad vihaselt ja jonnakalt end maksma panna olukordades, kus selleks pole lootust. Tulemuseks on tunne, et ollakse väike ja jõuetu ning et iseseisvus on kogu aeg hädaohus. Ähvardava välismaailmaga tuleb võidelda, kõigest omast tuleb kinni hoida, igaühte tuleb kahtlustada, sest häbistav kaotus ähvardab igal sammul.

3. Initsiatiiv või süütunne (*initiative vs. guilt*)

Suurenev liikumisvõime ja tärkava infantiilse genitaalsuse tunnetamine loob eeldused rünnaku ja vallutamise nautimiseks. Poistel avaldub see otsesemalt, tüdrukutel kaudsemalt: võluvusega võit-

mises. Kuna tegeliku vallutamise võimalused on piiratud, annab laps vaba voli fantaasiale, milles värskest avastatud suguelunditel on tähtis koht. Eelistatud positsiooni vahekorras emaga ei suudeta säilitada. Fantaasiad selles suunas leiavad naeruvääristamist või hukkamõistu, mis tekitab süütunnet ja hirmu. Infantiilne seksuaalsus, verepilastuse tabu, kastratsioonikompleks ja *superego* ühinevad siin, et tekitada spetsiifilist inimlikku kriisi. Nüüdsest peale jääb laps igavesti lõhestatuks: infantiilne osa edutab vaba ja individualistliku kasvu potentsiaale; samast soost vanemaga samastav osa toetab ja suurendab enesekontrolli ja ühiskonnas koha leidmist. See toimub sõnakuulelikkuse ja täiskasvanute rollimängulise imiteerimise kaudu. Tööriistade ja relvade käsitlemine ja väikeste laste eest hoolitsemine on nauditavad tegevused. Vanematelt on vaja selleks julgustavat regulatsiooni. Nad saavad lapse *superego* eeskujuks. Vastasel korral võib initsiatiiv süütunde tõttu muutuda impotentsiks või põhjustada hirmu ja üleaurust vajadust igas olukorras oma võimu ja üleolekut näidata. Vanemad peavad end esitama realistlikult, sest nende liialdatud idealiseerimine võib luua rigiidse ja primitiivse ideoloogia, mis nõuab igale üleastumisele julma karistust. Vanemad, kes manitsevad last käima nende sõnade, mitte tegude järgi, võivad aga tekitada lapsega eluaeg kestva vaenuliku vahekorra.

4. Töökus või alaväärsus (*industry vs. inferiority*)

Saabuva latentse perioodiga unustab normaalselt arenenud laps seksuaalsete tungide otsese rahuldamise, õigemini transformeerib selle vallutamiseks või emaks saamiseks. Ta õpib leidma tunnustust asju valmistades ja tööülesandeid täites. Ta saab teadlikuks, et täiskasvanuna ja lapsevanemana on tal vaja olla tööline ja perekonnatoitja. Ta näeb oma tulevikku väljaspool otsest perekonda ja loodab saada millegi tootjaks, kes leiab rahuldust tähelepanu ja hoolsusega lõpetatud tööst.

Tema oht selles faasis on lootusetu kahtlemine oma oskustes ja võimetus end (töö)kaaslastega õigesti suhestada ja nende lugupidamist pälvida. Sel ajal on ühiskonna ülesandeks aidata lapsel valmistuda ühiskonna liikmeks saamiseks. Nii mõnegi lapse areng katkeb, kui perekonnaelu ei ole teda ette valmistanud koolieluks või kui kool ei suuda säilitada eelmiste faaside lootusi.

5. Identiteet või rolli hajumine (*identity vs. role diffusion*)

Tööriistade ja oskuste maailmaga hea vahekorra loomise ja sugulise küpsemisega jõuab lapsepõlv lõpule. Algab noorus. Noorukid astuvad vastu seesmisele füsioloogilisele revolutsioonile. Hilise lapsepõlve enesekindlus on kadunud. Seatakse küsimuse alla kõik, millele enne toetuti. Noored muretsevad sellepärast, kuidas nad teiste omaealiste silmis paistavad. Taotletakse samasust teistega. Lapsepõlve eeskujud enam ei sobi, otsitakse uusi ideaale. Koos teiste noorukitega on vaja leida uus identiteet ja seda mitmesuguste puberteedituaalidega kinnitada.

Ego identiteedi tervik on rohkem kui lapsepõlve identifikaatsioonide summa. Identifikatsioonidega ühiseks tervikuks liitub küpsev seksuaalsus koos kaasasündinud annete, arendatud oskuste ja ühiskonna pakutud võimalustega. *Ego* identiteet on iivatud kindlus, et sisemine samasus ja pidevus ühtivad samasuse ja pidevusega, mida teised noorukis näevad. Kui see on olemas, on olemas ka tõeline karjääri lootus.

Selles faasis on hädaohuks rolli hajumine. Selle vältimiseks luuakse ajutisi klikke ja identifitseerutakse populaarsete kangelastega, olgu need siis jalgpallimängijad või *rock*-lauljad. Kahtlused seksuaalses või kutselises identiteedis ja võimes ühiskonnas loodetud positsiooni saavutada võivad põhjustada olemasolevate ühiskondlike struktuuride ägedat ründamist või passiivset loobumist ja elul lastakse lihtsalt mööda voolata.

Kokkuvõte

Freudi kolmest seksuaalsuse teooriat kirjeldavast esseest Eriksoni inimese kaheksa arengufaasini on olnud pikk tee. Freudil oli rõhk bioloogial, tema teooria oli tänapäeva seisukohalt kitsapiiriline ja mehaaniline. Ka geeniuste kohta käib reegel, et minevikukogemuste najal moodustatud psühholoogilised kujundid mõjutavad käitumist tulevikus. Freud kirjeldas oma, psühhiaatriat ja psühholoogiat radikaalselt muutnud avastusi 19. sajandi neuroloogina. Tol sajandil olid bioloogia ja keemia teinud tohutuid edusamme. Kogu materiaalne maailm näis olevat reeglipärane, mõõdetav ja arusaadav. Elektronid tiirlesid kindla korra järgi ümber aatomi tuuma. Nelikümmend viis aastat hiljem, kui Erikson avaldas oma *Lapsepõlve ja ühiskonna*, oli pealekasvanud põlvkonna maailma-

pilt muutunud palju keerulisemaks. Aatomite reeglipärast liikumist ja võimalust seda mõõta ei saanud enam uskuda. Newtoni füüsika ei sobinud enam psühholoogiale eeskujuks. Erikson kirjeldab arengut poeetiliste, impressionistlike lausetega. Ta hindab raskesti määratletavate tegurite, ajaloo ja traditsiooni tähtsust indiviidi arengus. Tema järgi on *ego* komplitseeritud, paljude aspektidega funktsioon. Kuigi Erikson on jäänud truuks Freudi tungide ja arengufaaside mõistetele, on ta lisanud väga palju uut. Ta ei vaidle bioloogiliste mõjurite tähtsuse vastu, tema rõhk on aga kindlalt ühiskonnamõjudel. Eriksoni lugedes jääb mulje, et ta võiks nõustuda, et lapse arengus on inimestevahelistel suhetel esmatähtis roll, nagu väidavad teooriad, mida vaatleme veidi hiljem.

EGO KAITSEMEHCHANISMID

Arengufaaside täielik läbimine võib olla ainult pinnaline. Kõik näib korras olevat, kui elu kulgeb muredeta. Kui aga tekivad raskused, toimub regressioon ja kinnistumine. Freud arvas alul, et kinnistumine ja regressioon seletavad psühhopatoloogilisi ilminguid. See aga ei osutunud küllaldaseks ning järgmiseks sammuks oli *ego* kaitsemehhanismide formuleerimine.

Mitte ainult *id*, vaid ka suurem osa *superego* funktsioonidest pole teadvuslikud. *Ego* seevastu eksisteerib enamasti teadvuses. On aga olukordi, kus *ego* pole võimeline *id*'i ja *superego* või *id*'i ja välisilma vahelist konflikti rahuldavalt lahendama ega sellest tulenevaid pingeid vähendama. Siis kasutab *ego* kaitsemehhanisme, mis teadvusse ei pääse. Kaitsemehhanismid on viisid ängistust tekitavat olukorda teisiti tõlgendada, selleks et saavutada hingerahu. Neid me kasutame kõik, mitte ainult psühhiaatrite patsiendid. Kaitsemehhanisme on püütud jaotada normaalseteks ja patoloogilisteks ja neid on reastatud kõige normaalsemast kõige patoloogilisemani. Nagu paljude nähtuste puhul, pole siingi normaalse ja patoloogilise piirid sugugi selged. Ent niikaua, kui *ego* kaitsemehhanismide kasutamine ei takista indiviidi elueesmärkide saavutamist ega perekonnaliikmete ja sõpradega raskusteta suhtlemist, ei peaks neid haiglaseks nimetama.

Ego kaitsemehhanismide tundmaõppimine aitab nii patsientide kui ka sõprade ja tuttavate hingeelu mõista. Haiglaste, *ego* eesmärkidele vastu töötavate kaitsemehhanismide äratundmine ja

nende muutmine on üheks psühhoterapia eesmärgiks. Sigmund Freud ja ta tütar Anna on kirjeldanud neist olulisemaid, hilisemad psühhoaanalüütikud on lisanud veel mõningad. Inimese leidlik vaim kasutab ängistusest vabanemiseks väga paljusid viise, seega pole ükski kaitsemehhanismide loetelu täielik. Alustame kaitsemehhanismidega, mida me kõik igapäevases elus kasutame.

Sublimatsioon. Meie tsivilisatsiooni aluseks on primitiivsete seksuaalsete ja agressiivsete tungide muutmine ühiskonnale vastuvõetavaks tegevuseks. Psühhiaatritele meeldib näitena kasutada sadistlikku noorukit, kes konni tapab ja lahkab ja kellest saab hiljem lugupeetud kirurg. Igapäevases elus kohtame tihti inimesi, kel ühel või teisel põhjusel pole tungide rahuldamine võimalik ja kes leiavad suurt rahuldust tööst või hobist.

Altruism. Eneseohverdus on nii mõnigi kord moraalselt vastuvõtmata egoistlike soovidega võitlemise tulemus.

Huumor. Heas naljas on tihti terake kibedat tõtt. Nali aitab meid teistega suheldes oma ängistust varjata ja naljaga on kergem teistele ebameeldivat tõtt ütelda.

Lisaks ülalmainituile kasutame kõik vahel kaitsemehhanisme, mis ei erine oluliselt Freudi kirjeldatud neurootilistest kaitsemehhanismidest. See näib kinnitavat psühhoaanalüütikute arvamust, et neuroosi ja normaalsuse vahel pole kindlat piiri, vaid järkjärguline üleminek.

Tõrje (repression). Ebameeldivate mõtete, soovide, mälestuste ja ülesannete unustamine — alateadvusse surumine — on üldtuntud. Ainult siis, kui need on seotud tugeva konfliktiga, on tulemuseks sellised sümptomid nagu Freudi hüsteerilistel patsientidel. Nende 19. sajandi Viinis skandaalseks peetud seksuaalsed soovid olid sügaval alateadvuses, nende psühhoaanalüüsi jooksul teadvusse tõusmisel oli terapeutiline efekt. Tänapäeval lubamatud seksuaalsed soovid vaevalt kedagi haigeks teevad. Eestis võiks tõenäoliselt kohata seda kaitsemehhanismi kasutavaid tegelasi, kes on ausalt ja puhtsüdamlikult üllatatud, kui päevavalgele tuua nende nooruses kirjutatud Nõukugude korda ülistavad artiklid.

Teisaldamine (*displacement*). Ühele isikule või objektile suunatud tunded kantakse üle teisele isikule või objektile. See kaitsemehhanism aitab foobiatest aru saada. Klassiliseks näiteks on Freudi kirjeldatud lugu väikesest Hansust, kes kartis hobuseid, nii et ta ei saanud liikuda 19. sajandi Viini tänavail. Freud tõlgendas

seada hirmu ülekanadena isalt hobustele. Tihti esinev koolihirm on samuti tihtipeale lapse vaenuliku vanematesõltuvuse ülekanne koolile.

Vastandreaktsioon (*reaction formation*). Soovidele või mõtetele diametraalselt vastupidine käitumine. Näiteks igapäevasest elust on mägironimine aerofoobiale vastandreaktsiooniks. Psühhopaatoloogias on kompulsiivne kätepesemine tihti reaktsiooniks alateadvusliku soovi vastu mustusega määrimist nautida. Sama impulsi sublimatsioon oleks pehmest märjast savist kujude voolimine või keraamika tegemine.

Afektii isoleerimine. Aastaid tagasi oli mul patsiendiks üks Ameerika Ühendriikide allohvitser. Korea sõjas oli tema juhtimisel olnud jagu ümber piiratud ja hävitatud. Tema pääses ainsana. Ta jutustas meie esimesel kohtumisel seda traumaatilist sündmust üksikasjaliselt ja afektitult, nagu oleks seda näinud kinno. Ta eitas täielikult süütunnet ega sidunud seda juhtumit oma hilisemate hüsteeriliste sümptomitega. Ravi jätkudes tõusid ta meeleheide ja tohutu süütunne, mida ta enne ei suutnud taluda, jälle teadvusse.

Olematuks tegemine (*undoing*). Sundneurootikud püüavad ebasoovitavaid soove ja tegusid mingite rituaalidega olematuks teha. Näiteks restorani omanik, kes peab iga kord enne kodust lahkumist viis korda tagasi kööki minema, gaasipliidi põlema keerama ja ära kustutama. See algas pärast seda, kui restoraator oli ajalehest lugenud, et naaberlinna restorani oli rängalt kahjustanud köögis puhkenud tulekahju. Ravi käigus kerkis teadvusse, et pärast tulekahjust lugemist oli ta mõelnud, et oleks tore, kui sama sugune õnnetus juhtuks ka läheduses asuva võistleja restoraniga. Järgmine mõte oli, et tema võistleja, kel arvatavasti on maffiaga sidemeid, tõenäoliselt loeb sama lehte, soovib temale sama ja leiab viise, kuidas tule tekkimisele kaasa aidata. Regressioon primitiivsele mõtlemisele leidis maagilise lahenduse: mitmekordne tule ärakeeramine kodus kaitseb tule vastu restoranis.

Somatiseerimine. Mured, hirmud ja ebameeldivad soovid kanduvad tihti üle kehaosadele või elunditele. Nende patsientide somaatilised kaebused teevad arstidele palju "peavalu". Kui see peavalu tõesti eksisteerib, siis on see ju ka somatiseerimine. Kutse-eeetika ei luba hüpohondrikule käratada: "Teil pole midagi viga, ärge virisege ja ärge mind enam tülitage!" Ja tundlik arst

lähebki koju peavaluga, teiseks lahenduseks oleks teisaldamine, s.t vihatunde ülekandmine kas meditsiiniõele või kodus naisele.

Konversioon. Psüühilise konflikti esitamine sümboolsete kehaliste sümptomitena. See on klassikaline hüsteeria puhul esinev kaitsemehhanism. Hüsteeriline halvatus teeb keelatud soovi täitmise võimatuks. Kui olin Bostoni lastehaiglas psüühiaatriaresidendiks, oli minu patsiendiks 14-aastane tütarlaps, kes kannatas sageda minestamise all. Temaga rääkides selgus, et tema soovis luua sõbralikku vahekorda kasuisaga olid talle vastuvõtmatud seksuaalsed elemendid. Kasuisale mõtlemine põhjustas minestamist. Noore psüühiaatriaresidendi liiga kiire sümptomite põhjuse tõlgendamine nõudis uut tõhusat kaitsemehhanismi: järgmisel hommikul oli mu patsiendil kogu keha halvatud! See osutus liiga ebamugavaks sümptomiks, ning minu rõõmuks loobus ta sellest varsti.

Isikud, kes kasutavad eelkirjeldatud kaitsemehhanisme, võivad olla väga neurootilised, kuid nende *ego* on siiski kindlas kontaktis ümbritseva tegelikkusega. On aga olukordi, kus *ego* ei suuda seda kontakti säilitada. Tulemuseks on osaline tegelikkuse eitamine.

Järgmiste kaitsemehhanismide äärmuslik kasutamine toob esile psühhootilised sümptomid, kuid kergemal kujul kohtame ka neid igapäevases elus nn normaalsete inimeste juures.

Projektsioon. Enda vastuvõtmatud mõtete või tunnete ülekandmine teistele välisilmas. Näiteks: patsiendi suur mure seksuaalse funktsiooni puudulikkuse pärast "laheneb" kindlas teadmises, et naabrid läbi seina elektromagneetilisi laineid saadavad, mis tema impotentsi põhjustavad. Kuid sedasama kaitsemehhanismi näeme ka igapäevases elus: "See mees näib minu vastu vaenulik olevat" tähendab tihti: ma vihkan teda. Samuti on nii mõnelgi arglikul noormehel, enne kui ta julgeb tütarlapsi kõnetada, vaja ette kujutada, et neiu tema poole julgustavalt naeratab.

Introjektsioon. Teadvustamatult teise indiviidi omaduste oma psüühilisse aparati inkorporeerimist esineb nii normaalsete kui ka haiglaste inimeste juures. Ränk alaväärsustunne võib põhjustada realiteedi minetamise ja Napoleoni või Kristusena esinemise. Igapäevases elus näeme noorsõdureid, kes pärast väljaõppe lõppu hakkavad ise käituma nagu vihatud sadistlik allohvitser.

Lõhestamine (*splitting*). Ümbruskonnas esinevate isikute ja objektide headeks ja halbadeks jagamine. See võimaldab ilma

süütundeta "pahade" inimestega halvasti (agressiivselt) käituda. Ümbruse heaks ja halvaks klassifitseerimine muutub vastavalt patsiendi vajadustele. Arst, kes annab haigusetunnistuse ja rikkaliku bensoediasepiinide retsepti, on hea, kui ta paar nädalat hiljem arvab, et patsient võiks tagasi tööle minna ja rahustite kasutamist vähendada, on ta kuritegelikult ebakompetentne. Kaebekirjad tema ülemusele nõuavad otsekohest vallandamist.

Eitamine. Soovidele kirjevastavad tajud surutakse teadvusest välja. See võib olla nii igapäevane ebameeldivate märkuste kõrvust möödalaskmine kui ka psühhootiliste patsientide oma perekonnaliikmete mitte tundmine. Rindesõduritel ja Siberi vangilaagri elanikkudel on tihti vaja eitada olukorra lootusetust ja vastavalt käituda.

INIMESTEVAHELISED SUHTED

Ego-psühholoogia seisukohalt on seksuaalsed ja agressiivsed tunded primaarsed ja inimestevahelised suhted sekundaarsed. Olulisim on seksuaalsete ja agressiivsete tungide tekitatud pinge lahendamine. Traditsioonilises psühhonaalüütilises kirjanduses räägitakse tungi objektist, mis võimaldab pinge lahendust. Ema on *ego*-psühholoogide arvates esialgu imikule objektiks, vastastikkused suhted ema kui elava inimesega tekivad hiljem.

Psühhonaalüütilises kirjanduses on säilinud traditsioon kutsuma inimesi, kellele tunded on suunatud, objektideks. Freud ja teised, kes rääkisid tungi objektist, ilmselt alahindasid suhete vastastikkust. Kahjuks püsib see traditsioon ingliskeelses psühhonaalüütilises kirjanduses, kuigi tänapäeval rõhutatakse vastastikkuste suhete tähtsust. Eesti keeles ütlen siiski lihtsalt *inimene*, kui objekti all on mõeldud inimest.

Inimestevaheliste suhete teooria seisukohalt on lapse vahetõrge emaga ning lapse tungide rahuldamine lahutamatu seotud. See algab esimesel elupäeval. Vastsündinu suu otsib ema rinda ja silmad ema silmi. Kontakt ema kehaga ja ema südamelööki tajumine on rahustav. Esialgu imik tõenäoliselt pole teadlik, et ema on omaette indiviid. Pikapeale õpib ta ema ja enese vahel vahet tegema. Ema, kes soove rahuldab, on "hea ema". Laps jätab meelde (internaliseerib) hea ema kujundi ja temaga suhtlemise skeemi. Kui ema püüab last õpetada kindlastest söögiaegadest

kinni pidama ja laps nälga kannatab, tekib "halva ema" vastu viha. Laps internaliseerib ka halva ema kujundi ja temaga suhtlemise skeemi. Hiljem mõistab laps, et sama ema on vahel halb, vahel hea.

Samal ajal hakkab lapse psüühes tekkima kujund temast enesest kui iseseisvast indiviidist. Selle kvaliteet oleneb ema ja teiste lähedaste suhtumisest lapsesse. Laps, kelle soove rahuldatakse, keda aidatakse vihahoogudest üle saada ja vanematele heameelt teha, õpib ennast hindama. Sellega koos käib usk, et ta on autonoomne ja lugupeetud indiviid, kes suudab omal jõul raskusi ületada. Ta internaliseerib need varajased vahekorrad ja kasutab neid hiljem teiste isikutega suhtlemise skeemide konstrueerimisel. Enamik nendest kujunditest on moodustatud kolme esimese eluaasta jooksul, kuid nende viimistlemine kestab kogu elu. Võime luua rahuldavaid ja püsivaid suhteid teistega on seotud enesest lugupidamisega ning see on *ego* küpsuse ja tugevuse tunnuseks. Isikud, kelle enesest lugupidamine on madal ja kel on raskusi teistega suhtlemisel, kipuvad kasutama haiglasi kaitsemehhanisme: projektsiooni, introjektsiooni, lõhestamist ja eitamist.

Inimestevaheliste suhete teooria on kujunenud kliiniliste tähelepanekute ja normaalsete laste vaatlemise põhjal. Erilist tähelepanu pöörati lapse psüühe arengule esimese kolme eluaasta jooksul. Margaret Mahler kirjeldas raamatus *Inimlapse psühholoogiline süünd* (vt Mahler, Pine, Bergman 1975) seda järgmiselt. Kahe esimese kuu jooksul on imik autistlik: ta nõuab bioloogiliste tarviduste rahuldamist ja on vähe huvitatud ümbruskonnast. Järgneb sümbiootiline faas teisest kuuenda kuuni. Imik naeratab emale ja otsib ema silmadega kontakti, side emaga on väga tugev ja laps ei paista end veel iseseisvana tundvat. Emast eraldumine toimub järgmises faasis, mida Mahler nimetas eraldumise ja individualiseerumise faasiks. Laps saab teadlikuks, et ema on omaette indiviid. Pärast kümnendat kuud on ta võimeline ema juurest ära minema, kuid tuleb iga natukese aja järel ema juurde tagasi. Alles kolmandal eluaastal tunneb laps end küllalt iseseisvana, et taluda pikemat emast lahus olekut ilma ängistusega. Need tähelepanekud on tehtud 30 aastat tagasi Ameerikas keskklassi perekondades, kus emad ei käinud tööl. Kui ema käib tööl, jagab laps eespool kirjeldatud vahekordi hooldajatega.

Selleks, et lapse areng kulgeks edukalt faasist faasi on tal vaja ema ja hooldajate toetust ja julgustust. Ema peab pakkuma

toetust, kui laps seda vajab, kuid samuti peab soodustama iseisvumist. Mahler on oma tähelepanekute vahel spekulatsioonid sellegi üle, mis juhtub väikelapse psüühes. Tema põhiideed on aga leidnud toetust hilisematest väikelaste käitumise süstemaatilistest ja objektiivsetest uuringutest.

ENESEPSÜHHOLOOGIA

Inimestevaheliste suhete teooria rõhutab internaliseeritud vahekordi (vahekordade kujundeid) enese ja teiste vahel. Enesepsühholoogia peab endast lugupidamise ja eneseniduvuse (*self-cohesion*) säilitamisel oluliseks vahekordi tegelike isikutega välismaailmas. Selle teooria autor, Ameerika psühoanalüütik Heintz Kohut rõhutab, et inimene ei saa kunagi täiesti iseseisvaks ja sõltumatuks (Kohut 1977). Kogu elu jooksul vajame teistelt emotsionaalset toetust ja tunnustust. Kohut kujundas oma teooria nartsislike patsientide ravimisel tehtud tähelepanekute põhjal. Ta ei nõustunud *ego*-psühholoogide seisukohaga, et täiskasvanute nartsislik käitumine on patoloogiline primitiivsete vajaduste rahuldamine. Nemed ja tihti meiegi ütleme sellise egotsentrismi ja enesearmastuse väljenduse kohta halvustavalt, et see inimene käitub nagu imik. Kohuti arvates säilib teatav hulk nartsislikkust, s.t enesearmastust ja eneseimetlust, igas inimeses ka siis, kui ta küpseb ja kasutab suurema osa oma libiidost armastusel põhinevate suhete loomiseks teistega. Kuigi küpsed indiviidid ei vaja primitiivset imetlust ja toetust vanematelt, vajavad nad ikkagi olukorrale sobivat tunnustust välismaailmalt. Kohut nimetas isikuid, kes seda funktsiooni täidavad, *enesekindluse säilitajateks* (*self-object*). Neid vajavad kõik inimesed kogu eluaeg.

Kohut püüdis seda näilist konflikti nartsisliku primitiivse mina ja küpse mina vahel selgitada, kasutades kahe poolusega mina mõistet (*the bipolar self*). Kui lapsed arenevad, püüavad nad ettekujutuses säilitada imiku täiuslikku, täielikult rahuldavat vahekorda emaga.

Nii tekib iseendalt täiuslikkust otsiv *grandioosne mina*, teiseks pooluseks on väljastpoolt, esiotsa vanematelt, täiuslikkust otsiv *idealiseeriv mina*. Grandioosne mina avaldub edasipüüdlikkuses, kuid ka au- ja võimuahnuses. Idealiseeriv mina avaldub meie moraalsetes tõekspidamistes ja paleustes. On tore, kui need kaks poolust on tasakaalus, kuid selle puudumine ei tähenda veel pato-

loogiat. Suur osa meie kultuuri edasi viivat loomingut on tulnud inimestelt, kel see tasakaal puudub.

Enesepsühholoogia peab oluliseks psühhopatoloogia põhjuseks psühholoogilisi vajadusi rahuldavate vahekordade puudumist lapseas. Tulemuseks on *ego*, millel puudub vajalik kohesioon. Selline *ego* vajab kogu aeg ümbruskonnalt toetust ega saa stressiga hästi hakkama. Kergesti tuleb desintegratsioonihirm, mis põhjustab kaitsemehhanismide kasutamist ja vastavaid sümptomeid.

Vanemate tähtsuse rõhutamine lapse psühholoogilises arengus põhines Kohuti tähelepanekutel, mida ta oli teinud täiskasvanuid rävades. Ameerika lastepsühhiaatria oli samadele seisukohtadele jõdnud juba paarkümmend aastat varem, kasutades Anna Freudi ja Erik Eriksoni ideesid. Samuti on palju sarnasusi enesepsühholoogia ja inimestevaheliste suhete teooria vahel.

Kohuti teooria leiab toetust Daniel Sterni väikelaste arengut kirjeldavate uuringute poolt (vt Stern 1980, 1988). Stern rõhutab oma tähelepanekute põhjal, et imiku mina saab areneda ainult vahekorra kaudu emaga. Igal sammul vajab imik emalt või hool-dajalt tema olemasolu ja väärtuse jaatavat kinnitamist. Nii tekivad lapse psüühes kujundid, mis määravad välisilmaga suhtlemise viisi ja lapse ettekujutuse oma väärtusest ja võimetest.

KOKKUVÖTTEKS

Ego psühholoogia, inimestevaheliste suhete teooria ja enesepsühholoogia vahel pole põhimõttelisi vastuolusid. Kõik kolm lähtuvad eri vaatekohtadest ja keskenduvad psüühe erinevatele funktsioonidele. Meil ei ole veel kõikehaaravat inimese normaalse ja patoloogilise psühholoogia teooriat ja võib-olla polegi selle loomine võimalik. Karl Jaspers, kes on leidnud tunnustust nii psühhiaatrina kui ka filosoofina, arvab, et teaduslik uurimine võimaldab mõista inimese psüühe eri aspekte, kuid mitte kunagi kogu selle olemust, sest inimese psühholoogiat uurides uurime lõpuks alati iseennast. Enese olemuse täielik mõistmine on aga lootusetu. (Jaspers 1946).

Kirjandus

- Alexander, F. G., S. T. Selesnick 1966. *The History of Psychiatry*. New York, NY: Harper & Row
- Blank, G. R. 1974. *Ego Psychology: Theory and Practice*. New York, NY: Columbia University Press
- Elson, M. 1987. *The Kohut Seminars on Self Psychology and Psychotherapy with Adolescents and Young Adults*. New York, NY
- Erikson, E. H. 1950. *Childhood and Society*. New York, NY: W. Norton
- Gabbard, G. O. 1990. *Psychodynamic Psychiatry in Clinical Practice*. Washington, DC: American Psychiatric Press
- Gabbard, G. O. 1991. Psychodynamic Psychiatry in the "Decade of the Brain". — *American Journal of Psychiatry*, vol. 149, pp. 991–998
- Gold, P. W., F. K. Goodwin, G. P. Chrousos 1988. Clinical and biochemical manifestations of depression: Relation to the neurobiology of stress. — *Engl. J. Med.*, vol. 319, pp. 348–353, 413–420
- Hartmann, H. 1964. *Essays on Ego Psychology: Selected Problems in Psychoanalytic Theory*. New York: International Universities Press
- Jaspers, K. 1946. *Allgemeine Psychopathologie*. Berlin: Springer-Verlag
- Jürilo, A., V. Vahing 1991. Sigmund Freudi Psühhoanalüüsi õpetus VI. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 77–82
- Kernberg, O. F. 1978. *Object-Relation Theory and Clinical Psychoanalysis*. New York, NY: Jason Aronson
- Kohut, H. 1977. *Restoration of the Self*. New York: International Universities Press
- Mahler, M. S., F. Pine, A. Bergman 1975. *The Psychological Birth in the Human Infant: Symbiosis and Individuation*. New York, NY: International Universities Press
- Spitz, R. 1946. Analytic Depression: An inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood. — *The Psychoanalytic Study of the Child*. Vol. 2. New York: International Universities Press, pp. 313–342
- Stern, D. N. 1980. The early development of schemas of self, of other, and of various experiences of "self with other": Paper presented to a Symposium on *Reflection on Self Psychology* at the Boston Psychoanalytic Society & Institute, Boston, Mass. November 1980

- Stern, D. N. 1988. The early development of schemas of self, of other, and of various experiences of "self with other". — *Reflections on Self-Psychology*. New York: International Universities Press
- Somi, S. J. 1984. The development of affect in rhesus monkeys. — *The Psychobiology of Affective Development*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates

GUNNAR NIRK (1921–1996) psühhiaater, meditsiinidoktor. Gunnar Nirk sündis Pärnus 11. mail 1921, lõpetas samas gümnaasiumi 1941. aastal. Arstiteaduse õpinguid alustas ta Tartu Ülikoolis (1941–1943) ja lõpetas need Göttingeni Ülikoolis (1945–1949), internatuuri tegi New Jersey Teanecki Holy Name'i haiglas (1949–1950), psühhiaatriaresidentuuri Howardi (Rhode Islandil) Vaimuhaiguste Instituudis (1950–1952), Walthami (Mass.) linnahaigla lasteosakonnas (1952–1953) ning Bostoni lastehaiglas (1953–1955). Praktilise meditsiini litsents aastast 1952 (Rhode Islandi osariigist), psühhiaatriasertifikaat kinnitatud 1959. aastast (Ameerika Psühhiaatria ja Neuroloogia Ühingu poolt). Olnud 1957–1993 (vaheaegadega) akadeemilisel tööl Harvardi meditsiinikoolis, Browni Ülikoolis jm. Tegeles põhiliselt lastepsühhiaatriaga: on avaldanud uurimusi laste emotsionaalse ja kogemusliku arengu vahekorra, hüperaktiivsete laste arengu, vaimuhaigete vanemate laste jpm kohta, tegeles ka ühiskonna ülesannetega lastepsühhiaatrias (agulilaste, asotsiaalsete laste jne probleemid). Töötas praktiseeriva arstina mitmel pool Massachusettsi, Rhode Islandi ja Connecticuti osariikide haiglates alates 1957. aastast järjest kuni pensionile jäämiseni 1991, hiljem jätkas tööd psühhiaatriakonsultandina, oli elu lõpul samuti Rhode Islandil, Providence'is Butleri haigla auliige. Eestisse naasis esimest korda 1990. aastal, käesolevas numbris avaldatud artikli aluseks oleva ettekan- de pidas Gunnar Nirk 19. mail 1993 Tartu Ülikoolis arstiteaduskonna psühhiaatria õppetooli kutsel. Gunnar Nirk suri Rhode Islandil aprillis 1996.

in paljus seregema val-
-midline ülesanne on
võtte. Siin on "arabos-
1936. puugravüüriid"
jos on üm, butkas
ole võlus;
rijandus;
mü süs

in vakkal,
dega —
ne leonud,
ikanda.
nd, sellepa
isi. Handu
võpust ella
- seal
a mingisuguse
selle vakkaluse
selle dokumentaal

ARKADIO LAIGO.

Katkend kirjast Andrus Johanile
puugravüüri "Pariisi bukinistid" fragmendiga. (1937)
(Mart Lepa kunstikogust.)

VÄITLUS

KUI EI SAA OTSE EGA ÜMBER, VÕIKS MINNA VEELGI OTSEMINI: KOMMENTAAR CHALMERSI TEADVUSEOTSINGUILE

David Chalmers. "Otse teadvuseprobleemi kallale." (Tõlkinud Bruno Mölder.) — *Akadeemia*, 1999, nr 7, lk 1408–1439.

Talis Bachmann:

1. SISSEJUHATUS

Chalmersit on parem lugeda kui kuulata. Tema pikkade lokiide lehvimine ja kõhna keha eksalteeritud liikumised kuulajate ees häirivad keskendumist ja loovad kohati mulje, nagu oleks tema käsitlus teadvusest kergekaaluline. Ühtlasi kaldub ta väljapeetud ettekandepidamise asemel vaterdama. Ent lugeda teda tasub. Selles, et David Chalmersi lähenemine teadvuseprobleemidele on tõsiseltvõetav, saab veenduda ka eesti keeles, kasutades Bruno Mölderit väga head tõlget (Chalmers 1995/1999). Chalmers vastandab teadvuseuringutes nn kerged probleemid (sh teadvus seisundite neuropaalsete *korrelaatide* kindlakstegemine) ja raske probleemi (ontoloogiline küsimus sellest, mis teadvus on). Ta väidab, et selle asemel, et minna otse teadvuseprobleemi kallale, on teadvust uuritud kaude (füsioloogiliste korrelaatide ja oletatavate funktsioonide tasemel) ning sageli on reduktiivset meetodit kasutades ka laps koos vanniveega välja heidetud. Teise äärmusena on teadvuse uurimine tunnistanud hoopiski teaduseväliseks ettevõtmiseks. Chalmers ise näeb küll võimalust teadvuse loodusteaduslikuks käsitlemiseks, ent üksnes siis, kui loobutakse reduktsionismist — s.t teadvuse kui terviknähituse olemust ei taandata selle aluseks oleva bioloogilise substraadi elementaartasandi teatud omaduste ekvivalendiks. Ta ise on välja pakunud teooria, mis põhineb struktuurse koherentsi ja organisatsioonilise muutumatuse printsiipidel ning kaheaspektilisel informatsioonikäsitlusel. Niisiis arvab Chalmers, et erinevalt teistest käsitlustest võib

tema oma aidata mõista, kuidas ja miks tekib esmapilgul kohastumuseks tarbetu psüühilise teabetöötuse omadus — elamuslikkus (otsene kogemuslikkus, teadlikkus) — ja mis see omadus tegelikult on.

Käesolev kommentaar ei ole mõeldud Chalmersi teooria analüüsiks ega sellele hinnangu andmiseks eksperimentaalsete inimvaimu aluseid uurivate teaduste vaatevinklist. Ma ei esita isegi üldisemat küsimust, kas see teooria on põhimõtteliselt falsifitseeritav. Vahendaksin lugejale hoopiski mõningaid mõtteid, mida Chalmersi artikli lugemine minus esile kutsus, ning esitan lühidalt alternatiivse võimaluse — otsida teadvuse olemust just nimelt neurobioloogiast, aga mõnevõrra erinevalt sellest, mida on välja pakkunud ja propageerinud *sir* Francis Crick ning Christof Koch (nt Crick, Koch 1990, 1992, 1998; Crick 1984, 1994). Liigne oleks mainida, et käesoleva kirjutise kontekstis vaadeldakse teadvusnähtuste seda aspekti, mida tuntakse teadlikkuse (*awareness*) või teadvusliku kogemusena (*conscious experience*). Sellest aspektist vaadatuna on kõne all need psüühikaprotsessid, mis pole omased mitte üksnes inimesele, vaid väga tõenäoliselt ka aistivatele loomadele. Need inimteadvuse aspektid, mis seonduvad kultuuripärasega ning teadvuse kõrgemate refleksioonitasanditega (nt abstraktne keel, minateadvus, teoreetiline vaimutegevus), jäävad vaatluse alt välja, mis ei tähenda nende olulisuse eitamist teadvuseprobleemis.¹ Äsjatoodud reservatsioon on *conditio sine qua non* — kui mitte muudel põhjustel, siis vähemasti austusest selliste kodumaiste autorite vastu nagu Juri Lotman või Peeter Tulviste. On ju inimteadvuse suhteliselt kultuurivabam aspekt — võime aistinguteks — pelgalt jäämäe veepealne osa. Arvan aga, et selle osa loodusteaduslikku olemust mõistmata ei jõua me kaugele ka teadvuse keerulisemate(?) tasandite protsesside ja võimete mõistmise teel. Mõelgem, miks tehisintellekti valdkonnas kasutatavad arvutid, olles õppimisvõimelised, töötades ülikiiresti ja sealjuures edukalt keerulise sümbolitesüsteemi keskkonnas, kogu oma supermälu ja paljude refleksioonitasanditega, ometi ei väljenda paindlikku arukust, teadvusest rääkimata. Ehk seetõttu, et neil puudub *elementaarne elusolendile* omane tundlikkus (loe: aistimisvõime) tervikeskkonna suhtes ja sellel põhinev elutegevuse regulatsioon? Puudub tundlikkus, mis võimaldaks mõista oma toimingute ja reageeringute kohastumuslikku tähendust.

¹ Soovitaksin lugejal tutvuda Ned Blocki 1995. aastal avaldatud artikliga ja selle kommentaaridega; selles artiklis eristatakse omavahel fenomeniline teadvus, juurdepääsuteadvus ning eneseteadvus.

2. KOMMENTAARID CHALMERSILE

Näidates kognitiivpsühholoogilise ja neuroteadusliku funktsionaalse lähenemise piiratust, küsib Chalmers, miks kaasneb tunnetusfunktsioonide sooritamisega kogemus. Miks ei toimu kogu see infotöötlus "pimedas" ("ja teki all"), vabana igasugusest sisemisest tundest? Me teame, et kogemus tekib teatud füsioloogilis-psühholoogilisi funktsioone (nt teadlikku õppimist või tajumist) täites, kuid see tekkimise fakt ise on mõistatus. Kas kogemuse tekkimine tajumisel ja mõtlemisel on paratamatu? Ehk ei olegi teadvusevaba tajumine ja otsustamine võimalik ning Chalmers murrab sisse lahtisest uksest? On küllalt tõestusmaterjali selle kohta, et kõrgetasemeline teabetöötlus inimpsüühikas saab toimuda ka ilma, et sellega vahetult kaasneks teadvust. Nii näiteks on Soome psühholoog Johan von Wright koos kolleegidega (1975) demonstreerinud teadvusevälist semantilise informatsiooni töötlust kuulmises. Eelkatses seostati teatud tunnussõnade katseisikule esitamisega tervisele ohutu elektrilööki, mille tulemusena nende sõnade hilisem esitamine kutsus esile naha galvaanilise reaktsiooni. Põhikatses kasutati dihhootilise kuulamise meetodit: kaks teineteisest erinevat sõnaderida esitatakse üheaegselt paremasse ja vasakusse kõrva, mille tulemusena katseisik teadvustab üksnes sellesse kõrva esitatud sõnad, millesse esitatu ta peab kohe järele kordama (nt vasakusse kõrva esitatu). Ometi tekib galvaaniline nahareaktsioon ka neutraalsete sõnade hulgas esitatud tunnussõnade sünonüümide esitamisel alalävisesse, s.t mitteteadvustatud sisendkanalisse (s.t paremasse kõrva esitatu). Järelikult toimub semantiline teabetöötlus ka väljaspool teadvustatud taju ja mõtlemist. Maskeerimismeetodit kasutades on eelteadvuslikku nägemismeele kaudu esitatud teabe semantilist töötlust näidanud Marcel (1983), Dehaene jt (1998) jpt.² Ka toimingute valiku ettevalmistamine saab leida aset väljaspool teadvust (Eimer 1999; Eimer, Schlaghecken 1998; Klotz, Neumann 1999). Sama kehtib emotsionaalsete reageeringute kohta (Öhman, Soares, 1998; Whalen jt 1998). Seega on Chalmersi väidetel alust, kui ta küsib, miks ei võiks me kuutõbiste või zombidena ringi liikudes otsarbekalt reageerida ja toimida ilma, et sealjuures kõige sellega kaasneks

²Maskeerimise puhul esitatakse katseisikule lühiajaline stiimulkujutis, mis oleks põhimõtteliselt hästi tajutav tema eraldi esitamisel, selliselt, et talle järgneb kiiresti temast erinev ja teda maskeeriv kujutis. Maskeeringu korral, vastavate sobivate ajaintervallide (nt 0,05 sekundit esituste alguste vahel) ja kujutiste sobivate intensiivsuste puhul ei teadvusta inimene stiimulkujutises esitatut.

subjektiivset elamust. Et funktsionaalne käsitlus Chalmersi arvates ei aita (funktsioone saab põhimõtteliselt täita ka teadvuse osavõtuta), tuleb vastust otsida mujalt. Ei ole olemas sellist kognitiivset funktsiooni, mille seletamine seletaks automaatselt ära ka kogemuse.

Tõepoolest, punase roosi punasus ja sinise suka sinisus meie tajudega kaasnevates aistingutes (rääkimata terava nõela torkest esilekutsutud valu valususest) ei tulene meie teadmistest selle kohta, kuidas taju tekib ja millised neurofüsioloogilised protsessid sellega kaasnevad, ega ole nende teadmistega seletatav. Siit saabki alguse Chalmersi soov unustada lihtne neurobioloogia ja haarata kõrgemalt ja kaugemalt. Ent kas pole hoopis nii, et asudes "otse" teadvuseprobleemi kallale, samas ise abstraktselt analüüsisatasandile minnes, jätab Chalmers kahe silma vahele võimaluse, et tema pakutud "otseteest" (mis ometi toetub kõrgetasemeliste protsesside abstraktselt analüüsile) saab minna tegelikult veelgi otsemat teed. Subjektiivsete kvaalide vahetut elamuslikkust nägemise ja kuulmise alusmehhanismidest ja nende funktsioonidest ning 20. sajandi lõpu inimeste (teoreetilisest) teadmistest leidmata teeb Chalmers ehk ise mõistevea, kui liigub metatasandile? Millele ma siin vihjan? Sean nimelt osalt kahtluse alla Chalmersi väite, et ei ole olemas sellist kognitiivset funktsiooni, mille seletamine annaks ühtlasi seletuse ka kogemusele. Selline järeldus kipub esile tõepoolest, kui me vaatleme inimitaju ja teeme seda nendes modaalsustes, mis on evolutsiooni käigus ülimalt keerustunud ning toimivad paljukordselt vahendatud kujul — nt nägemine või kuulmine. Nendes meeltes on subjektiivse elamuse kvaliteet, antuna esimese isiku vaatepunktist (*first-person perspective*), intuiivselt võttes tõepoolest väga erinev sellest füüsilisest tegelikusest, millele need vastavad aistingud toetuvad. Veelgi enam, aisting ei lokaliseeru silmas ega ajus, vaid projitseeritakse keskkonda — me ei taju roosi punasust mitte silmas, vaid roosi õielehes. Silma võrkkesta ja ajukudede ning teatud spektriosa elektromagnetilisi laineid peegeldava füüsilise objekti objektiivsete omaduste vahel näib haigutavat kuristik. Veelgi suurem kuristik on ajukudede füüsilise ehituse ning aistinguelamuse subjektiivse vormi vahel. Kasutagem siinkohal Thomas H. Huxley tuntud ütlust: see, et midagi nii märkimisväärset nagu teadvuseseisund saab tekkida pelgalt närvikoe ärrituse tulemusena, on sama mõistetamatu nagu džinni ilmumine seepeale, et Aladdin hõõrub oma lampi. Kuidas aga paistab probleem siis, kui teha teatav lihtsusust ja asuda vaatlema algelisi organisme ning nende vahetut biokeemilist ja -elektrilist tundlikkust keskkonnamõjurite suhtes? Sellise küsimusepüstituse juures märkame, et kõrgeastmelisest vahendatusest ei jää palju alles. Tundlikkust algelistel organismidel võime vabalt eeldada seal, kus keha puutub

vahetult kokku teda ümbritsevaga. Enamgi veel, vahetu reageering vormumise (rakumembraani vormumine, kõrgema arenguastme puhul naha plastilisus), ainevahetuse ja liikumiste-liigutuste kujul (assimileerimine, tõrje, kompamine) lubab teatud mõõndustega rääkida mõju ja mõju tulemuse isomorfismist.

Seega, püüdes teha kindlaks tundlikkuse evolutsioonilisi allikaid, saame püstitada hüpoteesi, et tundlikkus leiab esialgu aset vahetult seal, kus toimub interaktsioon keskkonnastiimulite ja organismi stiimulobjektist eristava piirde (-organi) vahel. Lihtsustatult öeldes: tundlikkus on *elav kokkupuude* organismi ja keskkonna vahel, mis piisava intensiivsuse ja sobiva kvaliteedi korral paratamatult tähendab ühtlasi aistingut. Organism väljendab oma suhtumist keskkonnategurisse tunnetatava protsessina, milles afektiivne ja kognitiivne alge on vahetu tundmise (*feeling*) protsessis primitiivselt eristamatud. Elamus ongi füüsikalise-biokeemiline protsess aistitava ja aistija vahelises puutes. On iseasi, et fülogeneesis arenes vahetu tundlikkus keeruliselt ja paljukordselt vahendatud tundlikkuseks, kusjuures osa neid "puutefunktsioone", mis realiseeriti keha pinna vahendusel, kasvas järk-järgult üle aju sisekeskkonna funktsioonideks. Tegelikku objektid ei toimi enam üksnes vahetult, vaid üha enam vahendatud kujul. Neid objekte — eriti ilmekalt nägemis- ja kuulmismeele puhul — esindab fülogeneesi kõrgematel arenguastmetel ajukoore spetsiifiliselt tundlike neuronite valikuline aktiivsus vastusena nende objektide esinemisele keskkonnas. "Puudutatav" on seega representeeritud. Presenteeritu saab aistitavaks oma representatsiooni vahendusel. Mis täidab aga "puudutaja" osa? Muidugi ei saa seda rolli anda mingile müstilisele homunkulusele — *kõrgema* taseme tajujale ja otsustajale tajavas ja otsustavas ajus endas.³ Pakun välja oletuse, et selleks agendiks, mis kannab endas fülogeneetilist vana, vahetult tundliku organismi rolli (nüüd arenenuma organismi närvisüsteemi tuum olles), on taalamuse mittespetsiifilised rakutuomad, mis oma närvilõpmetega projitseeruvad ajukoore spetsiifilistele neuronitele. Mittespetsiifilise aktivatsioonisüsteemi interaktsioon ajukoore tasandil neuronitega, mis representeerivad keskkonnaobjektide tunnuseid, on ajapikku üle võtnud vahetu tundlikkuse funktsiooni. Seega saame — erinevalt Chalmersist — näha loodusteaduslikult usutatavat seletust teadvusele kui vahetule tundlikkusele neurobioloogiliste funktsioonide tasandil.⁴ See viis teadvust seletada ei toetu abstraktsete (ja diskreetse-

³Vt Dennett 1991 — teadvuse kui kartesiaanliku teatrilava metafoori kasutuselevõtuga kaasnevatest probleemidest.

⁴Et vahetult aduda midagi selletaolist, millest siinkohal juttu on, võtku lugeja nimetissõrme ja pöidla vahele tilgake õlist vedelikku ja

te) sümbolite süsteemile kui kognitiivteaduses omaks võetud vaimsete teabetöötlusprotsesside vahendusemehhanismile. Tegemist on analoog-representatsiooniga, mille vahendusel säilivad tajus tajutavale objektile omased suhtelised füüsilised omadused — intensiivsus, suurus/ulatus, suund, vahekaugused, eraldatus/ühendatus, liikumine ja selle suund, objekti detailirohkus jmt. Erinevus vahetust analoogvormis mõjust, mis leidis aset primitiivsete organismide puhul, on selles, et reaalsus pole esitatud (presenteeritud) mitte vahetult, vaid n-ö telesitusena. Seega esineb ka tajutud tegelikkus virtuaaltegelikkusena (vrd Revonsuo 1995). Ometi on kogetava tundlikkuse aluseks endiselt kontakt piirdealal. See piirdeala on asetunud ajapikku välispinnalt närvisüsteemi sisekeskkonda. Nägemine ja kuulmine kujutavad endast vastavalt visuaalset ja akustilist kokkupuudet, mis leiab aset evolutsiooni käigus ajju volditud, väliseskkonnaga homomorfselt jäljendit võimaldavas sisekeskkonnas (täpsemalt, seda keskkonda moodustavate neuronite membraanide biokeemiliselt aktiivses meediumis). Subjektiivselt projitseerub jäljendi poolt esindatu väliseskkonda.

On palju teaduslikku tõendusmaterjali selle kohta, et ajukoore spetsiifiliste neuronite aktiivsusest (nt nende, mis esindavad objekti serva kallet, liikumist, detailipeenust, suurust jmt) ei piisa teadvustatud taju tekkeks nendest objektidest, mille tunnuste kodeerimise eest kõnealused neuronid vastutavad (Purpura 1970; Brazier 1977; Bachmann 1984, 1994; Baars 1997; Bogen 1995; Newman 1995). Tarvilikuks lisatingimuseks on see, et ajukoore spetsiifilised neuronid, ehkki juba aktiveeritud selle objekti ilmumise tõttu, mille kohta käivat teavet nad kannavad, saaksid moduleeritud ka retikulaarformatsiooni ja taalamuse mittespetsiifiliste tuumade, nt intralaminaarsete tuumade juurest lähtuva ja ajukoore jõudva impulssidevoo poolt. Siin esitatud hüpoteesi järgi tagab mittespetsiifiline modulaator kui "puudutaja" puutumisprotsessi; "puudutatavaks" on ajukoore neuronid, mis esindavad virtuaalvormis neid objekte, mis esinduvad tajus. Interaktsiooni kohaks on tajuobjekti tunnuseid esindavate miljardite neuronite sünaptilised ühenduskohad taalamusest lähtuvate sünapseelsete närvilõpmetega. On loogiline, et universaalne mehhanism, mis tagab suvalise representatsiooni aktualiiseerimise (s.o teadvustamise), ei saa ise midagi representeerida, välja arvatud ehk organism kui minakeskne tervik. Nii on see tõepoolest.

hõõrugu seda näppude vahel. Tekkiv vahetu taktiline elamus illustreerib öeldut. Evolutsiooni käigus on vahetu elamuse tekitamise lookus enamiku modaalsuste puhul üle kandunud aju sisekeskkonda, ent elamust tagavate protsesside põhinemine kahe erineva entiteedi vahetel biokeemilis-bioelektrilisel interaktsioonil on jäänud.

Mittespetsiifiline aktivatsioonisüsteem ise ei kodeeri spetsiifilist teavet tajuobjektide kohta (Kimble 1977; Purpura 1970; Bogen 1995). Tema toimele "elustub kogemusena" representatsioonisüsteemis talletuv teave, kuid ta ise ei ole rangelt võttes representatsioone sisaldav süsteem.

Olen oma eelnevates töedes kirjeldanud seda, kuidas mainitud modulatsioonisüsteemi töökarakteristikute tundmine (see süsteem on muuseas aeglasem reageerima tajuobjektidele kui kiire representatsioonisüsteem) aitab ennustada teadvustatud taju dünaamikat reaajas ja neid ennustusi eksperimentaalsühholoogia katsetes kontrollida (Bachmann 1984, 1994, 1997, 1998, 1999). Mõnede kolleegide arvates pole võimalu, et toodud hüpotees on põhjendatud (Hardcastle 1997). Tasub mainimist seegi, et teadaolevate faktide valguses võib osutada küsitavaks Chalmersi tees, et *iga* neurofüsioloogiline protsess võib toimuda ka kogemuse osavõtuta. Ehk piisab, kui ärkvelolekus, terves inimorganismis aktiveeruvad nii spetsiifilised ajukoore närvirakud, mis kannavad teavet oma lülivatest sensorsetest tunnustest, kui ka mittespetsiifiline modulatsioonisüsteem, mis toimib eelmainitud närvirakkudele nende aktiivsust moduleerivalt, et tekiks vastav teadvuslik kogemus? Muidugi, loogilises argumentatsioonis ei pruugi piisata sellest, et ülalkirjeldatud neurobioloogiliste tingimuste täidetud olles on vastavatel subjektidel alati paratamatult tekkinud teadvusseisund. Induktsioon ei pruugi filosoofe rahuldada, sest järeldades näiteks tuhande valge luige nägemise põhjal, et kõik luiged on valged, võime alati komistada lõpuks ka musta luige otsa (või luik meie otsa). Loodusteaduslikust seisukohast võttes aga selline lähenemine töötab. Nii ütleb ka Chalmers, et tema põhi-kontseptsioon ei ole midagi sellist, mida võiks mõjutada edasine neuroloogiline uurimistöö. Tõepoolest, formaalse loogikaga pole vastuolus võimalus, et ka siis, kui talaamiline modulatsioonisüsteem korralikult töötab ja nähtava objekti tunnuseid kodeerivad neuronid on aktiivsed, ei näe terve ja nägija inimene ikkagi midagi. Loodusteaduste vaatevinklist on aga selline võimalus äärmiselt ebatõenäoline. Tegelikult võimatu.

3. MODULATSIOONIMEHCHANISMI PEITUSMÄNGUST

Olen mittespetsiifilise modulatsiooni kui teadvustamismehhanismi hüpoteesi rakendanud ennekõike visuaalse maskeerimistähtsuse seletamiseks (Bachmann 1984), ent Francis Crick (1984) kasutab sarnast lähenemist sõlmimisprobleemi (sidumisprobleemi; *binding problem*) lahendamiseks. On teada, et tunnused, mis integreerituna tajukogemuses

kuuluvad ühele ja samale objektile (nt klouni värvus, kuju ja suurus kuuluvad sellelesamale klounile), esindatakse tajuja ajukoore spetsiifilistes neuronites, mis asuvad ajukoe ruumis eri kohtades. Tekib küsimus, kuidas need üksteisest eraldatud elementaarsed tunnused "sõlmitakse" kokku nii, et ühel juhul saavad nad aluseks mingi ühe tervikobjekti tajumisele, teisel juhul aga mõne teise objekti tajumisele. Näiteks otse ees asuva kõvera ninaga kollase klouni tajumisel on tajuja ajus integreeritud ees asuvate, teatud kõverusega servadega kollaste objektide tajumist vahendavate erinevate närvirakkude aktiivsus. Kui aga sealsamas asuv kõveraniline kloun on roheline, liitub analüüsi rohelse tunnuse eest vastutav üksus ja ühtlasi jääb kõrvale kollase eest vastutav üksus. Olu-kord on sarnane sellega, kuidas paarikümne tähe abil saab moodustada sadu tuhandeid erinevaid sõnu. Crick (1984) pakkus välja, et taalamuse mittespetsiifilised tuumad käituvad omamoodi "valgusvihuna", mille abil valitakse välja need ajukoore neuronid ("tähed"), mis kannavad endas nähtava objekti ("sõna") tunnuseid. Mehhanismiks, mis tagab valiku ja valitud neuronite poolt esindatud tunnuste sõlmimise, on nende neuronite rütmiliselt sageneva ja harveneva impulsatsiooni muutuste omavaheline sünkroniseerimine sagedusel umbes 40 Hz. Neuronid, mis sünkroonselt muudavad oma impulsatsioonisagedust ja teevad seda sagedusribas 40 Hz, osalevadki selle teabe integreerimises, mis on aluseks kogemusse jõudvate tervikobjektide tajutavatele tunnustele.⁵

Niisiis korreleerub teadvusseisund taalamuse poolt moduleeritava valitud rühma kortikaalsete neuronite rütmilise aktiivsusega. Ometi, nagu väidab Chalmers, peame teadma rohkem kui seda, *millised* protsessid kogemuse tekitavad. Ta tahab seletust, *miks ja kuidas* need protsessid

---

⁵Siin tuleks teha täpsustus ja märkida, et Chalmers pole Cricki hüpoteesi vahendamisel täpne — ei võngu muidugi mitte asjaspepuutuvad närvirühmad, nagu seda ütleb Chalmers, vaid nende närvirühmade aktiivsus, väljendatuna neuronite impulsatsioonisageduses. Mainigem sedagi, et neljakümne hertsi hüpotees pole Cricki enda väljamõeldis, sest mitmed teised nagu näiteks Wolf Singeri uurimisrühm Frankfurtis ja Rudolfo Llinási grupp Ameerikas lähtuvad samast teooriast. Crick oli see, kes järjekindlamalt seostas antud hüpoteesi taalamuse mittespetsiifiliste tuumade valiva ja suunava mõjuga ja kirjutas vägagi mõjukaks osutunud artikli. Nagu näitasid hilisemad uuringud (vt Steriade 1997), kontrollib mittespetsiifiline taalamus tõepoolest ajukoore representatsioonineuronite 40-hertsist aktiivsust — näiteks juhul kui subjekt ärkab unest või näeb unenägusid. Teisisõnu, teadvusetu seisundi üleminekul teadvust kandvaks sunnib taalamus ajukoorerakkude esialgselt kaootilise aktiivsuse sünkroonsesse võnkesse.

teadlikkuse tagavad. Chalmersi arvates on häda selles, et teadlased kasutavad valet liiki meetodeid. Puudub teatav lisakoostisosa. Arvan, et Cricki hüpoteesile rakendatuna on Chalmersi etteheidetel alust ja pelgalt 40-hertsistest aktiivsusevõngetest ei tulene seletust kogemuslike kvaliteetide vahetule esinemisele teadlikus tajus selliselt, nagu subjekt neid läbi elab. Kui aga täiendada Cricki hüpoteesi arutlusega mittespetsiifilise modulatsioonist kui vahetust puutes virtuaalkeskkonnas, ei pruugigi neurobioloogilis-evolutsiooniline seletus nii lootusetuna tunduda. See-ega ehk ei peaks otsima mitte *lisanduvat* koostisosa, vaid evolutsiooni käigus *ärapeidetud* koostisosa.

4. MODULATSIOONIHÜPOTEES TEADVUSEPEEGLIS

Mõistagi tekitab meelelise kogemuse kui (virtuaal)puute hüpotees palju küsimusi. Teadvusliku kogemuse paljude introspektiivsete omaduste hulgas (vt Metzinger 1995) on mõned, mille seletamine ajusisesest puute hüpoteesist lähtudes võib esmapilgul tunduda küsitav. Näiteks subjektiivse mulje ajaline ja ruumiline pidevus, s.o indiskreetsus, mis vastandub neuronite lõpliku hulga diskreetsusele. Vastata võiks niimoodi. Neuronite äärmiselt suur hulk ning sünaptiliste ühenduste funktsioneerimise "vedelikuline" tugikeskkond lubavad ennustada tajumuljete illusoorset pidevust. Neuronid on küll diskreetsed elementaarühikud, kuid nende talitluskarakteristikud (nt postsünaptilised erutus- ja pidurduspotentsiaalid) kätkevad gradueeritud pidevprotsesse. Et tegemist on hierarhilise süsteemiga, siis sellises süsteemis madalama taseme diskreetsed ühikud kaotavad oma diskreetsuse, kui nende sisendid konvergeeruvad ühisesse kõrgema taseme ühikusse (selle probleemi üht võimalikku lahendust vt Taylor 1998). On mõeldav leida teatud abi sellestki, kui tõdeme, et miljardite neuronite paljukordselt harunevad närvilõpmed, mis sarnaste bifurkatsioonide kordudes loovad fraktaalstruktuuri, aitavad esialgset diskreetsust ja lõplikult 1,5-mõõtmelises "pidevuses" veelgi enam lahustada. Fraktaalsuse kui tajugeneesi teguri kohta on huvitavaid mõtteid avaldanud nt MacLean (1991). Kõik see meenutab John Searle'i tuntud näidet veest ja veemolekulidest. Vesi on märg, voolav ja näivalt pidev. Ent kui me eraldaksime välja ühe H₂O molekuli, oleks nõmedus öelda, et see poisu siin on märg ja voolav.

Veel üheks teadvusliku elamuse omaduseks on selle paratamatu kuulumine subjektile; aistingud, mida ma kogen, on alati *minu* aistingud (ingl. *perspectivalness*). Ja aistingud, mida kogege lugeja, on

alati lugeja aistingud, ning seda isegi Orwelli "1984" sarnastes poliitilistes tingimustes. Kuidas puutehüpotees seda seletab? Pakun välja, et mittespetsiifiline taalamus kui organismi tuum esindab ühtlasi subjekti tuuma ("mina-keset") ning, kaasates elamusse spetsiifilise representatsioonisüsteemi vahendatud teabe, omistab tuum sellele ühtlasi subjektse kuuluvuse. Teemat pisut edasi arendades jõuame intentsionaalsuse (kui kogemuse veel ühe põhikarakteristiku) seletamiseni sel teel, et mittespetsiifilise aktivatsioonisüsteemi "vetepeeglis" omandab spetsiifilise süsteemi teave oma intentsionaalse ontoloogilise staatuse. See, et aisting on paratamatult aisting millegi kohta, toetub spetsiifilise andmebaasi vastandumisele (see andmebaas saab eksisteerida ja toimida ka eelteadvuslikult — vt artikli algusest) mittespetsiifilisele teadvuskaasamise mehhanismile. Subjektiivse kogemuse "läbipaistvus" tähendab seda, et selle kogemuse intentsionaalne objekt on see entiteet, mis domineerib kogemuses kui selle sisu, kogemus kui selline "paistab läbi"; kogemuse olemasolu on antud tema sisu kaudu, kuid kogetavus kui aistingute ja tajude universaalne omadus on invariantne erinevate sisude suhtes. See teadvuse omadus allub samuti puutehüpoteesist lähtuvale seletusele. Kuna mittespetsiifilisel talaamilisel modulatsioonimehhanismil ("puudutajal") endal pole representatsioonilist sisu ja tema toime on universaalne, s.o rakendatav mis tahes spetsiifilise representatsioonisüsteemi poolt vahendatud tajusisudele ("puudutatavatele"), siis sobivad tema omadused hästi põhjendama transparentsust. (Analoogia: suunatud valgus, mis toob esile objekti, on ise läbipaistev.) Ja lõpuks — subjektiivse mulje see omadus, mille põhjal saame rääkida vaid ajas kestvatest ja suhteliselt püsivatest tajuhetkedest, kus pidevalt integreeruvad olevik ja hetkeminevik ja kus imelikul kombel pole kohta kaduvväikesele tajuhetkele. Selline kogemuse olevikulisus ja ajalikkus on tõlgendatav kui mittespetsiifilise modulatsiooni hajuvus ajas ja ruumis. Modulatsiooni iseloomustab tema ajalisruumiline gradient. Lähed aega, kuni modulaator kaasab representatsioonineuronid aktiivsesse ansamblisse, ning samuti läheb aega, kuni see ansambel sujuvalt hääbub, andes ruumi uuele. Hetke teadvusesisud on pidevas üksteiseks üleminekus; uus kasvab järk-järgult välja vanast. Sellise ajas suhteliselt stabiilse ning taalamusest juhitava erutuskolde ekvivalendiks võiksid olla rakuansamblid (Hebb 1949), lokaalsed ("muljad") mitmetasandilised iseorganiseeruvad tunnustekaardid, mis moodustavad pideva neuronvälja (Taylor 1998), või siis korduvsisestusega tagasisidelised närvivõrgud (DiLollo, Enns 1999).

Chalmers väidab, et ainus lahendus mõistmaks teadvuse ontoloogiat on pidada kogemust maailma üheks fundamentaalseks, edasiredutsee-

rimatuks tunnuseks. See on piisavalt üldsõnaline, et küsida, miks kustub teadvus, kui tema genereerimiseks spetsialiseerunud mehhanismid hakkuvad, välja lülituvad või pidurduvad (nt kooma, uni)? Siin näib haigutavat uus seletussilda neelav kuristik. Tundub siiski, et kogemus kui omadus või elusorganismi kapasiteet on siiski erijuhtumiks ühest üldisemast maailmaasjade omadusest. Selleks omaduseks on vastasmõjude tulemuslikkus. Olgu tegemist massi, laengu või tajukogemusega, vastasmõju ja selle fikseeritav tagajärg on universaalsed omadused. Rakendatuna kogemuseprobleemile võiks vastasmõju teemat arendada nii. Keskkonna ja organismi vastasmõjude keerukamaks ja "elavamaks" muutudes tekib järk-järgult võime "puute elavaks jäljeks" piirdeala(de)l. See on omamoodi "elav stantsiv interaktsioon", kus dünaamiliselt muutuv mõju jäljend, mis tekib puudutatava ja puudutava koe piirdekeskkonnas, ongi defineeritav (ja läbielatav) vahetu kogemusena. Imetajate arengutasandil on sellise interaktsiooni mehhanismiks spetsiifiliste representatsioonikeskuste ja mittespetsiifilise aktiveeriva modulatsioonikeskuse vastastikune mõju. Elusa organismi puhul omandavad mälus talletuvad mõjujäljed võime taas elustuda, kandes kohastumuslikku funktsiooni. (Objektidel ning sündmustel on oma ökoloogilis-kohastumuslik tähendus ja väärtus. Igas tajus sisaldub ühtlasi ka piisake organismi elulugu. Ja siinkohal muutub küsitavaks Chalmersi väide, et igal kahel süsteemil, millel on ühesugune peeneteraline funktsionaalne ülesehitus, on kvalitatiivselt identsed kogemused.)

Miks on tarvis mittespetsiifilist modulaatorit ("puudutajat"), kui spetsiifilises representatsioonisüsteemis on esmane jälg juba fikseeritud? Esiteks sõlmimisprobleemi ja keskkonnamõjurite ambivalentsuse tõttu. Teiseks on jälg siis jälg, kui tal on jälje staatus, s.t kui on olemas agent, kes/mis teab, et kaks asja on omavahel vastastikusel toimes. Lineaarses stiimuli-reaktsiooni skeemis esineb spetsiifilise neuroni reaktsioon lihtsa mittemodelleeriva vastastikmõju tulemusena (spetsiifilise süsteemi teatud neuronite esmane ergastumine ei tähenda kontekstiväliselt mitte midagi). Mittespetsiifiline modulatsioon aktualiseerib jäljemustri kui ühe võimaluse paljudest, osutades selle kontekstuaalsele tähendusele. Millegi omavaheliseks suhestamiseks peab olema suhestaja, ja sellist rolli täidabki modulaatorsüsteem. Spetsiifilise süsteemi raames ei ole suhestamine võimalik; seal toimib pidev suhestamatu infovoog.

Chalmersil võibki olla teatud mõttes õigus, kui ta kritiseerib üksikneuroni tasandil läbiviidud reduktsiooni, ent mittespetsiifilist modulaatorsüsteemi tervikuna ei saa käsitada millenagi, mis on teadvusteoreetiliselt mitterelevantne. See mehhanism pole reduktsioon, vaid tarvilik mehhanism teadvuse jaoks vastavate füüsiliste tingimuste tekkeks.

Imelik oleks arutleda teadvuse kui fundamentaalentiteedi omaduste ja protsesside üle, ignoreerides loodusteaduslikku teavet teadvuse alusmehhanismidest. Enamgi veel, selline teave lubab välja pakkuda ja katseliselt kontrollida suurt hulka hüpoteese konkreetsete teadliku taju ning tähelepanu fenomenide kohta (nt Bachmann 1999). Kahtlen, kas Chalmersi vägagi üldsõnaline käsitlus seda võimaldab.

Chalmersi informatsiooni kahe aspekti teooria järgi on informatsioonil alati nii füüsiline kui fenomeniline sisu. "Kogemus tekib tänu oma staatusele ühe informatsiooniaspektina, kui teine aspekt on leitud kehastatuna füüsilises töötluses" (Chalmers 1995/1999: 1435). Aga mis juhtub siis teadvusvälise teabetöötlusega? Kas see teave polegi teave? Või kui ta on, siis tuleb sisse tuua uusi lisakitsendusi ja spetsifikatsioone nende tingimuste kohta, mille puhul osa töödeldud teabest teadvustub. Kuidas seda teha? Ei saa me läbi neurobioloogiata... ega mittespetsiifilise modulatsioonimehhanismita selles.

5. KOKKUVÕTTEKS

David Chalmersi artiklit oma mõtteid toetava käsipuuna kasutades on mul loodetavasti õnnestunud anda lühiülevaade hüpoteesist, mis seostab vahetu tajukogemuse tekkimise ja mitmed selle kogemuse introspektiivsed omadused aju mittespetsiifilise modulatsioonisüsteemi tööga. Selles ettevõtmises (Bachmann 1984, 1994, 1997, 1998, 1999) pole ma kaugeltki üks. Taalamuse mittespetsiifilisele aktivatsioonisüsteemile omistavad otsustava rolli mitmed teisedki kolleegid (Crick 1984; Baars 1997; Newman 1995; Bogen 1995; Steriade 1997; Hobson 1998). Tahaksin lisada oletuse, et ehk täidab mittespetsiifilise modulatsioonimehhanismi toime spetsiifilisele ajukoore representatsioonisüsteemile lisaks une/ärkveloleku reguleerimise, globaalse kognitiivse "tööruumi" rajamise ning sõlmimismehhanismi kehastamise ülesannetele ka vahetu kogemuse tagaja rolli. Selles mõttes tõlgendan modulatsiooni lookust kui evolutsiooni käigus aju sisekeskkonda peitunud "puutepinda", mis jätkab vahetu aistingutundlikkuse tagaja rolli. Algselt oli see lookus keskkonnamõjurite ja primitiivorganismi omavahelise vahetu puute alal. Nüüd, paljukordselt vahendatuna, leiab "puude" keskkonnaobjektide ja tajuja vahel aset virtuaalkeskkonnas. Keskkonnaobjektide tele-esinduse rolli kehastab ajukoore spetsiifiline süsteem, organismi kui aktiivse puudutaja/reageerija rolli kehastab koorealune tuumikstruktuur, mille "käepikendus" sünapseelsete närvilõpmete kujul spetsiifilist

süsteemi "sügab". Arvan, et selline käsitlus võimaldab saada hakkama Chalmersi pakutud "lisanduva koostisosata". Toetumine informatsiooni ning struktuurse isomorfismi mõistetele aitab küll vulgaarmaterialismi süüdistusest pääseda, ent vahetu kogemuslikkuse asendamine abstraktse informatsioonifunktsiooniga on teine äärmus.

Vaatamata minu kommentaarile siin-seal esinenud Chalmersi käsitluse ja tõlgenduste kriitikale arvan, et tema püüdlused on teadvuseteadusele lõppkokkuvõttes kasulikud kui Daniel Dennetti omad (nt Dennett 1991, 1996/1999). Denneti biheviorism ja püüd ignoreerida tunnetuse kogemuslikku külge on selleks liiga antipaatsed, et teadvuseuuringutega tegelevale eksperimentaalpsühholoogile või neuroteadlasele meeldida. Kuigi Chalmers erialaseid üksikasju sageli mitte tundes ja seetõttu eksperimentaalteaduste teavet käsitledes *faux-pas*'sid teeb, adub ta siiski asja üldist mõtet ning püüab edendada teadvuse loodusteaduslike uuringuid nende kontseptuaalseid probleeme lahates. Dennett soovib oma terava keele ja erilise andega teaduslikuks demagoogiaks (nt õlepoisi taktika: nopi oponendi tekstist välja kõige küsitavam ja pekka (s)teda, tõhusat muud märkamata ja märkimata; või nt aluse äravahtamise taktika: esita asjatundmatule lugejale teave psühholoogiaeksperimentidest moonutatud või väärnimõistetud kujul ja asu siis seda moonutist ründama) püüab teadvuseprobleemi vastu huvi taasäratanud eksperimentaalpsühholoogiat ja neuroteadusi pöörata tagasi biheviorismi raudsesse haardesse. Vangi tagasi minna soovib küll vaid vaimust vaene. Kui temagi.

Kirjandus

- B a a r s , B. 1997. *In the Theater of Consciousness*. Oxford: Oxford University Press
- B a c h m a n n , T. 1984. The process of perceptual retouch: Nonspecific afferent activation dynamics in explaining visual masking. — *Perception and Psychophysics*, vol. 35, pp. 69–84
- B a c h m a n n , T. 1994. *Psychophysiology of Visual Masking: The Fine Structure of Conscious Experience*. Commack, New York: Nova Science Publishers, Inc.
- B a c h m a n n , T. 1997. Visibility of brief images: The dual-process approach. — *Consciousness and Cognition*, vol. 6, pp. 491–518
- B a c h m a n n , T. 1998. Fast dynamics of visibility of brief visual images: The perceptual-retouch viewpoint. — *Toward a Science of Consciousness. II*. Cambridge, Mass.: MIT Press, pp. 345–359

- Bachmann, T. 1999. Twelve spatiotemporal phenomena, and one explanation. — *Cognitive Contributions to the Perception of Spatial and Temporal Events*. Amsterdam: Elsevier, pp. 173–206
- Block, N. 1995. On a confusion about a function of consciousness. — *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 18, pp. 227–287
- Bogen, J. E. 1995a. On the neurophysiology of consciousness: I. An overview. — *Consciousness and Cognition*, vol. 4, pp. 52–62
- Bogen, J. E. 1995b. On the neurophysiology of consciousness: II. Constraining the semantic problem. — *Consciousness and Cognition*, vol. 4, pp. 137–158
- Brazier, M. A. B. 1977. *Electrical Activity of the Nervous System*. London: Pitman
- Chalmers, D. J. 1995. Facing up to the problem of consciousness. — *Journal of Consciousness Studies*, vol. 2, pp. 200–219. [Eesti k: "Otse teadvuseprobleemi kallale." — *Akadeemia*, 1999, nr 7, lk 1408–1439]
- Crick, F. 1984. Function of the thalamic reticular complex: The searchlight hypothesis. — *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, vol. 81, pp. 4586–4590
- Crick, F. 1994. *The Astonishing Hypothesis*. London: Simon & Schuster
- Crick, F., C. Koch 1990. Towards a neurobiological theory of consciousness. — *Seminars in Neuroscience*, vol. 2, pp. 263–275
- Crick, F., C. Koch 1992. The problem of consciousness. — *Scientific American*, vol. 267, pp. 110–117
- Crick, F., C. Koch 1998. Consciousness and neuroscience. — *Cerebral Cortex*, vol. 8, pp. 97–107
- Dehaene, S., L. Naccache, G. LeClec'H, E. Koechlin, M. Mueller, G. Dehaene-Lambertz, P.-F. van de Moortele, D. LeBihan 1998. Imaging unconscious semantic priming. — *Nature*, vol. 395, pp. 597–600
- Dennett, D. C. 1991. *Consciousness Explained*. London: Penguin
- Dennett, D. C. 1996. Facing backwards on the problem of consciousness. — *Journal of Consciousness Studies*, vol. 3, pp. 4–6. [Eesti k: "Tagurpidi teadvuseprobleemi kallale." — *Akadeemia*, 1999, nr 7, lk 1441–1445]
- DiLollo, V., J. T. Enns 1999. Competition for consciousness among visual events: The psychophysics of reentrant visual pathways. — *Journal of Experimental Psychology: General* (ilmumas)
- Eimer, M. 1999. Facilitatory and inhibitory effects of masked prime stimuli on motor activation and behavioural performance. — *Acta Psychologica*, vol. 101, pp. 293–313

- Eimer, M., F. Schlaghecken 1998. Effects of masked stimuli on motor activation: Behavioral and electrophysiological evidence. — *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, vol. 24, pp. 1737–1747
- Hardcastle, V. 1997. Talis Bachmann, Psychophysiology of Visual masking: The Fine Structure of Conscious Experience. — *Journal of Consciousness Studies*, vol. 4, pp. 190–192
- Hebb, D. O. 1949. *The Organisation of Behavior*. New York: Wiley
- Hobson, J. A. 1998. The conscious state paradigm: A neuropsychological analysis of waking, sleeping, and dreaming. — *Toward a Science of Consciousness. II*. Cambridge, Mass.: MIT Press, pp. 473–486
- Kimble, D. A. 1977. *Psychology as a Biological Science*. Santa Monica: Goodyear
- Klotz, W., O. Neumann 1999. Motor activation without conscious discrimination in metacontrast masking. — *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, vol. 25, pp. 976–992
- MacLean, P. D. 1991. Neofrontocerebellar evolution in regard to computation and prediction: some fractal aspects of microgenesis. — *Cognitive Microgenesis. A Neuropsychological Perspective*. New York: Springer-Verlag, pp. 3–31
- Marcel, A. J. 1983. Conscious and unconscious perception: experiments on visual masking and word recognition. — *Cognitive Psychology*, vol. 15, pp. 197–237
- Metzinger, T. 1995. The problem of consciousness. — *Conscious Experience*, Paderborn: Schöningh/Imprint Academic, pp. 3–37
- Newman, J. 1995a. Thalamic contributions to attention and consciousness. — *Consciousness and Cognition*, vol. 4, pp. 172–193
- Newman, J. 1995b. Reticular-thalamic activation of the cortex generates conscious contents. — *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 18, pp. 691–692
- Purpura, D. P. 1970. Operations and processes in thalamic and synaptically related neural subsystems. — *The Neurosciences: Second Study Program*, New York: Rockefeller University Press, pp. 458–470
- Revonsuo, A. 1995. Consciousness, dreams, and virtual realities. — *Philosophical Psychology*, vol. 8, pp. 35–58
- Steriade, M. 1997. Synchronized activities of coupled oscillators in the cerebral cortex and thalamus at different levels of vigilance. — *Cerebral Cortex*, vol. 7, pp. 583–604

- Taylor, J. G. 1998. Cortical activity and the explanatory gap. — *Consciousness and Cognition*, vol. 7, pp. 109–148
- Whalen, P. J., S. L. Rauch, N. L. Etcoff, S. C. McInerney, M. B. Lee, M. A. Jenike 1998. Masked presentations of emotional facial expressions modulate amygdala activity without explicit knowledge. — *Journal of Neuroscience*, vol. 18, pp. 411–418
- Wright, J. M. von, K. Anderson, U. Stenman, U. 1975. Generalisation of conditioned G.S.R.s in dichotic listening. — *Attention and Performance: Vol. 5*, London: Academic Press, pp. 194–204
- Öhman, A., J. J. Soares 1998. Emotional conditioning to masked stimuli: Expectancies for aversive outcomes following nonrecognized fear-relevant stimuli. — *Journal of Experimental Psychology: General*, vol. 127, pp. 69–82

TALIS BACHMANN (sünd. 1951) lõpetas Tartu ülikooli 1974. aastal, kaitses psühholoogiakandidaadi kraadi 1979. ja psühholoogiadoktori kraadi 1989. aastal. On töötanud Tartu Ülikooli psühhofüsioloogia-professorina, Arizona osariigi ülikooli adjunktprofessorina, Müncheni Max-Plancki Psühholoogiauuringute Instituudi külalisteadurina, Tallinna Pedagoogikaülikooli rektori ja professorina, Portsmouthi ülikooli kognitiivpsühholoogia õppekava koordinaatori ja tajulabori juhendajana. On Euroopa Kognitiivpsühholoogia Ühingu täisliige, Teadvuse Teadusliku Uurimise Assotsiatsiooni (*Association for the Scientific Study of Consciousness*) täisliige, *Attention and Performance*'i rahvusvahelise nõuandva kogu liige, Eesti Psühholoogide Liidu asutajaliige, erialajakirjade *Consciousness and Cognition* ja *European Journal of Cognitive Psychology* toimetuskolleegiumide liige ning mitme psühholoogiaajakirja (*Perception* (Inglismaa), *Perception and Psychophysics* (USA), *Psychological Review* (USA), *Journal of General Psychology* (USA), *Visual Cognition* (Inglismaa) jmt) *ad hoc* retsensent. Ta on esinenud loengute ja ettekannetega 14 riigis. Alates 1999. aastast töötab Tallinnas Õigusinstituudi psühholoogiaprofessorina.

EDITORIAL NOTE

This issue of our journal is devoted to French culture. It starts with Victor Hugo's passionate opening address to the Paris Peace Conference of 1849. Inspired by the 1848 revolution, social figures from several countries gathered there, but not official representatives of states. Hugo focused his thoughts on the idea of the United States of Europe.

The article by Maks Päss, originally published in 1937, speaks about Andres Dido (1855–1921). Having fled the Russian tsarist regime, he finally reached Paris. In 1906 he issued there a journal called *Õigus* (Justice), with a subheading *La Justice, journal esthonien*. *Õigus* concentrated on the problems of national politics and economy, nurturing the idea of Estonian sovereignty and independence. Andres Dido also deserves attention for his patriotic song that for the first time contained the words “the Estonian state” and “the Estonian Republic”.

In 1922 the French Institute was founded in Tartu. It occupied a special place among the nine French cultural societies in Estonia for its structure, aims and activities. The French Institute attracted several Estonian academics and cultural figures. Its membership included, for example, Ludvig Puusepp, Karl Schlossmann, Paul Kogerman, Gustav Suits, Johannes Semper, and many others. Asko Varik, a doctoral student at the Department of History, University of Tartu, studies the diverse and grandiose activities of the French Institute and the factors that influenced it through two decades. He discusses the significance of the French Institute for the University of Tartu, cultural life in Tartu and its role in Estonian-French cultural relations in general.

The article of Jean-François Lyotard (1924–1998), the leading French theoretician of postmodernism, characterises postmodernity. The background to his treatment is appeal of our era for

ending experiments in art and elsewhere. These demands express a call to order, a wish for unity, identity, steadiness and popularity (in the meaning of *Öffentlichkeit*, of "finding an audience"). Lyotard argues for postmodernism, interpreting Kant's theory of the sublime. Thus, the postmodern would be that which, in the modern, puts forward the unrepresentable in presentation itself; that which denies itself the solace of good forms, the consensus of a taste which would make it possible to share collectively the nostalgia for the unattainable; that which searches a stronger sense of the unrepresentable. A postmodern artist or writer is in the position of a philosopher: the text he writes, the work he produces are not in principle governed by preestablished rules, and they cannot be judged according to a determining judgement, by applying familiar categories to the text or to the work. Those rules and categories are what the work of art itself is looking for. Lyotard declares: "Let us wage a war on totality; let us be witnesses to the unrepresentable; let us activate the differences and save the honor of the name."

The article by art historian and film critic Ilmar Raag first describes briefly the landscape of present-day French thought, the abode of Jean-François Lyotard where he walks interactively. Thereafter the author glances at his own favourite themes in philosophy. The main source for the article is *The Postmodern Explained* (*Le Postmoderne expliqué aux enfants*, 1986), a somewhat exceptional book in Lyotard's oeuvre. He presents a summary of his theories in the correspondence published there.

As an example of French literature, we publish the poem "Prayer for admission to Paradise together with donkeys" by Francis Jammes (1868–1938). The French block ends with two prose miniatures by Ilmar Jaks about the French mentality.

Rein Taagepera, professor of general political science at the University of Tartu, discusses the promotion of lecturers at German and North-American universities. Having compared the respective systems to drawers and ladders, he asks how they function in small language areas, such as Estonia, which can maintain only one research university. He finds that because of the absence of *Hausberufungsverbot* (ban on contest within one's own university) the present Estonian procedure is a complete opposite to

the German system. Instead of avoiding academic incest, teaching a successor for oneself becomes a norm. Both winners and losers have to communicate with one another daily. In order to alleviate academic stagnation in a small language area, although there is no hope to avoid it altogether, the author presents his own strategy. It is of primary importance to replace the drawers by ladders. Secondly, the help of talented foreigners should be used to a moderate extent. Thirdly, preferably these local scholars should be employed who have acquired one of their academic degrees abroad.

The Estonian Ministry of Justice has completed and introduced to the Parliament a new voluminous bill of Debt Law. It includes as many as 1579 paragraphs. Despite its title, this law does not concern only those people who have debts. By surprise, anyone who has signed a contract of sales, insurance, employment, rent, donation, or some other contract of private law will find themselves influenced by this law. Uno Mereste, member of the Estonian Academy of Sciences, defends the view that debt law can embrace only these persons one of whom owes something to the other. It is unnecessary and senseless to include in debt law these relations of private law where one is not indebted to the other party.

The more complicated the social system, the more complicated the forms of human behaviour, and the more possibilities there are for a conflict between the individual and society that enforces social (including legal) regulations. In É. Durkheim's opinion, social conflict manifests itself as deviant behaviour. Usually delinquency, suicides, drug addiction, alcoholism, toxicomania, prostitution, and social parasitism are distinguished from deviant behaviour as a whole. Deviant behaviour, however, is caused by anomie. Anomie is the term used by É. Durkheim for a phenomenon that often appears during revolutionary stages of society. It is such a state of society where a considerable part of its members, who are aware of the norms governing them, adopt an indifferent or negative attitude to these norms. A necessary precondition for anomie is the collision between two socially conditioned phenomena: demands, interests and needs on the one hand, and on the other hand the social opportunities for satisfying

them. Anomie occurs during a moral crisis, when collective consciousness of society is being destroyed. Silvia Kaugia, lecturer of comparative jurisprudence at the University of Tartu, discusses suicide as one of the forms of deviant behaviour caused by anomie. Estonia occupies the first place in the world for the frequency of suicides. The author describes the manifestations of disguised creation of norms and discusses the peculiarities of the criminogenic situation in Estonia.

Thereafter we can take a look at the humans through the eyes of a psychiatrist. Gunnar Nirk (1921–1996) acquaints us with psychodynamic psychiatry that is prevalent in North America. This term emphasises the understanding that human psychological functions take shape under the influence of the joint action of several, often changeable and contradictory forces. Relying on Glen Gabbard's book *Psychodynamic Psychiatry in Clinical Practice* he describes the three theories of its author that try to explain the normal and pathological development of mind. These theories are: ego psychology, object relations theory and self psychology.

In the section of discussions Talis Bachmann comments on David Chalmers' article "Facing up to the problem of consciousness" (*Akadeemia* No. 7, 1999 pp. 1408–1439) that attracted surprisingly great attention. The author briefly presents an alternative — one should search for the essence of consciousness in neurobiology, but in a somewhat different way than propagated by Sir Francis Crick and Christof Koch.

We end the issue with Part 3 of a series of articles by Tiit Henno, researcher at Tartu University, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from written text, first and foremost from literary language.

Legal system and debt law

Uno Mereste

The planned legal reform and the Debt Law bill envisage the regulation of all contracts of private law within the framework of debt law. This would mean the formation of such a legal system whose logical contradictions would make it very complicated and difficult to understand. Treating contracts of employment, sales, lease, use, consumer protection and other contracts of private law as different debt contracts is ungrounded both conceptually and from the viewpoint of people's legal conscience.

The enforcement of debt law as a legal system embracing all contracts of private law would create a situation that (1) ignores people's traditional understanding of law, first of all, people's principally correct understanding of debt, and (2) one has to start teaching debt law which differs radically from the popular understanding of debt and is based on a concept of debt that no one is even able to define.

The supporters of debt law declare that all contracts of private law are debt contracts in the most general sense, and all the contractors are either creditors or debtors. These aims, however, could be achieved in a more sensible way that would not contradict people's traditional concept of debt but would be in harmony with it. The more

sensible and also more modern approach should not try to include other areas of private law into debt law. All of them will continue to have their specific objects, and a difference is made between the application of debt law in its two different functions.

Debt law should be then firstly applied as specific private law similar to all the other areas of private law. As such, the objects of debt law are debt contracts, as the main object of labour law would be labour contracts, of insurance law — insurance contracts, etc. Secondly, debt law could be treated as the core of private law, which is connected with all the other areas of private law and will have a special mission in relation to them. All debt relations, between partners of all kinds of private law contracts would be solved within the framework of debt law. The more sensible way for reforming the legal system and adjusting it to the situation of market economy presupposes creating detailed norms of contract law which would embrace all private law contracts and all relations regulated by contracts.

Sozialer Konflikt und dessen Lösung

Silvia Kaugia

Die wichtigsten Garantien der inneren Zusammenarbeit der Gesell-

schaft sind die Entwicklungsstufe der Rechtsetzung, die Annahme der gültigen Gesetze seitens der Bevölkerung, Gewährleistung menschenwürdigen Lebensbedingungen für alle Gesellschaftsgruppen, Erhebung des Rechtsbewußtseinsniveaus usw.

Wir müssen der Stellungnahme des französischen Soziologen Émile Durkheim zustimmen, daß ein sozialer Konflikt sich in der Form eines abweichenden Verhaltens ausdrückt. Vom abweichenden Verhalten als Ganzes werden oft Rechtswidrigkeiten, Selbstmorde, Drogensucht, Alkoholismus, Toxikomanie, Prostitution und sozialer Parasitismus abgetrennt; der Grund des abweichenden Verhaltens ist aber Anomie als Status der Gesellschaft, wo ein bemerkenswerter Anteil deren Mitglieder, die der für sie verbindlichen Normen bewußt sind, zu diesen Normen jedoch eine entweder negative oder gleichgültige Einstellung haben. Eine Voraussetzung für Anomie ist Zusammenstoß zweier sozial bedingter Erscheinungen: einerseits Anforderungen, Interessen, Bedürfnisse, andererseits die sozialen Möglichkeiten für deren Befriedigung. Dieser Zusammenstoß tritt aber in den Bedingungen der moralischen Krise, beim Untergang des kollektiven Bewußtseins in der Gesellschaft auf.

Konflikte wegen Wertvorstellungen (z. B. volksethnische Kon-

flikte) sind am schwierigsten zu lösen. Unter Verzicht auf seine Prinzipien, Traditionen, verliert die Konfliktpartei sein Gesicht, seine Prestige. Streit über den Umfang des Verzichts bringt immer das Auseinandergehen dieser Gruppe mit sich, die einen Konflikt mit einer anderen Gruppe hat. Das bedeutet zugleich den Wechsel des Leiters und Bildung neuer Wertvorstellungen. Dafür sind die Konflikte wegen materiellen Mitteln (o. sozial-wirtschaftliche Konflikte) relativ gut lösbar. Da die materiellen Werte in einer oder anderen Weise meßbar sind, wird aus der Frage über die Verteilung der Mittel in der Regel ein Handeln, wo gegenseitige Kompromisse möglich sind. Eine andere Konfliktquelle ist die Festsetzung der Machtgrenzen in der Machthierarchie, d. h. ein politischer Konflikt. Um je höheren Platz gekämpft wird, desto heftiger ist der Kampf. In der Politik gehört Machtkampf in jeder Beziehung als verdecktes Element dazu, er wird in der Regel öffentlich nicht zugegeben, sondern hinter rechtliche und ideologische Kulissen versteckt. Vom soziologischen Gesichtspunkt fangen die politischen Konflikte vom Bedarf zur Umverteilung der Machtverhältnisse und Autoritäten sowohl im Maßstab der Gesellschaft als kleinerer Organisationen an. Dieser Bedarf geht aber seinerseits davon hervor, daß neue Generationen auf die soziale Bühne treten und eine neue Elite in den Gesellschaftsstrukturen for-

Summaries

miert wird. Je stabileren Eindruck das vorige politische System formiert, desto tiefer der Konflikt im Zusammenhang mit der Machtumverteilung sein wird.

Im Prinzip gibt es zwei Möglichkeiten zur Lösung eines sozialen Konflikts — dies entweder mit rechtlichen oder nichtrechtlichen Mitteln zu machen. Obwohl

in beiden Fällen die Gefahr besteht, daß wir die Interessen der anderen Konfliktpartei beeinträchtigen, wenn wir die Interessen der einer Partei schützen, müssen wir trotzdem den Standpunkt vertreten, daß für die Lösung sozialer Konflikte das Recht als die wichtigste ordnungschaffende Institution im Staat jedoch die Hauptrolle spielt.

SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE

Tiit Hennoste

III

SUULISE KÕNE ERISÕNAVARA. II

Verbituletus.* Verbide puhul ei ole me leidnud eriliiteid, millega tuletaks kirjakeelsest verbist argisõnu või mis oleksid kasutusel ainult või eelkõige suulises kõnes. Suulise kõne verbide tavaline loomisviis on hoopis väljendverbide ja ühendverbide tegemine üldsõnadega (*panema tatti*) või metafooride loomine.

Kui aga on tegu argitüvega, siis on enamasti tegu kolme tuletusrühmaga:

-i-: *ropsima, pakkima, pommima, larpima, jupsima*;

-ta-: *jokutama, jobutama, mökutama, molutama*;

-ise-: *mõlisema, mögisema*.

Osal juhtudel on tuletise aluseks nimisõnad, mis mõnikord võivad tegetseda ka omadussõnadena (*rops, jahu, jobu*), osal juhtudel aga sellist nimisõna pole (**jups, *larp, *joku*).

Samu liiteid kasutatakse ka kirjakeeles:

-ta- on väga tavaline kirjakeele liide, mis on nimisõnale liitudes kautiiviliide ja faktitiiviliide. Ta väljendab tegevust, mille osaliseks on tuletusaluse sõnaga tähistatu (*jobu*). Tuletuse üheks tähenduseks on seisund või olukord, milles ollakse. Just see on ka argikeele sõnades tavaline;

-i- on frekventatiiviliide (kordumist näitav liide), mis on ebaproduktiivne ja tuletab verbe *a*-tüvelistest deskriptiivverbidest, harvem ka nimisõnadest. Argikeeles tuletab ta verbe nimisõnadest. Nimisõna märgib sealjuures muutuse tulemust (*rops*);

-ise- tuletab kontinuatiive onomatopoeetilis-deskriptiivsetest tüvedest ka argituletuses.

Määrsõnatuletus. Määrsõnatuletuses on vähe suulisele kõnele või argikeelele omast. Kesksed argisõnades kasutatavad määrsõnaliited on järgmised:

-lt-: *ilgelt, õudselt, jõhkralt, marudalt*;

-st-: *praegast, praegust, jällegist, kuidagist, ikkagist*;

---

*Käesolevad kaks lehekülge jäid tehnilistel põhjustel eelmisest numbrist välja.

Sissejuhatus suulisesse eesti keelde

-ts: *nats*;

-sti: *sitasti*;

-ks: *muideks*;

-lt on kirjakeeles kõige levinum sufiks. Argituletuses tuletatakse sellega palju määrsõnu argiomadussõnadest (*ilge > ilgelt* jms). Lisaks on tavaline, et seda kasutatakse kirjakeele adverbide puhul, mis on lühenenud: *praktiselt, suhtiselt, tegelt, põhimõttiselt, aint*.

-st on sufiks, millel on olemas vasted murretes. Osalt võib olla tegu murdesõnadega, osalt aga reeglipärase lõpu lisamisega kirjakeelsetele sõnadele, mis sellist lõppu tegelikult ei vaja (*praegu+st = praegust*). Samamoodi käitub mõnikord ka -ks (*muide+ks*) või -lt (*praegu+lt*).

Lisaks on argiadverbide seas liitadverbe, mille esimene pool on erinev kirjakeelest (*kuidas+moodi, miks+pärast, igas+tahes*) ja palju kahekäändelisi seisundimäärsõnu: *nässu : nässus, untsu : untsus, kihva : kihvas, persse : persses, tuksi : tuksis, raksu : raksus, sassi : sassis*.

4.3. Grammatilise sõnaliigi muutmine

Sõnaliigi ja sõna vahetamine on suulises kõnes kirjakeelest erinev. Esiteks, suulises kõnes on mitmete sõnade sõnaliigiline kuuluvus kõikumine. Teiseks on suulises kõnes sõnu, mis on saadud mingisse sõnaliiki kuuluva sõna vormi viimisega teise sõnaliiki.

Esimesse rühma kuuluvad eelkõige sõnad, mis võivad olla nii omadussõnad, määrsõnad kui ka partiklid. Nende seas on statistiliselt kesksed *õudne, jube, maru, jõle, lõpp, hirmus, loll, lahe*. Lisaks kuulub siia sõnu, mis võivad olla adverbid või partiklid: *nüüd/nüüd/nüt, sin/siin, sis/siis/siss, vell/veel, kuskil*.

Teise rühma kuuluvad põhiliselt verbivormidest tehtud partiklid, mille seas on statistiliselt kesksed *ütlemel/ütme, onju, kule, ota, vatalvat, tähendap/tändab/tändap, eksole*. Lisaks on mõned adverbidest tehtud partiklid: *väl/võ*.

Käesolevas peatükis jätkame suulise kõne erisõnavara kirjeldamist. Esimalt vaatleme suulises kõnes esinevaid kirjakeelsete sõnade eripäraseid hääldusvariante. Seejärel kirjeldame omaette sõnu ja hääliitsusi, mis rikuvad keele foneetilisi ja fonotaktilisi piiranguid. Viimases osas vaatleme eesti suulise kõne morfoloogilisi erijooni.

1. HÄÄLDUSVARIANDID

Suulises kõnes on sõnu, mille hääldus erineb samade sõnade standardsest hääldusest, foneetikast ja fonoloogiast. Sõnal võib olla lühem ja pikem variant (*milla/millal*), eri variantides võivad mõned häälikud olla erinevad (*üheksalõheksa*) jne. Neid variante võib vaadelda kahest osast. Esiteks võib alustada sellest, mille poolest erinevad kirjakeelsed ja mittekirjakeelsed variandid. Siin on kolm suurt rühma: lühemad sõnad, pikemalt hääldatud sõnad ja teistmoodi häälikuid sisaldavad sõnad.¹ Teiseks võib alustada sellest, et sellised variandid jagunevad kahte rühma. Ühed neist on püsivad sõnad, kirjakeelsete sõnade veidi erineva tähendusega või sama tähendusega sünonüümid. Teised on aga ajutised muutumised, kus sõna saab teise kuju kontekstuaalsetel tingimustel. Seega tuleks üht osa neist käsitada eripärase sõnavarana, teist osa aga hääldusjoonena. Sealjuures võivad omaette sõnad olla mitmesugust päritolu ja mitmel põhjusel konkreetse tekstikohas kasutusel, näiteks murdetaustaga sõnad, mis on muutunud nüüd ühiskeele sõnadeks või kuuluvad mingisse registrisse või stiili (madalkeel vms), või pikematest sõnadest lühenemise kaudu tekkinud püsivad sünonüümid.

¹Käesoleva osa esimene variant on siinsest veidi erinevate rõhkudega ilmunud artiklis: T. Hennoste, Suulise kõne sõnakasutuse sagedased erijooned. — *75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa: Viron kielen ja kulttuurin opettaminen Suomessa -seminaari 23.11.1998*. (Castrenianumin toimitteita 56.) Toim. R. Kasik ja L. Huima. Helsinki, 1999, lk 98–131.

1.1. Eripäraste vormide põhirühmad

Eripärase häälduse tüüpe on tavaliselt käsitletud foneetika terminites.² Me kasutame siinkohal lihtsamat lähenemist ja jaotame eripärasused kolme põhirühma: lühenemised, teised häälikud ja pikenedemised.

1) Sõna võib olla mõne hääliku või ka terve silbi võrra lühem kui vastav kirjakeelne sõna. Meie praegune transkriptsioon lubab välja tuua järgmised nähtused:

- mingi vokaal või konsonant on hääldamata (*milla* < *millal*);
- 2./3.-värtelise vokaali või konsonandi asemel on esmavärteline (*koli* < *kooli*);
- mingi silp on puudu (*mõtsin* < *mõtlesin*).

Transkriptsioon ei võimalda praegu välja tuua juhtumeid, kus kirjakeele normatiivse kolmanda välte asemel on hääldatud teine välte, välja arvatud klusiilide puhul.

2) Sõnas võivad olla teised häälikud, kui kirjakeele normatiivne hääldus ette näeb:

- kirjakeelse sõna diftongi asemel on pikk või lühike üksikvokaal (*pääv* < *päev*);
- konsonantühendi asemel on pikk või lühike konsonant (*sellast* < *seljast*);
- kirjakeelse sõna vokaali asemel on mingi teine vokaal. Siin võib olla mitu varianti: vokaal on kõrgem või madalam (*õheksa* < *üheksa*), järgsilbi vokaali asemel on redutseerunud vokaal jms.

Praegune transkriptsioon ei luba välja tuua järgsilbi vokaalide redutseerumist.

3) Mõned häälikud või silbid hääldatakse pikemalt või tugevamalt, kui on tavaline. Meie korpus lubab praegu välja tuua ainult teatud klusiilide tugevamat hääldust. Muid võimalusi transkriptsioon ei näita.

Kokku on *Korpuses 1999* selliseid eripärase hääldusega sõnu 5167, mis teeb 5% kõigist tekstisõnadest ja umbes 1/4 eripärastest tekstisõnadest.

---

²P. Ariste, *Eesti keele foneetika*. Tartu: TRÜ, 1977; G. Brown, *Listening to Spoken English*. 2nd edition. London and New York: Longman, 1990, lk 57–88. Vt ka ülevaadet avalikus suulises kõnes kasutatavatest eripärastest hääldusjoontest ja eesti keele normatiivsest hääldusest: E. Kraut, Hääldus Eesti televisioonis. — *Keel ja Kirjandus*, 1994, nr 11, lk 660–669; E. Kraut, Hääldus. — E. Kraut, E. Liivaste, A. Tarvo, *Eesti õigekeel*. Tallinn: Koolibri, 1998, lk 10–94. *Korpuse 1999* baasil on eripärastest hääldusjoontest pooleli Marju Mikkelii bakalaureusetöö.

1.2. Lühemad tekstisõnad

Suulises tekstis on hulk tekstisõnu, mis on tüvelts samasugused kui kirjasõnad, kuid mõne hääliku või silbi võrra lühemad. Lühemad sõnad annavad korpusesse 314 erinevat sõnavormi, kokku 4687 tekstisõna ehk 90% eripäraste hääldusega sõnadest. Neist üle 100 korra esinevad *sis*, *a*, *vä*, *nüüd*, *aa*, *nimodi*, *se*, *i*, *sin*, *ned*, *ku*, mis annavad kokku 3016 kasutust, lisaks arvud (*kolmkend* jms), kokku 231 kasutust, ühtekokku 3247 kasutust (69% lühematest vormidest).

Tabel 1

SAGEDASIMAD LÜHEMAD TEKSTISÕNAD

Korpus 1999 PÕHJAL SÕNALIIGITI

Partiklid

889 *sis*, 293 *a*, 286 *vä*, 266 *nüüd*, 162 *aa*, 125 *nimodi*, 105 *i*, 92 *sis*, 83 *vel*, 76 *kule*, 75 *s*, 50 *tändab*, 47 *võ*, 47 *aint*, 31 *tegelt*, 23 *nüt*, 22 *ota*, 21 *vata*, 17 *ot*, 16 *põhimõttelt*, 15 *tändap*, 11 *kuat*

Asesõnad

498 *se*, 103 *ned*, 56 *siuke*, 21 *sele*, 17 *siuksed*, 16 *seline*, 15 *siukene*, 15 *seles*

Adverbid

187 *sin*, 102 *ku*, 94 *ni*, 46 *võibola*, 21 *sinn*, 17 *kudas*, 12 *siinpol*, 12 *aind*, 11 *võibola*, 11 *selepärast*, 11 *kuda*

Verbid

35 *üts*, 29 *mõtsin*, 25 *ütsin*, 20 *sab*, 13 *vaatsin*, 11 *san*

Arvsõnad

46 *kakskend*, 33 *viiskend*, 21 *seitsekend*, 17 *nelikend*, 14 *kakskümend*, 11 *kolmkend*, 10 *kuuskend*

Kui võrdleme neid sõnavorme vastavate sõnade kirjakeelepärase sõnavormidega, siis on enamiku sõnade puhul kirjakeelsete variantide esinemissagedus vähemalt kaks korda suurem kui lühematel variantidel. On aga ka mõned sõnad, mille paralleelvariantide hulk on laias laastus võrdne (*siis/sis*, *nüüd/nüüd*, *otaloota*), ja mõned, mille seas prevaleerib statistiliselt eripärane variant (*nimodi*, *kule*, *arvsõnad*).

1.3. Ajutine ja alaline erinevus

Lühemad sõnad võib jagada kahte rühma: omaette sõnad ja ajutised tekstisõnad. Kahe rühma piiri pole võimalik üheselt määratleda. Selleks oleks vaja täpsemaid analüüse iga sõna kohta. Lisaks aga võib arvata, et osa vorme ongi üleminekuseisundis ajutiselt vormilt iseseisvale sõnale. Siin on arvatud omaette sõnade hulka sellised, mida korpus oli vähemalt viis korda, s.t tegu ei ole juhusliku esinemisega. Lisaks on arvestatud seniseid teadmisi sõnade tähenduse kohta ning siinkirjutaja ja kolleegide intuiitiivset liigendust. Omaette sõnade seas on mõned eristatavad omaette tähendusega sõnadena. Ülejäänud omaette sõnade puhul esialgu seda väita ei saa, kuid see ei tähenda, et ka neil ei võiks olla omaette tähendusi.

Alguses vaatame sõnu, mida oleme tõlgendanud omaette sõnadena. Nende loend on järgmine.

1) Omaette tähendusega sõnad, millel on lühem tüvi:

– partiklid: *välvõ, kule, ota/ot, vata, las*;

2) kindla kasutuskontekstiga püsivalt tarvitatavad lühemad sünonüümid:

– partiklid ja adverbid: *sis/siss/s, a, aa, i, nüd/nüt, vel, aint/aind, tegelt, põhimõtselt, tändap, ütme, tändab, kuat, nimodi, kudas/kuda, sin, võibola/võbola/võibla/võbla, ku, ni, selepärast, kudagi, peagu, nivisi*;

– asesõnad: *ned, siuke, niuke, se, sda, sele/seles, seline*;

– verbid: *üts, mõtsin, ütsin, vaatsin*;

– numeraalid: *kakskend/kakskümmend, viiskend, seitsekend, nelikend, kuuskend, kolmgend*.

Lühemad sõnavormid erinevad pikkadest mitmesuguste kadude poolest. Statistiliselt sagedased kaod on järgmised:

– pika vokaali asemel lühike (*Korpus 1999* 10 sõna): *nimodi, kule, vata, ota, sis, nüd, vel*;

– 2. silbi puudumine (10): *mõtsin < mõtlesin, tändap < tähendab, aint < ainult, ütsin < ütlesin, a < aga, aa < ahah*;

– diftongi asemel üksikvokaal (7): *vä, pälvä < päev, i < ei*;

– lõpukonsonandi või vokaali puudumine (6): *milla < millal, kuidakuda < kuidas, justku < justkui, mutku < muudkui, ku < kui*;

– *h* puudumine teise silbi algusest (5): *niuke, kaeksa*.

Muud võtted on haruldased:

– silbi puudumine liitsõna teisest poolest: *-kend < kümmend*;

– 3. silbi puudumine: *tegelt < tegelikult*;

– konsonandi puudumine 2. silbi algusest: *kuat < kurat*;

– 1. silbi vokaali puudumine: *sda < sada/seda*;

– konsonandi lühem variant 1.–2. silbi piiril: *seline* < *selline*, *mite* < *mitte*.

Sõnaliigiliselt on lühemad sõnad eelkõige partiklid, adverbid, asesõnad. Lisaks on lühemad -*kümmend*-lõpulised numbrid (-*kend*), -*päev*-lõpulised nädalapäevanimed (-*päl-bä*) ja mõned verbid, mida kasutatakse eelkõige *et*-algusega referaadi saatelauses: *mõtsin=et*, *ütsin=et*, *vaatsin=et*.

Suurem osa selliseid sõnu on grammatiliselt muutumatud sõnad, väike osa muutuvad sõnad. Viimaste puhul on võimalik väita ainult seda, et lühemad vormid on olemas neist muudetest, mis korpuses esindatud on. Näiteks arvude -*kend*-lõpp esineb vaid nimetavas käändes, muudes käänetes on tegu tavalise pika lõpuosaga. -*bäl-pä*-vorme on korpuses vaid üksikuid, nii ei saa nende kohta midagi öelda, esinevad vormid on küll nimetavas käändes. Verbide lühivormid esinevad korpuses vaid minevikuvormis, lisaks üks kord esile tulnud *üm* 'ütlen'.

Omaette probleem on *h* sõna algul, mida üldlevinud arusaama järgi ei hääldata. Sellele vastavalt ei olnud *Korpus 1999* transkriptsioonis ka *h* hääldust eraldi välja toodud; ainult mõned litereeringud peegeldavad juhuslikult *h* mittehääldamisi (*omme*, *akkama*, *elistama*, *ommik* jne). Kaily Cui bakalaureusetöö põhiliselt sellesama korpusse materjalide põhjal aga näitab, et tegelikkus on erinev: argisituatsioonides hääldatakse *h* 63%-l juhtudest ja avalikes situatsioonides 96%-l juhtudest. *h* hääldamist või mittehääldamist mõjutavad mitmesugused keelelised, situatiivsed ja sotsiaalsed tegurid.³

Ajutised kaod ja lühenemised võime jagada kahte rühma.

Esimese moodustavad sagedased võimalused, mis kokku annavad 107 kasutust (66%):

– 2. silbi vokaali kadu (26 kasutust): *näitks* < *näiteks*, *vastvalt* < *vastavalt*, *näits* < *näitas*;

– konsonandi lühenemine 1.–2. silbi piiril (24): *hakate* < *hakkate*, *telitakse* < *tellitakse*;

– 1. silbi vokaali või diftongi lühenemine (20): *möda* < *mööda*; *säl* < *sääl*; *sovin* < *soovin*.

Teise rühma moodustavad harvemad lühenemised:

– 3. silbi vokaali kadu (12): *teenindse* < *teeninduse*, *koolits* < *koolitus*;

– klusiili nõrgem hääldamine 1.–2. silbi piiril (4): *täidsa*, *abostel*, *migrofon*, *üsgord*;

³K. Cui, Sõnaalguline *h* eesti keeles. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, 1999.

– klusiili nõrgem hääldamine tagapool (4): *masinade, vaadage, kaugede, ehitatude*;

– konsonantühendist ühe konsonandi kadumine (5): *konkreetselt < konkretselt, aksiooni < aktsiooni, aksiaselts < aktsiaselts, tüüruku < tüüduku*.

Eelnevast võib näha, et statistiliselt keskseid lühenemisvõtteid eesti kõnes on kolm: 1. silbi pika vokaali lühenemine, konsonandi lühenemine 1.–2. silbi piiril ja 2. silbi vokaali kadu.

Et esimese silbi vokaalide ja silbipiiri konsonantide lühenemised ei jastu kõik transkriptsioonis ning muude lühemate vormirühmade seas on tegelikult mitmed murdevormide rühmad, siis võib oletada, et kesksete rühmade osakaal on tegelikult veel suurem. Seega toimub eesti kõnes põhiline lühenemine esimeses kahes silbis, mitte tagapool. Sealjuures kaldub eelkõige kaduma vokaalaines, mis on sõna tähenduse tuvastamisel väiksema tähtsusega. Konsonandid nõrgenevad vähem ning veel harvem on kogu silbi kadumine.

Seega ei kehti vähemalt selles korpusel üldine arusaam, et lühenema kalduvad eelkõige sõnade keskmised või nõrgalt hääldatud osad.

Samal ajal võib vähemalt hüpoteesina pakkuda välja, et ajutine lühenemine eelistab teistsuguseid lühemaid kohti kui püsivad lühemad sõnad. See vajab aga veel uurimist suuremal materjalil.

1.4. Erinevad häälikud

Teise rühma moodustavad sõnad, milles on mõned häälikud teistsugused kui kirjakeelses sõnas. Siin on kaks keskset rühma, millest mõlema sagedus on väike;

1) Lihtsustumine ehk diftongi asemel vokaali või konsonantühendi asemel konsonandi kasutamine (16 erinevat sõna, 33 sõnavormi, kokku 392 kasutust):

– vokaal < diftong: *väl/võ < või, kudas < kuidas, kääst < käest, praägu < praegu, nääb < näeb, pääval < päeval*;

– konsonant < konsonantühend: *välla < välja, tõmmad < tõmbad, annud < andnud, sellas < seljas*.

Selle rühma sõnakasutusest annab põhiosa *vä/võ* (333 kasutust ehk 85%). Teise rühma moodustab *äe > ää* hääldus, kolmandasse kuuluvad *lj > ll, mb > mm, nd > n*.

2) Vokaalide madalam ja kõrgem hääldamine (18 sõna, 39 erinevat sõnavormi, 66 kasutust):

– madaldumine: *öheksa < üheksa, sehuke < sihuke, häste < hästi, egasugust < igasugust, asperiini < aspiriini, taldreku < taldriku, teenendajaks < teenindajaks, kahekeste < kahekesti*;

– kõrgenemine: *lueme < loeme, üelnud < öelnud, esimises < esimeses, nindest < nendest, ükspäiv < ükspäev, ütlis < ütles, sisimise < sisemise, tiame < teame, kaub < kaob, praegu < praegu*.

Kaks madaldumise põhivarianti on *ü > ö, i > e*; kõrgenemise põhivariantid on *o > u, e > i*, lisaks *ö > ü, a > ä*. Sealhulgas *öheksa* ja tema variandid annavad kokku 40 madaldumist (61% kasutustest).

Muud rühmad on statistiliselt haruldased:

– *ä < e*: *teläfon < telefon, lähäte < lähete, vähä < vähe* (tuletame meelde, et see rühm pole ilmselt transkriptsiooni tõttu korrektselt kajastatud);

– *u < o*: *autu < auto, maud < maod*;

– erinevad vokaalide madaldumised ja kõrgenemised: *perastpoole < pärastpoole, keige < kõige, ikke < ikka, põle < pole, eila < eile, praega < praegu*;

– muud juhud: *orantsi < oranži, muusjomi < muuseumi*.

Praegune transkriptsioon ei kajasta järgsilbi vokaalide redutseerumist, seetõttu ei ole ka *e > ä* rühm ilmselt täielik. Omaette probleemirühma moodustab ka võõrsõnade hääldamine, milles on palju idiolektilisi kaldeid.

Enamik selle rühma sõnu on tõlgendatavad kui kirjakeelsete sõnade sünonüümsed paralleelvormid. Ainult *väl/võ* on omaette tähendusega sõna ning üksikute sõnade puhul võib kahtlustada, et tegu on juhuslike hääldusjoontega (*sisimise, orantsi, muusjomi*).

1.5. Tugevam hääldamine

Tugevama hääldamise praegu välja toodud rühmad on väikesed ja seisnevad klusiilide tugevamas hääldamises või lisandumises:

– klusiili tugevam/geminiivne hääldamine, põhiliselt liitsõna keskel (13 sõna): *alkkirja, ringittegemine, sisseppidi, võipolla, neljappäeval, peitab, õikemini, pantud, ekspertid, sõitab, tekelevad*;

– klusiili lisandumine: *küündlad, kõikse, enamb*.

Muude konsonantide tugevamat hääldust praegune transkriptsioon ei näita. Tugevama hääldamise üheks juhuks on võõrsõnade sõnaalgulise nõrga klusiili (*g, b, d*) hääldamine tugevana, mis on eestlaste puhul tavaline. Seetõttu on see jäetud transkriptsioonis eraldi välja toomata.

1.6. Eripäraste häälduste päritolu ja kasutamise põhjused

Kui meil on samast sõnast mitu erineva hääldusega varianti, siis peame esmalt küsima, kust need variandid pärit on.

Esiteks, peaaegu kõigil kirjakeelest erinevaid häälikuid ja tugevamaid häälikuid sisaldavatel sõnadel on murdetaust, eelkõige läänemurdeline ja lõunaeesiline. Murdetaustaga seostuvad rühmad, kus on diftongi-de asemel pikad vokaalid (*pääv*) või konsonantühendite asemel pikad konsonandid (*tõmmad*), samuti mitmesugused vokaalide kõrgemad ja madalamad hääldusvariandid (*häste, lueme*) ning klusiilide gemineerumine ja lisandumine (*lauppäeval, enamb*).

Lühemate vormide puhul on murdetaust palju harvem. Sellega saab seostada eelkõige vorme, kus diftongi asemel on üksikvokaal (*kudas*), samuti lõpuhäälikute puudumist (*milla*) ning *h* puudumist teise silbi algusest (*niuke*). Kõik need on statistiliselt ebaolulised lühemate vormide rühmad.

Eelnev ei tähenda, et tegu oleks alati murdemõjudega vastava inimese kõnes. Esiteks ei ole selget seost inimese murdepäritolukoha ja keelekasutuse vahel (v.a lõunaeesi sõnade puhul). Teiseks jagunevad need vormid kahte küllalt hästi eristatavasse rühma. Ühtede puhul ütleb keskmine murret mittevaldav eestlane, et tegu on murdelise vormiga, teistel juhtudel aga sellist murdelisust ei tajuta. Enamik selle korpuse murdega seotavate vormide puhul me murdelisust enam ei taju, murdelisena on tajutavad ehk lõunaeesi sõnad (*välla, ükspäiv, küündlad, enamb*). See-ga on vanad murdesõnad saanud meie keelemälus mittekirjakeelseteks sõnadeks, välja arvatud selged lõunaeesi sõnad. Kas me võime neid nimetada argisõnadeks? Praeguses korpuses on neid väga vähe ning mingit statistilist erinevust argise ja avaliku keelekasutuse vahel välja ei tule.

Teine rühm sõnu on sellised, mida murretes ei ole registreeritud. Need moodustavad põhiosa lühematest sõnavormidest. Muudes rühmades võib neid leida vaid üksiksõnadena (näiteks sõna klusiilide tugevne-mised on valdavalt ajutised hääldusjooned, mis võivad olla seotud sel-lega, et lausungirõhuliste sõnade rõhulised silbid on tavaliselt veidi pikemad kui samade sõnade rõhulised silbid siis, kui sõna on lauses rõhutu. See vahe võib mõnikord olla ka selline, et teisevälteline sõna või nõrk häälik kuulub kolmandavältelise või tugevana).

Lühemate mittermurdeliste sõnade puhul tekib küsimus, kust need vor-mid on saadud ning millised on lühemate ja pikemate vormide omava-helised seosed.

Ajutiste lühenemiste puhul võime väita, et tegu on pika vormi lühenemisega kontekstuaalsete tingimuste mõjul. Sünonüümide puhul jääb lühemate ja pikemate vormide omavaheline suhe aga ebaselegeks. On kindlasti võimalik, et tegu on ka siin kunagi toimunud ja leksikaliseerunud lühenemisega. See ei saa aga olla ainus võimalus.

Asi on selles, et lühemad ja pikemad vormid iseenesest on universaalne nähtus, mis esineb erinevates keeltes. Pikki ja lühikesi sünonüüme kasutatakse kindlatel kontekstuaalsetel tingimustel, mis on üldjoontes samad kui ajutiste lühenemiste puhul. Kuna pole mingit alust oletada, et varasemal ajal oleks eestlased kuidagi teisiti kõnelnud kui teised rahvad, siis võib eeldada, et lühemad ja pikemad sünonüümsed vormid on kogu aeg olemas olnud. Samuti on alati keeles olnud sagedased sõnad, mille puhul võime arvata, et nende sõnade lühemate vormide kasutus on olnud nii sage, et neid sõnu on käsitletud omaette sünonüümsete sõnadena. Seega: põhimõtteliselt peavad keeles olema kogu aeg olnud sellised sünonüümsed paarikud. Küsimus on ainult selles, kas sellise paari on moodustanud ka varem needsamad sõnad või mingid muud sõnad. Näiteks võib olla nii, et varem oli pikem vorm *sis* ja lühem *s*, nüüd aga on pikem *siis* ja lühem *sis*. Sellega tahaks ma vastu astuda seletusele, et üks vormidest on lühenenud või et üks vormidest on ühest murdest ja teine teisest murdest. Sellised seletused on võimalikud, kuid üksnes muu seletuse kõrval.

Mis puutub omaette tähendusega lühematesse vormidesse, siis nende puhul on võimalik, et nad on pärit pikematest vormidest ning saanud lühenedes omaette tähenduse. Kuid seegi vajab veel uurimist. Praegu jääb üles küsimus: millal me võime kõnelda sünonüümidest ja millal on juba tegu iseseisva sõnaga? Ja kas on olemas suund sõna iseseisvumisele? Mis tingimustel variant iseseisvub ja mis tingimustel jääb sünonüümiks?

Teine suur küsimus on selles, mis tingimustel kasutatakse lühemaid ja mis tingimustel pikemaid variante? Ja kas need tingimused on nii sünonüümide kui ajutiste lühenemiste rühmas samad? Kasutuse taustal on vähemalt kaks olulist mõjurit: situatsiooni argisus/avalikkus ja kõnetempoga seotud nähtused.

Millised on lühemate vormide ja argise kõneolukorra seosed?

– osa vorme (eelkõige nimisõnad ja verbid) esinevad ainult üksiksõnadena ning on seotud vestluse teemaga. Nende seotust argise või avaliku situatsiooniga ei saa määratleda;

– osa lühemaid sõnu on sellised, mille puhul kasutatakse argisuhtluses enam nii nende lühemaid kui kirjakeelseid vorme. Siia kuuluvad mitmed

tähelepanuäratamis- ja toimetamispartiklid (*kule, ota, vata, tändab*) ning referaadi saatelause verbid (*mõtsin, ütsin*);

– osa lühemaid sõnu esineb nii avalikus kui argisuhtluses võrdse sagedusega: numbrid ning asesõnad, adverbid ja partiklid, milles on lühenenud vokaal (*nüd, se, ni, ned, mite*);

– ainult väike rühm lühemaid sõnu on argisuhtluses selgelt eelistatud (*sis, i, aa, aint, siuke, niuke, tegelt*).

Keskseks kohaks tekstis, kus kasutatakse lühemat varianti, on kiire tempoga lõigud või kiire kõne üldse, seetõttu on selliseid lühenemisi nimetatud ka allegrosõnadeks. Samal ajal on kiiremad lõigud kõne sees enamasti kindlates kohtades. Olulisemad lühivormide hulga tõusu mõjutavad tingimused on järgmised:

– kogu jutu kiirem tempo, mis tõstab lühivormide sagedust näiteks argivestluses, mille tempo on tavaliselt avaliku vestluse tempost oluliselt kiirem;

– sõna informatsiooniline staatus: vana info, teemas olev sõna;

– vestluse või jutu pealiinist kõrvalepõikav info;

– kiilung (= kirjakeele kiillause) lausungi sees;

– kuulajale mittemääratud info, näiteks sõnad või fraasid, mille abil kõneleja otsib oma jutule jätku;

– rõhutud või nõrgarõhulised sõnad lausungis. Üks põhjusi on siin ka rütmiprintsiip: kõne kaldub rütmistuma ja vajaduse korral lühendatakse rõhutuid osi, et saada korrapärasema rütmiga lausungit või fraasi;⁴

– eelneva sõnaga kokkuhääldatud sõnad;

– mõned kindlad sõnarühmad: kuud, nädalapäevad, numbrid;

– sõnaliikidest partiklid;

– lauseliikmetest saatelause verbid ja määrused.

Näide 1 illustreerib lühemate vormide kasutamist ametlikus vestluses. 104 tekstisõna kohta on 13 lühivormi.

(1) O: ekspes=hotlain, Triinu=kuuleb [tere]

H: [tere] õhtust (.) > ks te=oskate öelda < (.) olen Tallinna inimene Tartu ja otsin Ateena kino. (1.0) oskate (mulle) öölda=või. (1.0)

O: mm:: (0.5) kas te teate ülkoli (.) tändab (.) Tartu ülkooli. =

H: =ma=olen ise praegu siin selle (.) Ühispanga (.) kesklinna kaubahalli juures parklas autoga.

O: mhmh (.) tändab autoga te sinna (.) kesklinna päris ei saa. (.)

H: selle kinoni ei saa autoga=vä.

⁴Vt rütmiprintsiibi kohta vene keele näitel: *Russkaja razgovornaja retš: Fonetika. Morfologia. Leksika. Žest*. Moskva: Nauka, 1983, lk 5–79.

O: ei. (.)

H: aga=kus=*mas auto jätan*, kas *siia* kus ma *präegu olen*=vää.

O: jah (.) te võite *sinna* jätta ja võite jätta ka *raekoja taha*. (.) mm *tändab* seda *nüüd* alates kella *kuuest*. *sis* on *tasuta* parkimine. (.) *präegu* veel ei *ole*. *ni*=et *kakskend* minutit tuleb *oodata*.

2. INTERJEKTSIOONID JA ÜNEEMID

Suulises suhtluses esineb sõnu ja vokaalseid moodustisi, mida kirjakeel ja kirjalik suhtlemine ei kasuta või kasutab üksnes ilukirjanduses spetsiifilistes funktsioonides. Nende nimetamiseks on kasutatud eelkõige terminit "diskursusepartiklid" (*discourse particles*; ka *D-items*, *discourse markers*). Foneetilisest aspektist on suurem osa partiklitest tavalised sõnad (*nagu*, *sis*, *kule*), väike osa aga häälikuühendid, mis paiknevad foneetiliselt sõna ja häälituse piirimail (*näh*, *pthüi*, *ee*). Osa neist on kirjeldatud kirjakeele grammatikates kui interjektsioone ja onomatopoeetilisi sõnu, osa aga on kirjeldamata. Viimast osa on suulises kõne uurimises nimetatud üneemideks.⁵ Järgnevalt kirjeldame neid foneetiliselt ebatavalisi vokaalseid üksusi, mida on arvatud üneemide ja interjektsioonide hulka. Partiklite funktsionaalseid rühmi vaatleme järgmises peatükis.

2.1. Interjektsioonid

Interjektsioon on keelise ja mittekeelise häälituse piiril olev konventsionaalne sõnasarnane häälitus.⁶ Tema põhifunktsiooniks on osutada mitmesuguseid tundeid, meeleolusid, afekte (*ai*, *öäk*, *pthüi*), kuid ka seda, kuidas teave on vastu võetud (*mhmh*), tähelepanu äratamise soovi (*khõm*, *hm*, *halloo*) jms.

Oluline on, et tegu on üksustega, millel on suhteliselt püsiv, konventsionaliseerunud põhivorm, s.t nad pole ühekordsed moodustised. Muudest sõnadest eristab neid eekätt see, et tegu on häälitustega, mis kasuta-

⁵Sõna *üneem* on laenatud Riitta Vuoriselt. Vt R. Vuorinen, Puhekielen täyttelisäkkeistä. — *Kirjoituksia puhekielestä*. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 14. Turun puhekielen projektinjulkaisuja 1.) Toim. M. K. Suojanen. Turku, 1981.

⁶Interjektsioonide kohta vt P. Palmeos, *Eesti keele grammatika II. Teine vihik: Sidesõna ja hüüdsõna*. Tartu: TRÜ, 1982, lk 34–53; A. Hakulinen, Partikkelit. Käsikirjaline peatükk raamatust "Suomen kielen deskriptiivinen kielioppi". Helsinki, 2000.

vad eesti keele sõnavaras mitteesinevaid häälikuid ning rikuvad keele sõnavara fonotaktilisi piiranguid. Interjektsioonides võivad olla näiteks:

- häälikud, mida argi- või kirjakeele sõnades ei ole: *õqõ, ptruu*;
- ebataavalised mitmehäälikulised konsonantühendid, eriti sõna alguses: *pthüi, mnjah, tjah*;
- ebataavalised vokaalühendid: *aii, öäk*;
- ebataavalised silbiehitused: *ahhaa, jaah, ohhoo, ahah*;
- palju sõnalõpulist *h*-häälikut: *häh, päh, fuh, ahah*;
- ainult konsonandid: *mhmh, mhh*;
- rõhk teisel silbil: *ahhaa, ohhoo, ahah*;
- tagurpidikahendumised: *ohhoo, assa*.

Tegelikus kasutuses on põhiosa interjektsioonidest nn normaalversioonid. Sellest on kolmesuguseid kaldeid:

- on kahendunud interjektsioonid, s.t sama silbistruktuur kordub kaks korda (*jaja, oi oi, hei hei, kiiss-kiiss*). Kahendumine muudab mõnikord interjektsiooni tähendust (*jaja, ai ai, kiiss-kiiss*), mõnikord tugevdab interjektsiooni abil võetavat seisukohta (*oi oi*);
- on eri intensiivusega/pikkusega interjektsioonid, mida kirjas märgib mitmekordne häälik (*oh* vs. *ohhh*);
- on eri intonatsiooniga hääldatud interjektsioonid. Et interjektsioonid võivad moodustada üksi terve lause, on nende prosoodilised võimalused samad kui kogu lauselgi. Neil võib olla langev, tõusev või tasane intonatsioon. Intonatsioon annab ka nende olulisima tõlgendusala tekstis.

Tabel 2

KESKSED INTERJEKTSIOONID *Korpus 2000 PÕHJAL*

739 *mhmh*, 289 *ahah*, 144 *mm*, 99 *mt*, 75 *ah*, 60 *noo*, 58 *mhm*, 47 *oi*, 32 *ahaa*, 30 *okei*, 28 *jajah*, 23 *mmh*, 22 *oo*, 21 *nooh*, 15 *ähäh*, 13 *oh*, 12 *jajaa*, 9 *ooh*, 9 *einoh*, 9 *mqm*.

Kõige sagedasemad interjektsioonid on dialoogipartiklid *mhmh*, *ahah*, *mm*. Näide 2 on kliendi (K) ja teenindaja (T) telefonivestlus, millest võime leida nii dialoogiinterjektsioone (*mhmh*) kui ka ekspressiivseid interjektsioone (*ohhohoo, ehehee*).

(2) K: õ kas läheb remondiks. (1.0)

T: *ehehee. ee* (.) (-) (me helistame) hommikupoole ikkagi praegu ma ei jõua peale tulla. (0.5) mul on praegu veel rabelemist palju. (0.5) e (.) kas (-) õhtapoole: (0.5) saaks (.) võibolla kokku=vä. (.) tegelt mis seal kokku saada, tegelt no aga garaaž peab lahti tegelt võtma. (2.5)

K: *ee=*

T: *=ohhohoo*. (1.0)

K: mis kellaks. (1.0)

T: nii. (1.0) ütleme et=ee helistage mulle kuskil kell neli. (0.5) ma võibolla olen ise juba seal tegelikult (võibolla) kohapeal. (1.2)

K: *mhmh* (0.5)

2.2. Üneemid

Üneemid on suhteliselt püsivad/leksikaliseerunud sõnasarnased häälitused, millel on vastava keele sõnades esinevate häälikute ja häälikukombinatsioonide sarnane, kuid mitte täpselt sama foneetiline olemus ning suhteliselt kindlad pragmaatilised funktsioonid. Üneemid on mõeldud eelkõige teksti tootmisel planeerimisaja võitmiseks ning kõne sujuvuse tagamiseks. Nad on ilma semantilise sisuta, kasutaja jaoks ebatähtlikud ja suunatud kõnelejale endale. Kuulaja ülesanne on kustutada nad teksti interpreteerimisel mälust (kuigi tegelikult saab nende põhjal infot kõneleja mõtlemisest ja ilmselt ka tema kõne varjatud aspektidest). Foneetiliselt on üneemid:

– vokaalid (*ee, õõ, öö, ää*);

– nasaalid (*mm, nn*);

– vokaalide ja *h* ühendid (*õh, äh, öh*).

Lisaks kasutatakse üneemides häälitusi, mis pole häälikud, vaid füsioloogiliste reaktsioonide väljendused (kõhatused, üminad, matsutused, häälekas hingamine jms).

Oluline on see, et häälikud ei ole üneemides samad kui sõnades. Nad on ebamäärased. Vokaalid tekivad suu tagaosas ja kurgus, seega normaalsest häälikust tagapool, muud häälikud aga ninas või huultel. Suu on nende tekitamisel tihti kinni või lõdvalt avatud. Teine erinevus sõnadest on üneemide hääldusviisis. Neid hääldatakse tüüpiliselt madalalt ja vaikselt, kusjuures intonatsioonikontuur pole mitte langev või tõusev, vaid ühetasane.

Siinkohal tuleb teha kaks täpsustust. Esiteks, on olemas homonüümseid interjektsioone ja üneeme (*ee, mm*) või sõnade lühivorme ja üneeme (*aa/aa'ahah', a/a'aga', i/i'ei'*), mida tuleb omavahel lahus hoida.

Teiseks, üneemidest tuleb lahus hoida vormilt samasugused häälightsused, mis on lihtsalt füsioloogilised reaktsioonid (nt tavaline on, et kui kõhatada tänaval kellegi selja taga, siis see pöördub, sest tõlgendab kõhatust suhtlusüneemina). Üneeme on raske kokku arutada, sest korpus ei lase praegu eristada üneeme, nendega homonüümseid interjektsioone ja häälikuid, mis on tehniline praak. Võib öelda, et kokku on 100 000 sõna kohta umbes 3000 üneemikasutust, millest umbes kolmandiku moodustab üneem *ee/e*. Korpuse põhjal paistab, et *ee* ja *mm* on valdavalt üneemid, kuid *aa*, *a*, *i* valdavalt partiklite lühivormid. Seetõttu pole viimaseid siia nimestikku võetud.

Tabel 3

KESKSED ÜNEEMID *Korpus 2000* PÕHJAL

607 *ee*, 381 *e*, 273 *hh*, 144 *mm*, 118 *õ*, 97 *õõ*, 69 *ää*, 65 *m*, 48 *ä*, 40 *h*.

Üneemid saame jagada lihtüneemideks ja "liitüneemideks". Lihtüneem sisaldab ühe hääliku, "liitüneemis" järgnevad üksteisele kokkuhääldatuna mitu häälduslikult selgelt eristatud häälikut. 99% üneemidest on lihtüneemid, "liitüneeme" leidub üliharva (*nh*, *hm*, *õh*, *mn*, *em*, *hõ*, *äh*, *hhõõ*, *aam*, *õõh*). Liitumid jagunevad kaheks: püsivad liitüneemid on kõhatusesarnased *h* ja nasaalide ühendused, eriti *hm* kombinatsioonid, ning mingi vokaali ja *m* või *h* üendid (*em*, *õõh*, *hõ*, *äh*, *õh*). Eri vokaalide ühendused on ühekordsed ja haruldased nähtused. Näide 3 on keskealise meesterahva raadiotekstist, milles ta spontaanselt vastab intervjuueeriya küsimustele.

- (3) V: (...) a aga nad on tegelikult *õõ* (...) kuis nüüd öelda (...) *õõ* väga *aah* ühtedest=juurtest *õõ* e pärinud (...) e päritud (...) *õõ õ* (...) *mmee* nimelt *õõ* (...) *ee* nii bluusi Tsikagos (...)

Teine üneemide jaotus on lühikesed, pikad ja ülipikad üneemid. Kaks kolmandikku üneemidest võib liigitada pikkadeks. Nende märkimiseks on kasutatud kahte vokaali või konsonanti. Ülejäänud on põhiosas lühikesed üneemid. Ülipikki üneeme esineb väga harva (veidi üle 1%; *hhh*, *mmm*, *äää*).

3. SUULISE SÕNAVARA MORFOLOOGILISED ERIJÕONED

Morfoloogiast on maailma suulise kõne uurimises vähe kirjutatud, sest enamasti on tegeldud keeltega, milles pole morfoloogiat eesti keele mõttes. Teisalt on eesti keele morfoloogia olnud väga tugevalt normitud valdkond, mis on toonud kaasa selle, et ka eesti keeles on morfoloogias väga vähe erinevusi suulise kõne ja kirjakeele vahel.⁷ Siiski leidub mõningaid kaldeid. On olemas sünonüümseid grammatilisi tunnuseid ja lõppe, millest ainult osa on kirjakeeles kõlblikuks tunnistatud (*-nud-partitsiip*), ning on statistilised erinevused erinevate vormide kasutamisel kõnes ja kirjas. Eelmises peatükis oli juttu sellest, et suulises kõnes kuuluvad sõnad sõnaliikidesse lõdvemalt, võivad liike kergesti vahetada ja osa sõnu kuulub teise liiki kui sama sõna kirjakeeles. Lisaks on eraldi sõnaliik partiklid, mida kirjakeeles sellisena ei ole.

3.1. Suulise kõne morfoloogiliselt eripärased vormid

Kui võrdleme suulise kõne ja kirjaliku keelekasutuse morfoloogiat, siis tegelikult võrdleme me kirjakeelt ja muid võimalusi. Kirjalikes tekstides kasutatakse eesti keeles enamasti kirjakeele morfoloogiat. Kalded sellest on eelkõige ilukirjanduse tekstides kasutatavad erivormid, mõnede autorite idiolektilised erijooned ning kasvava allkeelena Interneti jututubade spontaanne keelekasutus.

Keeles on paralleelseid samatähenduslikke morfoloogilisi üksusi (*-nud/-nd*, *-tud/-tet* jms), millest ainult osa on normitud kirjakeelseks. Mittekirjakeelsete suulises kõnes kasutatavate variantide puhul tekib meil kaks küsimust: kust on need variandid pärit ja millistel tingimustel neid kasutatakse. Mittekirjakeelsed variandid saavad pärineda murretest, olla

⁷Huvitavad paralleelid on eesti ja soome argikeele morfoloogia vahel. Üks osa soome argikeele morfoloogia erijoontest on päritolult murdejooned, teine osa aga mitmesugused kaod ja lühenemised, mis on suure osas analoogilised nendega, mis toimusid eesti argikeeles 13.–16. sajandil: *-i* kadumine saava käände lõpust (*vanhaksi* > *vanhaks*) ja omadussõnade teisest silbist (*punainen* > *punane*); *-a* kadumine erinevate käänete lõpust (*kaupunginosassa* > *kaubunginosas*); *-n* kadumine sisseütleva käände (*Joensuuhun* > *Joensuuhu*), omastava käände (*mun* > *mu*), *-ma*-infinitiivi lõpust (*syömään* > *syömää*) ja *-nen*-sõnade lõpust (*punainen* > *punane*), arvude lõpuvokaalide kadu (*yksi* > *yks*, *viisitoista* > *viistoist*) jms. Vt kokkuvõtlikult: M. Berg, L. Silfverberg, *Kato hei: Puhekielen alkeet*. Finn Lectura, 1997, lk 127–132.

suulise kõne uued eriarendud või laenatud mõnest vöörkeelest. Nende kasutus saab olla seotud kasutaja kuulumisega mingisse sotsiaalsesse või territoriaalsesse rühma või registriga. Vaatleme esmalt neid morfoloogilisi erijooni, mis on korpuses registreeritud või spekulatiivselt väidetud olemas olevat.

Spekulatiivselt on pakkunud mõned morfoloogilised jooned välja Karl Pajusalu.⁸ Keskse perifeeria artiklis esitab ta 15 joont, mis iseloomustavad tema sõnul madalat rahvakeelt, nende seas kuus morfoloogilist joont, mis on päritolult iseloomulikud alale, mida võib nimetada Lääne-Tallinnamaaks, s.t see on põhjaeesti keskmurde kesk- ja lääneosa ning läänemurde põhjaosa keelepruuk. Keelevariantide artiklis pakub ta välja, et keskealiste eestlaste argikeeles võib leida kuus põhilist ala, mille keeles on erinevusi, eelkõige vanu murdejooni. Neist on olulised mandri kaks suurt ala: lääs ja ida. Morfoloogia erijooned, mis neist kahest artiklist leida võib, on järgmised:

– Lääneala jooned: mitmuse partitiiv *-si* pro *-sid* (*kalasi*); lühike sisseütlev teatud rühmas ilma *-de-lõputa* (*juure, meele*); tugev seesütlev (*randas, metsas*);

– idaala jooned: *-vad-lõpp* mineviku 3. isiku mitmuses (*tegivad, olivad*); umbisikulise tegumoe eitavas kõnes *-a* pro *-tal-da* (*ei teha, ei näha*); enam sisseütlevat *-de-lõpuga* (*merde, unde*);

– Lääne-Tallinnamaa jooned: *-a-tunnus* mitmuses (*põllale*); *meel-tüübi* sisseütlev ilma *d-ta* (*meele*); rohke *-si-lõpuline* mitmuse osastav (*linnasi*); kahesilbiliste *a-tüveliste* noomenite keskvärde maksimaalne omastava tüvega moodustus (*aram, vanam*); *-d* pro *-nud*-kesksõna (*old, pand*); *-da*-infinitiiviline kaudne kõneviis (*ta olla kodus*).

Kasutame neid pakkumisi taustateadmistena ja vaatleme, millised jooned tulevad välja korpuse põhjal. Korpuses 1999 oli kokku 418 morfoloogiliselt eripärast tekstisõna.

3.1.1. Noomenid

Kirjakeeles moodustatakse teatud käänded teatud tüvedest ja nad on teatud vältes. Kas kõnes on kaldeid sellest, selle kohta praegu uurimusi ei ole. Korpuse põhjal võime välja tuua mõned sõnavormid, mille tüved

⁸K. Pajusalu, Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. — *Pühendusteos Huno Rätsepale*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim. M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 167–184. K. Pajusalu, Regional and social varieties of Estonian. — *Ural-Altische Jahrbücher. Ural-Altai Yearbook* 64, 1992, lk 23–34.

erinevad kirjakeelsetest. Need on juhuslikud ja üksikud: *pudelde* < *pu-delite*, *meiele* < *meile*, *teiel* > *teil*, *väikset* < *väikest*.

Käändelõpud on suulises kõnes samad kui kirjakeeles. Korpuses esinevad ainult üksikud eripärased käändelõpud:

– *-si* muutelõpp mitmuse osastavas: *nägusi* < *nägusid*, *nastoikasi* < *nastoikasid*, *vahendisi* < *vahendeid*;

– *pesa*-tüüpi sõnade *-t-lõpuline* osastav: *igat* (mis on selles sõnas ka kirjakeeles lubatud);

– mõned eripärased sisseütleva vormid: *meele*, *juure*, *merde*, *pit-tu* < *peole*;

– lõunaestipärane tugev lõpp seesütlevas käändes: *metsass*, *juuniss*, *toass*.

Ainus veidi sagedasem joon nende seas on lõunaestiline sõnalõpu *-s-i* tugevnemine, mida esineb vähemalt 18 sõnas. Teised vormid on üksikud, näiteks *-si* -partitiiv esineb neljas sõnas kokku neli korda, *-t-lõpuline* osastav ühes sõnas. Lisaks on toodud vormide kirjakeelsed variandid palju sagedasemad kui murdelise taustaga variandid. Näiteks *juure* esineb üks kord, *juurde* 91 korda, *meele* kolm korda, *meelde* 24 korda.

Lisaks saame välja tuua kolm muud erijoont, mis on samuti haruldased: – normingutest erinevad tüvevokaalid mõnede sõnade keskvorde: *rämpsum* < *rämpsem*, *kihvttem* < *kihvtim*, *õudsam* < *õudsem*, *lollim* < *lollim*;

– üksikud lõunaestipärased võrdlusastmete moodustamised: *tugevamb*;

– paari *-gil-ki* sõna lõpusilpide asukohavahetus: *kellegile* < *kellelegi*, *mõnegiga* < *mõnegagi*.

3.1.2. Verbid

Ka verbide seas on morfoloogilised erivariandid haruldased. Ainus statistiliselt sage erijoon on *-nd-lõpp*: kokku 101 sõnavormi, 368 tekstisõna (88% kõigist eripärastest morfoloogilistest vormidest), neist üle 10 korra esinevad *saand*, *olnd*, *näind*, *läind*, *teind*, mis koos mitmesuguste hääldusvariantidega annavad kokku 178 kasutust.

Verbide seas tulevad välja järgmised kirjakeele normingutest erinevad tüvevariandid:

– normingust erinevad välted: *kaudata* < *kaotada*, *annud*, *tõmmad*;

– *kusesid* < *kusid*;

– *polla* < *ei olevat*.

Verbilõppude hulgas on mitmesuguseid erijooni.

Kindla kõneviisi ainsuse 3. pöörde lõpus võib olla tugev *p* (15 sõna): *tulep, istup, võimaldap, tähendap, tahap*. Siin võib olla tegu lõunaeesti vormi või järgmise sõna algusehäälikute mõjuga.

Tingiv kõneviis esineb kahel kujul: lõppudeta ehk *-ks*-konditsionaal (*ma istuks*) ja lõppudega konditsionaal (*ma istuksin*). Mõlemad on lubatud ka kirjakeeles. Korpuse järgi kasutatakse mõlemat, kuid variantide kasutuse põhimõtteid uuritud ei ole.

Käskivas kõneviisis esineb sõna *käse* < *käsi* (1 kord). Mitmuse esimeses pöördes kasutatakse kindla kõneviisi mitmuse 1. pöörde vormi: *teemelärme teeme*. Korpuses esineb *ärme* üks kord.

Kindlasti on veel morfoloogilisi erijooni, mida suuline kõne või argikõne kasutab, kuid muud jooned korpuses välja ei tule. Näiteks on olemas käsuna või soovina kindla kõneviisi ainsuse 3. pööre, mis sobib kõigi isikute puhul: *tuleb siis siia! teeb siis seda=vä?*. Eitavas vormis on kasutusel ka ilma lõputa verb: *ärme tee*. Vähemalt ühest sõnast on mitmuse oleviku 1. pöördes kasutusel imperfekti vorm, ilmselt vene mõjul: *läksime* (vene *пошли*). Umbisikulise tegumoe oleviku eitavas kõnes kasutatakse teatud sõnadest nõrgaastmelisi vorme: *ei teha, ei näha*. Teatud sõnadest (*käia, olla, teha, panna*) on kasutusel *sai* + umbisikulise tegumoe partitsiip 1. pöörde mineviku asemel: *sai käidud, sai tehtud pro käidi, tehti*. Neid praegu korpuse põhjal automaatselt välja otsida ei saa.

3.1.3. Kaks varieerumise näidet: *-nud*-kesksõna ja kaudne kõneviis

Pikemalt on eesti keeles uuritud kahte varieerumise juhtu: *-nud*-partitsiipi ja kaudset kõneviisi. Refereerime lühidalt nende kasutuse erijooni.

-nud-partitsiip.⁹ *-nud*-partitsiibil on mitu varianti, mida võib jagada kahte rühma: *-nud* ja *-nd/-nl/-d*. Varem oli tegu murdejoontega, kusjuures lühemaid variante on registreeritud suuremast osast murretest. Kirjakeeles oli *-nd* lubatud kuni 1870. aastateni. Nüüd kasutatakse mõlemat vormi suulises kõnes paralleelselt. Vormi valiku määravad mitmesugused seigid, mida Leelo Keevallik on uurinud statistiliselt, kasutades oma lindistatud materjale, milles oli kokku 3229 *-nud*-kesk-

⁹*-nud*-partitsiibi andmed on võetud Leelo Keevalliku magistritöö põhjal kirjutatud artiklist: L. Keevallik, Maintenance of structured variability. — *Estonian in the changing world*. Toim. H. Õim. Tartu: University of Tartu, Department of General Linguistics, 1996, lk 123–132.

sõna, neist *-nd*-vorme 32%. Statistiline analüüs näitas, et polnud ühtegi tegurit või tegurite rühma, mis oleks üheselt määranud, kumba vormi kasutada. Olulisemad mõjurid on järgmised:

– kõige tugevamateks mõjuriteks olid situatsiooni formaalsus/mitteformaalsus ja sõnalõpueelne häälik. Formaalses situatsioonis kasutatakse peaaegu ainult kirjakeelset vormi (93%), argisituatsioonis on kirjakeelseid vorme 60%. Kui lõpule eelneb helitu konsonant, siis kasutatakse peaaegu ainult *-nud*-vormi (94%), helilise konsonandi ja vokaali järel on aga umbes 2/3 juhtudest lühike vorm;

– teine oluline struktuuriline mõjur oli silpide arv sõnatüves. Sõna püüab võtta struktuuri, mis koosneks kahesilbilistest jalgadest, millest üks on rõhuline ja teine rõhutu. Et *-nud* moodustab omaette silbi, siis saavad ühe- ja kolmesilbilised tüved sagedamini pikki lõppe, kui kahe- ja neljasilbilised;

– mõjuvad ka sõna erinevad süntaktilised funktsioonid. *-nud*-partisiip saab olla mitmes funktsioonis. Lihtmineviku eitav kõne (*ei teinud*) kasutab kõige enam lühikesi lõppe (umbes pooltel juhtudel). Teine lühikeste lõppude suurem kasutaja on kaudne kõneviis (*olevat käinud*). Kui *-nud*-kesksõna on abiverb (*ei olnud käinud*) või modaalverb (*ei saanud minna*), siis kasutab ta enam lühivormi kui põhiverbina;

– ka mõjutab vormi valikut kõnetempo, mis on osalt seotud formaalse situatsiooniga. Kiires tempos kasutatakse rohkem lühivorme kui aeglasemas tempos (47% *contra* 28%);

– tugev mõjur on ka rõhk. Rõhulises positsioonis on enam pikki ja rõhutus positsioonis lühikesi lõppe.

- (4) L: sest siit ma ei *saanud* ikkagi aru mis asi see ühtsus täpselt=on, mis vahe on temal arendatusega=ja, ((naer)) nendest (.) vahedest (.) nagu ei *saand* aru (-ika)

Näites 4 on näha, kuidas rõhuline *-nud*-vorm on pikk ja sama mõtte kordamisel kasutatud rõhutu *-nud*-vorm lühike.

Kaudne kõneviis.¹⁰ Teine varieeruv nähtus on kaudne kõneviis, millel oli murretes mitu eri kuju: *-da*, *-vat*, *-ma*, lisaks mitmesuguseid nende variante.

Kaudne kõneviis on vahendamise kõneviis, mis ütleb, et ma olen saanud info kelleltki teiselt ja ei vastuta sellele info tõesuse eest. Seetõttu eelis-

¹⁰Kaudse kõneviisi materjal on võetud Piret Toometi artiklist, mis põhineb tema samateemalisel magistritööl: P. Toomet, Mõnest kaudsuse väljendamise võimalusest tänapäeva eesti keeles. — *Keel ja Kirjandus*, 2000, nr 4, lk 251–259.

tatakse ametlikumas situatsioonis info vahendamisel kindlat kõneviisi. Seal ei sobi anda infot, mille tõeväärtus on kaheldav ja mille eest info andja vastutada ei soovi. Ka on kaudset kõneviisi enam jutustustes, ennustustes, kuulujuttudes jms žanrides, mida ametlikus situatsioonis esineb harva. Suulises kõnes kasutatakse järgmisi kaudse kõneviisi vorme (kokku oli uuritavas korpuses 363 vormi):

- kindla kõneviisi enneminevik (167 vormi): *taksojuht oli talle siga keeranud*;
- *pidama* lihtminevik + *ma*-infinitiv (106): *ta pidi direktoriks saama*;
- *vat* (53): *ta saavat direktoriks*;
- elliptiline lause, milles *olema*-vorm puudub *-nudl-tud* juurest (24): *mees tõmmand autosse ja nagu tagurdand*;
- *da* + *nud/tud* (10): *ta olla haisenud koledat moodi*;
- *da*-tegevusnimi (2): *seal olla hea elu*;
- kindla kõneviisi täisminevik (1): *tema isa on olnud mingisugune tsaariaegne ohvitser*.

Millistel tingimustel valitakse milline vorm?

Formaalses situatsioonis oli kokku 30 vormi, neist 22 *-vat*-vormi (73%). Muid vorme oli üksikuid ja juhuslikult. Seega formaalses situatsioonis on selgelt ülekaalus kirjakeelne vorm.

Mitteformaalne situatsioon andis 333 vormi. Seal kasutatakse mitut varianti, millest kesksed on kaks tüüpi, mis kokku annavad 268 vormi ehk 80% argisituatsioonide vormidest: *oli* + *nud* (164 esinemust, esineb ainult minevikus), *pidi* + *ma* (104, esineb ainult olevikus, osalt tuleviku tähenduses). Muid vorme on vähem: *-vat* (31 vormi); *-nud* (22); *olla* (11); *on* + *nud* (1).

Näites 5 kasutab jutustaja *oli* + *nud* vormi, näites 6 aga *pidi* + *nud* vormi.

- (5) Malakas *oli* juuksurisse *läinud* ja juuksur *oli küsinud*=et, kuidas ma lõikan tavalise soengu (.) Malakas *oli öelnud*=et lõigake tavaline sis juuksur *oli küsinud* kas ma lõikan randiga või ilma /--/
- (6) kevadel (.) ilmad *pidid* ilusaks *hakkama* minema=nii=et noh (.) mt (.) et suvi (--)*pidi* soe tulema /--/

Valikumäärajaks on siin samuti kaks žanri, milles eelistatakse teatud vorme:

- jutustuses esineb kaudne kõneviis minevikuajaks, kasutatakse enamasti *oli+nud* ja *-nud*-vormilist kaudset kõneviisi, mis annavad 109 vormi 112 vormist jutustustes. Sealjuures esineb *-nud* peaaegu ainult jutustuses (21 vormi 22 vormist);
- ennustustes on kaudne kõneviis olevikus, eelistatakse *pidi* + *ma* vormi (40 vormi 42 vormist).

Muud 179 vormi esinevad info edastamisel, arvamuste vahendamisel jne.

Teiseks määrajaks on lausungi verbi aeg. Suurem osa kaudse kõneviisi argivorme esineb ainult ühes ajas, vaid -vat esineb nii olevikus kui minevikus. Kokku oli 133 olevikuvormi:

– *pidama* lihtminevik + *ma*-tegevusnimi (106): *Kristelil pidi mingi poiss olema. 57* seda vormi väljendavad tulevikku: *külmemaks vist pidi minema;*

– *da*-tegevusnimi (2): *seal olla hea elu;*

– -vat-tunnuseline olevik (25): *need olevat vist seal Merle poes müügil.*

Minevikuvorme oli kokku 230:

– kindla kõneviisi enneminnevik (167): *Valentina oli toimetanud toas läbiotsimisi ja mõelnud=et kuskohas Luts küll endal viina peidab l--l;*

– -nud-kesksõna (24): *vaadand sis linna peale ja öeld=et;*

– -da koos mineviku kesksõnaga (10): *Vova olla hiljem ära kadunud;*

– kindla kõneviisi täisminevik (1): *a sis arvatakse=et ((kõhatab)) (.) et õõ ta (.) tema isa on olnud mingisugune (.) mingisugune: tsaariaegne ohvitser;*

– -vat-tunnuseline minevik (28): *ta ütles=et Mart Laar olevat ikka lausa roppusi rääkinud.*

3.1.4. Kokkuvõte

Teoreetiliselt on suulises kõnes võimalikud kõik eesti keele grammatilised võimalused. Me ei saa ühegi variandi kohta väita, et seda ei kasutata. Seega me ei saa väita praegu, et ei kasutata näiteks mõnda kirjakeelset joont, ega väita, et oleme leidnud kõik suulises kõnes kasutatavad võtted. Küll aga võime eelnevast näha mitut asja.

Esiteks, eesti keele suulise kõne, sealhulgas argisituatsioonide keele morfoloogia on enamasti sarnane kirjakeelega. Sellest esineb vaid harvu kaldeid, ilma -nd-lõputa kokku umbes 50 tekstisõna 100 000-sõnalises korpuses.

Peaaegu kõik neist on vanad murdejooned. Sealjuures osa jooni, mida Karl Pajusalu on nimetanud levinuks, ei esine korpuse materjalides üldse (*tegivad*-tüüpi mitmuse 3. pööre) või esineb vaid üks vorm (*a järgsilpides (õhtal)*).

Teiseks, pole olemas kogu vastavat tüüpi sõnavara või mingit sõnarühma läbivaid morfoloogilisi jooni, milles kirjakeel ja suuline kõne erineksid, näiteks kus kõnes oleks üks tunnus või lõpp ja kirjakeeles teine. Mit-

meid morfoloogia erijooni esineb üksnes kindlates vormides, sõnuti või väikestes sõnarühmades, mitte üle kogu paradigma.

Olulisim erijoon suulise kõne morfoloogias on see, et mitmes morfoloogilises vormis toimub varieerumine, samal ajal kui kirjakeeles on lubatud ainult mingi kindel morfoloogiline vorm või mõnel üksikul juhul mõni paralleelvorm. Et mittekirjakeelseid variante on väga vähe ning eriuurimused puuduvad, siis pole võimalik öelda kuigi palju selle varieerumise olemuse kohta. Nende vormide põhjal, kus varieerumist on uuritud, võime teha järelduse, et varieerumine ei ole vaba, vaid seda mõjutavad mitmesugused kontekstuaalsed, sotsiaalsed ja situatiivsed tegurid.

Osa murdejooni ja nende kasutussagedused on kindlasti seletatavad kõnelejate sotsiaalse ja territoriaalse päritolu kaudu. Selle korpuse kõnelejad on keskmisest kõrgema haridusega ja nende seas on suhteliselt rohkem naisi, mis teeb korpuse kirjakeelelähedasemaks. Samal ajal on nende seas ilmselt mitmeid lõunaestlasi, kes kasutavad lõunaestilisi morfoloogiavorme. Kuid ka siis, kui murdevormide hulk kümme korda tõuseks, jääks ta ikkagi väga marginaalseks.

Teine osa murdejooni on seotud kindlate registrijoonte ning kontekstuaalsete teguritega. Võib öelda, et argikõnes on murdejooni kokku umbes kaks korda enam kui avalikus kõnes, kuid arvud on nii väikesed, et midagi sellest järeldada ei saa.

Seniste uurimuste põhjal pole võimalik kuigi palju öelda selle kohta, millised jooned on seotud sotsiolingvistiliste ja millised situatiivsete teguritega. Võib aga oletada, et teatud morfoloogilised vormid muutuvad aja jooksul murdelistest vormidest registrilisteks vormideks. Seni on selline muutus tuvastatud *-nud*-kesksõna ja kaudse kõneviisi puhul.

Kuidas me tõlgendame oma teadvuses säilinud murdejooni? Osa jooni on muutunud meie teadvuses argikeele joonteks ja nende murdeline taust on meie mälust kadunud (*-nd*). Teine osa on säilitanud murdelisuse (*sellas, tugevamb*). Viimased on enamasti lõunaestilised jooned. Teatud osa jooni mõjub arhailisena (*tegivad, töösid*), madalkeelsetena (*püksa, põllale*) või lihtsalt veana (*pudelde, meiel*). Sel juhul on taustaks kirjakeel, mis on vastavaid vorme kas kunagi normingulisena kasutanud (*tegivad*) või on nende abil loonud inimestele teatud identiteeti (nagu madala keele vormide kasutamine ilukirjanduses inimeste madala sotsiaalse staatuse näitamiseks: *eila*).

3.2. Morfoloogilised erijooned statistiliselt

Samu morfoloogilisi vorme kasutatakse eri allkeeltes erineva sagedusega. Nii on leitud, et kirjakeele eri registrites kasutatakse käändeid eri sagedusega (ilukirjanduse autorikõnes, draamadialoogis, ajakirjanduses jms).¹¹

3.2.1. Noomeni- ja verbivormide sagedused

Võrdleme noomeni käänete sagedusi meie olulistes registripaarides (suuline/kirjalik, dialoog/monoloog, argine/avalik, spontaanne/redigeeritud). Noomeni käänete kasutussageduse võrdlemiseks kasutasin suulise kõne tekstikatkeid, milles oli kokku umbes 800 käändsõnavormi. Kirjalike tekstide käändesagedused on võetud Jüri Valgelt. Et ainsust oli kõnes ja kirjas enam-vähem ühepalju (83,5–86%), siis on järgnevas statistikas ainsus ja mitmus võetud kokku.

Tabel 4

NOOMENITE KÄÄNETE SAGEDUSED (%)

	MONOLOOG			DIALOOG	
	redig. kiri ajaleht	redig. kiri ilukirj. autori- kõne	spont. kõne avalik monoloog	redig. kiri draama	spont. kõne argi- dialoog
Nimetav	31	39,5	39,5	50	64
Omastav	37	19	15	15	11
Osastav	9	15,5	19,5	14	12
Kokku	77	74	74	79	87

Mida saab Tabeli 4 põhjal järeldada?

Esiteks, kolme esimese käände kogusagedus on oluliselt suurem spontaanses argidialoogis. Muud allkeeled on küllalt sarnase sagedusega. Dialoogis omakorda tõstab kogusagedust nimetava käände suur sagedus.

Teiseks, nimetava käände sagedus oleneb mitmest seigast, millest kõige olulisem on kõne dialoogilisus/monoloogilisus. Dialoogi sees tõstavad nimetava käände sagedust suulisus, argisus ja spontaansus.

¹¹J. Valge, Eesti keele käänete sagedused kolmes funktsionaalses stiilis. — *Keel ja struktuur* 4. Tartu: TRÜ, 1970, lk 145–162.

Kolmandaks, nimetava ja omastava käände sagedused käivad pöördvõrdeliselt, osastav käitub selle statistika põhjal ebaselgelt.¹²

Millest tuleb dialoogi ja suulise kõne nominatiivi suur osakaal ja genitiivi vähesus? Käänete sagedused näitavad tegelikult süntaktiliste üksuste sagedust. Nimetav on eelkõige aluse ja öeldistäite kääne. Omastav on eelkõige sihitise, täiendi ja lisandi kääne, samuti tagasõnade laiendi kääne (*metsa taga*). Osastav on osasihitise, osaaluse ja osaöeldistäite kääne, samuti hulgasõna laiendi kääne (*kolm inimest*). Muud on eelkõige määruste käanded.

Seega võime eeldada, et spontaanses suulises vestluses on palju järgmisi jooni:

- palju öeldistätelauseid: *see on X*;
- palju lauseid, kus on ainult alus ja öeldisverb (+ muutumatu sõna);
- vähe täiendeid, sihitisi ja määrusi. Viimast tõestab see, et lause põhimall soome keele suulises kõnes on SV(A koht/aeg), kirjas (a)SV(a)OA koht/aeg.¹³ Sama peab ilmselt paika ka eesti keele puhul. Teisisõnu, suulise lause põhimalli ei kuulu täiendid (a) ning sihitis (O). Lisaks on teada, et suulises kõnes kasutatakse koha ja aja osutamiseks palju muutumatuid koha- ja ajamäärsõnu (*siin, nüüd* jms);
- palju vastuse või kommentaarifraase, kus ainult täiend + nimisõna või üksnes nimisõna;
- palju kordusi, afektiivseid repliike.

Näide 7, milles kaks naist (Ka ja Al) ning kaks meest (Re ja Ar) vestlevad iludusvõistlustest, illustreerib suulise vestluse nimetava käände kasutust:

- (7) Ka: kas te eile seda aa aa seda Eestist vaatasite seda vene missi valimist=
Al: aah.
Re: =see oli ju õudne. (.)
Al: see oli lõpp.=
Ar: =see oli pornograafia tõesti täiesti. ((naer))
(?): issake.
(?): jube mõelda.
(?): bõu bõu

¹²Samasugust nimetava käände suuremat sagedust omastava arvel on täheldatud ka vene keeles. Vt E. A. Zemskaja, *Russkaja razgovornaja retš: Linvititšeski analiz i problemõ obutšenja*. Moskva: Russki jazõk, 1979, lk 74–75.

¹³A. Pajunen, U. Palomäki, *Tilastotietoja suomen kielen rakenteesta 2*. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1985, lk 5.

Al: mul oli mul oli tõsiselt *paha* (.) mul on väga harva *paha* kui ma telekat vaatan=

Re: ja=*see=operaator*. (*mingid*) *see* oli *see* noh *see stsenaarium ise* muudkui kõndisid= ((naer))

Re: ja kõndisid ja=

Ar: =*õudne tempokas oli kogu aeg* (.) oli (.) ((naer))

Al: *esimene asi*=

Ar: =*ee kaamera käib kogu aeg*.

Al: *ma vaatasin*=et nagu *vangla* täpselt=

Va: =*tulid kaheksa tükki tulevad korraga peale*=

Ar: =*jah ja siis kohe järgmised kaheksa*.

Va: mhmh

Al: käisid *kõik* ringi suures ruumis ringi *absoluutne* (.) ja *ema* ütles et ja ongi *vangla* (.) tõesti (.) *absoluutne vangla*.

Verbide kohta ei saa esialgu midagi erilist öelda. Oleme võrrelnud kahte verbikategooriat: aegade kasutust ja eri kõneviiside sagedust suulises kõnes ja ilukirjanduse autorikõnes. Mõlemas algkeeles annavad kindla kõneviisi olevik ja lihtminevik põhiosa verbi pöördelistest vormidest (suulises kõnes 88%, ilukirjanduses 85%).

Erinevalt kirjalikust jutustusest on suulises kõnes olevik ülekaalus (suhe lihtminevikuga 6:4, kirjas 3:4). Oleviku suuremat osakaalu suulises kõnes näitab ka narratiivisüntaks, kus on olevikku oodatust enam.¹⁴

3.2.2. Argileksikoni muutmistüüpide sagedused

Argisõnade statistika tarvis võtsin aluseks soomlastele tehtud eesti keele argisõnastiku, kuhu püüdsin valida eesti keele olulisi argisõnu. Seega on valik grammatilisest seisukohast täiesti juhuslik. Kirjakeele morfoloogiliste tüüpide aluseks võtsin Ereli jt käsiraamatus ja Ülle Viksi raamatus *Klassifikatoorne morfoloogia: Noomen* toodud andmed (tabelis 5 on esimesena toodud Ereli jt ning teisena Viksi andmed). Kuigi kahe allika sõnade hulgad eri tüüpides olid veidi erinevad, pole need erinevused olulised meie võrdluse seisukohast. Segaseks jäi *-nel-s*-sõnade hulk. Erelt jt seda hulka ei anna, seepärast on see võetud Ülle Vik-

¹⁴L. Lindström, P. Toomet, Eesti suuliste narratiivide keelelisi erijooni. Ilmub Tartu ülikooli eesti keele õpetooli toimetistes.

si *Klassifikatoorsest morfoloogiast*.¹⁵ Argikeeles oluliste *-kas*-sõnade kohta kirjakeeles eraldi andmeid polnud. Ülle Viksi järgi on *-s*-lõpulisi sõnu, mis kaotavad lõpukonsonandi genitiivis, umbes 1000. Need jagunevad astmevahelduslike sõnade (*hammas*), *-kas*-sõnade (*jõukas*) ja ilma astmevahelduseta *-s*-sõnade vahel. *Hammas*-rühma kuulub umbes 30 sõna. Seega on *-kas*-sõnu igal juhul alla tuhande.

Kirjakeeles on andmed 30 443 sõna kohta, argikeeles 309 arvesse läinud sõna kohta, seega on võrdlus korrektne ainult üldjoontes. Sõnade jaotus tüübiti on toodud tabelis 5:

Tabel 5

NOOMENI MUUTTÜÜPIDE SAGEDUSED

Ilma astmevahelduseta rühmad

Sõnatüüp	Kirjakeel	Argisõnad
koi/idee	300/340	1
ema	500/530	25
seminar	500/?	?
ratsu	800/800	53
aasta	1600/	5
redel-kringel	2800/8900?	65
(*kärakas	umbes 900/?	38)
kole	90	4
-ne/-s	?/12800	5

Astmevaheldusega rühmad

Sõnatüüp	Kirjakeel	Argisõnad
siil	8700	141
küünal	40	2
õnnelik	1300	?
mõte	400	?
muud	613	—

Järgnevas esitame järeldused, mida võib teha kahte sõnarühma võrreldes:

– argisõnade põhirühmi on kolm (*siil*, *ratsu*, *redel*), mis annavad kokku 71,5% sõnadest, kirjakeele põhirühmi on kolm (*-ne/-s*-sõnad, *siil*, *redel*), mis kokku annavad 80% sõnadest. Seega on argisõnade kasutushajuvus suurem;

¹⁵M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1997, lk 262–288; Ü. Viks, *Klassifikatoorne morfoloogia: Noomen*. Tallinn, KKI, 1982, lk 40.

- mõlemat rühma valitseb statistiliselt üks suur sõnarühm, ainult erinev. Argisõnade esimene rühm (*siil*) on kirjakeeles number kaks, kirjakeele keskne sõnarühm, *-nel/-s*-sõnad, on argikeeles ebaoluline;
- argisõnade teine rühm (*ratsu/kõne*) on kirjakeeles marginaalne (800 sõna ehk 2,5%);
- argisõnade kolmas rühm on seda ka kirjakeeles (*redell/kringel*). Selles rühmas olen toonud välja omaette alatüübina *-kas*-liitelised sõnad (tüüp **kärakas*), mis moodustavad 12% argisõnadest ning on eraldivõetuna suuruselt kolmas argisõnade rühm ning mis kirjakeeles moodustavad pisikese rühma (kõigist sõnadest mitte üle 2,5%);
- ilma astmevahelduseta sõnade rühma kuulub kirjakeeles 79,5% sõnadest ja 54% argisõnadest, ehk argisõnade hulgas on astmevaheldusega sõnad statistiliselt olulisemad;
- astmevaheldusega sõnu valitseb nii argisõnavaras kui kirjakeeles nõrgeneva astmevaheldusega *siil*-tüüp. Sealjuures on tema sagedus argisõnade hulgas veel kõrgem kui kirjakeeles;
- vastupidise astmevaheldusega tüüp on argisõnavaras veel marginaalsem kui kirjakeeles.

Argisõnatüüpide sageduserinevused on seletatavad eelkõige argisõnade eripäraste saamisviisidega (vt ka eelmine peatükk):

- nimetavas ühesilbiline nõrgeneva astmevaheldusega sõna (*siil*-tüüp) on üheks keskseks eesmärgiks raide ja argituletuse puhul (*rets, liks, õlts* jms). Selliseid sõnu on palju ka onomatopoeetiliste sõnade (*mulks*) ja toorlaenude hulgas (*klipp, bänd*);
- kahesilbiline ilma astmevahelduseta sõnatüüp (*ratsu*) on teine keskne raide ja argituletuse sõnade eesmärk (*gramma, mobla, kohve, krimka*);
- *-kas*-liide on väga sage argituletuse sõnasaamisviis (*pastakas*);
- mõned liited annavad kolmesilbilisi ilma astmevahelduseta sõnu (*narkar*).

Verbe oli samas sõnastikus 82/107. Esimene number tähistab pööratavate verbide või eraldi verbiosade hulka, teine tähistab kõiki verbe. Viimases rühmas on eraldi arvestatud ka sama põhisõnaga väljendverbid (*maha lööma, ära panema* jms). Verbide jaotus on selline (kirjakeele andmed on Ülle Viksilt)¹⁶:

¹⁶Ü. Viks, *Klassifikatoorne morfoloogia: Verb*. Tallinn: KKI, 1980.

Tabel 6

VERBI MUUTTÜÜPIDE SAGEDUSED

Verbitüüp	Kirjakeel	Argisõnad
1-silbilised	100	9/16
2-ja enamasilbilised	5100	37/55
õppima	2000	26
hüppama	750	10

Selle väikese valimi pealt saab teha järgmised üldistused:

- mõlemas on kesksed samad tüübid. Kirjakeeles annavad kaks põhitüüpi kokku 89%, argisõnades 75,5%. Seega ka siin valitseb sama suund nagu noomenite juures: põhirühmad annavad kokku väiksema protsendi kogumist kui kirjakeeles, ehk argisõnade tüübigi on hajuvam;
- astmevaheldusega verbe on kirjakeeles 42%, argisõnade hulgas 55%. Seega nii noomenite kui verbide puhul on astmevaheldusega sõnade protsent argikeeles suurem;
- argisõnadest on keskne astmevaheldusega rühm statistiliselt olulisem kui vastupidise astmevaheldusega rühm. Ka see suund oli noomenitel samasugune.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12; 1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12;
1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

			4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Opening address at the Paris Peace Conference	<i>Victor Hugo</i>	1379
Western orientation in the development of Estonian social thought	<i>Maks Päss</i>	1387
The French Institute in Tartu, 1922–1941	<i>Asko Varik</i>	1392
Answering the question: What is postmodernism?	<i>Jean-François Lyotard</i>	1419
Present-day French philosophy, Jean-François Lyotard and post- modernism.	<i>Ilmar Raag</i>	1431
Prayer for admission to Paradise together with donkeys	<i>Francis Jammes</i>	1452
Two fragments	<i>Ilmar Jaks</i>	1454
German drawers and American ladders	<i>Rein Taagepera</i>	1462
The legal system and the role of debt law in it: Some critical notes on the pending legal reform. IV	<i>Uno Mereste</i>	1472
On social conflict and its regulation	<i>Silvia Kaugia</i>	1483
Psychodynamic psychiatry	<i>Gunnar Nirk</i>	1505
<i>Discussion: If you can neither face up nor face backwards, you might try and take a short cut. Commentary on Chalmers' searches for consciousness. David Chalmers. "Otse teadvuseprobleemi kallale." (Tõlkinud Bruno Mölder.) — Akadeemia, 1999, nr 7, lk 1408–1439.</i>	<i>Talis Bachmann</i>	1528
Editorial note. Summaries		1544
An introduction to Estonian oral speech. III	<i>Tüt Hennoste</i>	1551

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719